

ТЫЛЬ

ДАНИЭЛЬ
КЕЛЬМАН

ТЫЛЬ

The translation of this work was supported by
a grant from the Goethe-Institut

Гэтая кніга выйшла дзякуючы «Праграме
падтрымкі перакладаў нямецкай літаратуры
на замежныя мовы» Інстытута імя Гётэ

**GOETHE
INSTITUT**

DANIEL KEHLMANN

TYLL

Rowohlt
2017

ДАНІЭЛЬ КЕЛЬМАН

ТЫЛЬ

Раман

Пераклала з нямецкай
Вольга Гронская

Мінск
Выдавец А. М. Янушкевіч
2020

УДК 821.112.2(436)
ББК 84(4Авс)-44
К34

Пераклад з нямецкай паводле выдання:
Daniel Kehlmann. Tyll. Rowohlt Verlag GmbH, 2017.

Кельман, Д.

К34 Тыль : [раман] / Даніэль Кельман ; пер. з ням.
В. Гронскай. — Мінск : А. М. Янушкевіч, 2020. — 332 с.
ISBN 978-985-7210-52-7.

Раман славутага аўстрыйска-нямецкага пісьменніка Даніэля Кельмана пераносіць Тыля Уленшпігеля, сярэднявечнага бадзягу і правакатара, у бязлітасны зруйнаваны свет XVII стагоддзя. Мы пачуем галасы самых розных герояў, большасць з якіх — рэальныя гістарычныя асобы. Цяжка будзе не паверыць сплеценай з іх лёсаў напаўпраўдзай-напаўвыдуманай эпапеі жаклівай Трыццацігадовай вайны. Аўтар па-штукарску жангліруе словамі, стылямі і сэнсамі, у выніку чаго вырастае не жартоўны аповед пра блазна, а тонкі, трагічны і глыбокі твор, гімн мове і жыццю.

УДК 821.112.2(436)
ББК 84(4Авс)-44

ISBN 978-985-7210-52-7

Copyright © 2017 by Rowohlt Verlag GmbH,
Reinbek bei Hamburg
© Гронская В. Ч., пераклад на беларускую
мову, 2020
© Афармленне, выданне на беларускай
мове. Выдавец А. М. Янушкевіч, 2020

ЧАРАВІКІ

Вайна да нас яшчэ не дайшла. Мы жылі ў страху і надзеі і імкнуліся не наклікаць гнеў Гасподзен на свой шчыльна абнесены мурамі горад, на яго сто пяць хатаў, царкву і могілкі, дзе нашы продкі чакалі на дзень паўстання з мёртвых.

Мы шмат маліліся, каб стрымаць вайну. Усявышняму маліліся мы і міласэрнай Панне Марыі, маліліся Уладарцы Лесу і малому народцу цемралюдкаў, святому Гервіну, вартаўніку райскай брамы Пятру, евангелісту Яну, а яшчэ мы на ўсялякі выпадак маліліся Старой Меле, якая поцем-поначы, калі паўсюль валэндаюцца нячыстыя духі, разразае неба на чале сваёй светлы. Мы маліліся вядомым здавён рагунам, але таксама і біскупу Марціну, што падзяліўся сваёй мантыяй з жабраком, калі той заходзіўся ад холаду, а потым яны абодва дубелі з міласці божай, бо хіба ж досыць зімой паловы паліто, і, вядома ж, мы маліліся святому Маўрыкію, які разам з цэлым легіёнам пайшоў на смерць, толькі б не зрачыся сваёй веры ў адзінага і сапраўднага Бога.

Двойчы на год прыходзіў мытар і, здавалася, што-разу здзіўляўся, што мы яшчэ тут. Раз-пораз завітвалі гандляры, але мы мала чаго куплялі, таму яны хутка сыходзілі, і гэта нам было на руку. З далёкага свету нам нічога не было трэба, мы і думаць не думалі пра той свет, пакуль аднаго ранку па нашай галоўнай вуліцы не пракаціўся фургон з запрэжаным у яго аслom. Гэта здарылася напрудвесні, у суботу, акурat ручай разліўся ад талай вады, а палеткі, якія доўга стаялі няўробленымі, зарунелі.

Над павозкай была нацягнута чырвоная парусіна. Спераду сядзела скурчыўшыся старая кабета. Яе цела выглядала як торба, твар здаваўся пашытым са скуры, вочы нагадвалі малюсенькія чорныя гузікі. За ёй стаяла маладзейшая жанчына, рабаціністая і цёмнавалосая. А на козлах сядзеў мужчына, якога мы пазналі, хоць ён ніколі тут не бываў, і калі першыя з нас прыгадалі і выкрыкнулі яго імя, яго адразу ж прыгадалі і іншыя, і неўзабаве адусюль неслася шматгалосае: «Тыль тут!», «Тыль прыехаў!», «Глядзіце, вось Тыль!» Хто ж гэта яшчэ мог быць.

Нават да нас даходзілі лятучыя лісткі. Яны з'яўляліся з-за лесу, іх разносіў вецер, іх прывозілі гандляры — за светам такога друкавалася незлічона. У іх ішлося пра карабель дурняў, пра тупасць царкоўных служак, пра ліхога Папу Рымскага, пра чарцяку Марціна Лютэра з Вітэнберга, пра чарадзея Горыдуса, пра доктара Фаўста, пра Гавейна, рыцара Круглага стала, і акурat пра яго, Тыля Уленшпігеля, які цяпер сам прыехаў да нас. Мы ведалі яго пярэсты камзол, пакамечаны каптур і плашч з цялячай скуры, ведалі худы твар, вузкія вочы, запалыя шчокі і заечыя зубы. На яго нагах былі штаны з дыхтоўнай тканіны і чаравікі з тонкай скуры, рукі ж быццам ніколі не зналі працы, як у злодзея ці пісарчука; правая трымала цуглі, левая — пугу. Ён раскланьваўся на ўсе бакі, пабліскаваючы вачыма.

— А як цябе зваць? — спытаў ён у адной дзяўчынкі.

Малая маўчала, бо не магла паверыць, што да яе звяртаўся нехта знакаміты.

— Ну скажы!

Калі яна, запінаючыся, вымавіла, што яе клічуць Марта, ён толькі ўсміхнуўся, нібыта ведаў гэта заўсёды.

І потым спытаў надзвычай пранікнёна, як пра нешта важнае:

— А колькі табе гадоў?

Дзяўчынка адкашлялася і адказала. За дванаццаць гадоў свайго жыцця яна ніколі не бачыла такіх вачэй. Гэткія вочы можна ўявіць у вольных імперскіх гарадах і пры шляхецкіх дварах, але сюды да нас ніколі не завітваў ніхто з такімі вачыма. Марта не ведала, што з чалавечага твару можа прамаўляць такая моц, такая жывасць душы. Калі-небудзь яна б расказала свайму мужу, а яшчэ шмат пазней — сваім недаверлівым унукам, якія лічылі б Уленшпігеля героем старых паданняў, што бачыла яго на ўласныя вочы.

Павозка пракацілася міма, яго позірк ужо слізнуў далей, да іншых на ўзбочыне. «Тыль прыехаў!» — зноў чулася на вуліцы. «Тыль тут!» — ляцела з вокнаў. «Вось той самы Тыль!» — лунала над пляцам, дзе стаяла царква і дзе цяперака ехаў фургон. Тыль лягнуў пугай і ўстаў.

Фургон імгненна ператварыўся ў сцэну. Жанчыны прыбралі парусіну, маладая завязала валасы ў вузел, надзела невялічкую карону, захінулася ў кавалак пунсвай матэрыі, старая стала перад павозкай, узняла голас і пачала спяваць пад катрынку. Яе вымова адгукалася поўднем, вялікімі баварскімі гарадамі, яе няпроста было зразумець, але мы ўцямілі ўсё ж, што ішлося пра жанчыну і мужчыну, якія кахалі адно аднаго і не маглі быць разам, бо іх раздзяляла мора. Тыль Уленшпігель узяў сінюю

хустку, апусціўся на калені, кінуў яе перад сабой, крэпка трымаючы за край, так што яна з пляскатам разгарнулася; ён рвануў яе назад і зноў кінуў перад сабой, рвануў назад, кінуў; і калі ён вось так стаяў на каленях з аднаго боку, а жанчына з другога, і сінеча хвалявалася між імі, то сапраўды здавалася, быццам гэта вада, і хвалі ўздымаліся ды апускаліся да таго неўтаймавана, што іх не пераплыў бы ніводзін карабель.

Калі жанчына выпрасталася і з застылым ад жаху тварам утаропілася ў хвалі, мы адразу ж разгледзелі яе прыгажосць. Стоячы там з узнятымі ў неба рукамі, яна раптам пачала здавацца незямной, і ніхто з нас не мог вачэй ад яе адвесці. Толькі краёчкам вока мы маглі бачыць, як яе каханы падскокваў, вытанцоўваў, сядлаў каня, размахваў мячом ды змагаўся з цмокамі, ворагамі, ведзьмамі і злымі каралямі на цяжкім шляху да яе.

Пёса цягнулася да надвячорка. Але хоць мы і ведалі, што каровам пэўна ж баляць вымі, ніхто да іх не спяшаўся. Старая прамаўляла гадзіну за гадзінай. Не верылася, што нехта можа запомніць так шмат радкоў, і некаторыя з нас падазравалі, што яна прыдумляе іх на хаду. Цела Тыля Уленшпігеля, між тым, ні на міг не спынялася, яго падэшвы, здавалася, не краналі зямлі; кожнага разу нашы позіркі знаходзілі яго ў розных месцах невялічкай сцэны. У канцы здарылася непаразуменне: прыгажуня здабыла атруту, каб прыкінуцца мёртвай і не выходзіць замуж за злога апекуна, але пасланне да каханага з тлумачэннямі згубілася недзе дарогай, і калі той, сапраўдны жаніх, сябар ейнай душы, урэшце прыбыў да яе нерухомага цела, жах напаткаў яго як удар маланкі. Доўгі час ён стаяў здранцвеўшы. Старая змоўкла. Мы чулі вецер і рыканне кароў. Ніхто не дыхаў.

Нарэшце ён выцягнуў нож і ўдарыў сябе ў грудзі. Гэта было нешта надзвычайнае, лязо знікла ў плоці, чырвоная хусцінка вынырнула з-пад каўнера як струменьчык крыві, і мужчына сканаў побач з каханай, яшчэ разок здрыгануўся, супакоіўся. Памёр. Але ж не, здрыгануўся яшчэ раз, нават сеў, і зноў апусціўся. Здрыгануўся зноў, зноўку сцішыўся, цяпер ужо назаўсёды. Мы пачакалі. Сапраўды. Назаўсёды.

Праз імгненне жанчына ачомалася і ўбачыла мёртвае цела побач з сабой. Спачатку яна самлела, ачуўшыся, трэсла яго, потым зразумела і зноў самлела, а потым плакала так, нібыта ніколі на Зямлі не будзе нічога добрага. Пасля, узяўшы яго нож, яна забіла сябе таксама, і мы зноў дзіваваліся, як хітра ўсё было аздоблена і як глыбока лязо знікла ў яе грудзях. Жывой засталася толькі старая, яна прачытала яшчэ некалькі радкоў, слаба зразумелых праз вымову. Потым п'еса скончылася, і многія з нас плакалі нават тады, калі мёртвыя нарэшце падняліся і пакланіліся.

Аднак аказалася, што гэта не ўсё. Каровам давялося яшчэ пачакаць, бо пасля трагедыі пачалася камедыя. Старая біла ў барабан, а Тыль Уленшпігель насвістаў на флейце і танцаваў з жанчынай, якая ўжо не здавалася асабліва прыгожай, яны рушылі направа і налева, наперад і зноў назад. Абое ўздымалі рукі ўгору, і іх рухі амаль цалкам супадалі, нібыта гэта былі не два чалавекі, а адлюстраванні адно аднаго. Мы і самі ніштавата скакалі на даволі частых святах ды прысвятках, але ніхто з нас не ўмеў танцаваць як яны; гледзячы на іх, думалася, што ў людскога цела няма вагі, а ў жыцці — суму і жорсткасці. Цяжка было ўтрымацца на месцы, і мы таксама пачалі выкідваць каленцы, падскокваць, гоцаць і круціцца.

Ды раптам танец скончыўся. Адсупаваючыся, мы глядзелі на павозку, на якой цяпер Тыль Уленшпігель стаяў

адзін, жанчын не было відаць. Ён завёў жартоўную баладу пра няшчаснага дурнога зімовага караля, курфюрста Пфальцкага, які вырашыў, што зможа перамагчы імператара і прыняць ад пражскіх пратэстантаў карону, але яго каралеўская ўлада растала яшчэ раней за снег. Пра імператара ён спяваў таксама, пра чалавечка, што заўсёды мёрз падчас малітвы і дрыжэў перад шведамі ў венскім Хофбургу, а потым пайшоў спеў пра шведскага караля, Ільва Поўначы, дужага як мядзведзь, але гэта не ўратавала яго ў Лютцэне ад кулі, што адабрала ў яго жыццё, як у маленькага жаўнера, і агонь пагас, няма болей каралеўскай душонкі, валі, леў! Тыль Уленшпігель засмяяўся, і мы таксама засмяяліся, бо ўтрымацца было немагчыма, дый гэта вельмі прыемна — думаць, што знаныя людзі памерлі, а мы яшчэ жывыя, а потым ён заспяваў пра іспанскага караля з тоўстай ніжняй губой, які верыў, што завае свет, хоць быў бедны як курыца.

Праз смех мы не адразу заўважылі, што музыка памянлася, што ў ёй ужо няма нічога вясёлага. Цяпер гучала балада пра вайну, пра пагоню і лязгат зброі, пра мужчынскае сяброўства, пра выпрабаванне ў небяспецы, пра трыумфальны свіст куляў. Тыль спяваў пра салдацкае жыццё і пра хараство смерці, пра тое, як уцешна імчаць на кані насустрач ворагу, і ва ўсіх нас сэрцы забіліся хутчэй. Мужчыны пасміхаліся, жанчыны ківалі, бацькі падымалі дзяцей на плечы, маткі горда пазіралі на сваіх сыноў.

Толькі старая Луіза шыпела, трэсла галавой і бурчэла так гучна, што тыя, хто стаяў побач з ёй, сталі праганяць яе дамоў. Але ад гэтага яна, наадварот, пачала гаварыць гучней і выкрыкваць, маўляў, хіба ніхто не разумее, што ён тут робіць? Ён наклікае гэта, ён гэта зазывае.

Але калі мы зашыкалі, замахалі рукамі і пачалі пагражаць, яна пакрыўджана паплялася адсюль, дзякуй богу,

а ён зноў зайграў на флейце, і жанчына стаяла побач з ім і выглядала цяпер велічна, як знатная асоба. Чысцюткім голасам яна спявала пра любоў, што была мацнейшай за смерць. Яна спявала пра бацькоўскую любоў і пра любоў боскую, і пра каханне паміж мужчынам і жанчынай, і цяпер зноў нешта змянілася, тэмп паскорыўся, гукі сталі больш вострымі і рэзкімі, і вось ужо ў баладзе паялася пра каханне плоці, гарачых целаў, качанне ў траве, водар тваёй галізны і твайго вялікага азадка. Мужчыны за намі зарагаталі, а потым і жанчыны сталі падхіхкваць, а гучней за ўсіх смяяліся дзеці. Малая Марта таксама смяялася. Яна праціснулася наперад і вельмі добра разумела гэтую песню, бо часцяком чула маці і бацьку ў ложку, і парабкаў на сене, і сваю сястру з сынам сталара летась — уначы яны былі ўцёкшы, але Марта ўпотаі пайшла за імі і ўсё бачыла.

На твары знакамітасці з'явілася юрлівая шырокая ўхмылка. Паміж ім і жанчынай нібыта напялася нейкая сіла, яго штурхала да яе, а яе да яго, іх целы так моцна прыцягваліся, і гэта было невыносна — бачыць, што яны не могуць нарэшце дакрануцца адно да аднаго. Але, здаецца, гэтаму перашкодзіла і сама мелодыя, якую ён граў, бо нібыта праз памылку яна змянілася, і момант мінуў, гукі больш не дазвалялі нічога такога. Гучаў *Agnus Dei*. Жанчына набожна склала рукі, *qui tollis peccata mundi*, ён падаўся назад, і здавалася, што абое спалохаліся таго дзікунства, якое іх толькі што было ахапіўшы, нават мы спалохаліся і пачалі жагнацца, бо прыгадалі, што Госпад усё бачыць і мала што ўхваляе. Абое ўкленчылі, мы зрабілі гэта следам за імі. Толь паклаў на зямлю флейту, падняўся, працягнуў рукі і папрасіў грошай і ежы. Бо цяпер перапынак. А найлепшае ён пакажа потым, калі яму добра заплацяць.

Мы збянтэжана палезлі ў кішэні. Жанчыны хадзілі між намі з кубкамі. Мы кідалі так шмат манет, што яны бразгалі і скакалі. Мы ўсе давалі грошы: Карл Шонкнэхт даў, і Мальтэ Шопф даў, і яго шапялявая сястра дала, і сям'я млынара, якая заўсёды такая сквапная, дала таксама, а ад бяззубага Генрыха Матэра і Маціяса Вользэгена перапала заўважна болей, хаця яны былі рамеснікамі і лічылі сябе вышэйшымі за ўсё гэта.

Марта павольна абышла фургон.

Тыль Уленшпігель сядзеў, абапёршыся спінай на кола павозкі, і піў з вялікага келіха. Каля яго стаяў асёл.

— Хадзі сюды, — сказаў Тыль.

Яна падышла бліжэй, сэрца калацілася.

Ён працягнуў ёй келіх:

— Пі.

Яна ўзяла пасудзіну. Піва было гаркавым і цяжкім.

— Тутэйшыя людзі. Яны добрыя?

Яна кінула.

— Спакойныя, адно аднаму дапамагаюць, адно аднаго разумеюць, адно аднаго любяць, такія гэта людзі?

Яна зрабіла яшчэ глыток.

— Так.

— Ну што ж... — працягнуў ён.

— Пабачым, — сказаў асёл.

Ад страху Марта выпусціла з рук келіх.

— Добрае ж піва, — абурыўся асёл. — Дурніца.

— Гэта называюць чэравамоўствам, — патлумачыў Тыль Уленшпігель. — Ты таксама можаш навучыцца, калі хочаш.

— Ты таксама можаш навучыцца, — паўтарыў асёл.

Марта падняла келіх і адступіла на крок назад. Піўная лужына павялічылася і зноў паменшылася, сухая глеба ўсмактала вільгаць.

— Сапраўды, — сказаў мужчына. — Паехалі з намі. Мяне ты ўжо ведаеш. Я Тыль. Там мая сястра Нэле. Яна мне не сястра. Як клічуць старую, я не ведаю. Асёл — гэта асёл.

Марта вырачылася на яго.

— Мы ўсяму цябе навучым, — сказаў асёл. — Я, Нэле, бабуля і Тыль. А ты вырвешся адсюль. Свет вялікі. Ты можаш яго пабачыць. І мяне клічуць не проста аслом, у мяне таксама ёсць імя. Я Арыген.

— Чаму вы ў мяне пытаецеся?

— Таму што ты не такая, як яны, — адказаў Тыль Уленшпігель. — Ты такая, як мы.

Марта працягнула яму келіх, але ён не ўзяў, таму яна паставіла пасудзіну на зямлю. Яе сэрца калацілася. Яна падумала пра бацькоў, пра сястру, пра хату, у якой жыла, пра пагоркі там, за лесам, і пра пошум ветру ў дрэвах, ёй здавалася, што ні ў якім іншым месцы ён не будзе такім самым. А яшчэ яна падумала пра густы суп, які варыла маці.

Вочы славатасці бліснулі, калі ён сказаў, пасміхаючыся:

— Падумай пра старую прымаўку. Нешта лепшае за смерць ты знойдзеш паўсюль.

Марта пакруціла галавой.

— Ну добра, — сказаў ён.

Яна пачакала, але не пачула больш нічога і праз якую хвілінку зразумела, што яго інтарэс да яе ўжо згас.

Таму яна зноў абышла фургон і скіравалася да людзей, якіх ведала, да нас. Мы цяпер былі яе жыццём, іншага больш не існавала. Яна села на зямлю. Адчувала сябе спустошанай. Але разам з намі падняла вочы ўгору: усе мы неяк адначасова заўважылі, што ў небе нешта з'явілася.

Чорная лінія рассякала сінечу. Мы прыжмурылі вочы. Гэта быў канат.

З аднаго боку ён мацаваўся да аконнага пераплёту царкоўнай вежы, з другога — да дрэўка сцяга, які тырчаў побач з акном са сцяны будынка, у якім працаваў намеснік, што, аднак, здаралася не так часта, бо ён быў лянівы. У акне стаяла маладая жанчына, напэўна, канат толькі што прывязала яна; але як, спыталі мы сябе, як яна гэта зрабіла? Можна быць тут або там, у гэтым акне або ў іншым, можна лёгка прывязаць канат і даць яму ўпасці ўніз, але як ён можа апынуцца зноў высока ў іншым акне, каб яго можна было замацаваць на другім баку?

Мы разявілі раты. Пэўны час нам здавалася, што сам сабою канат — гэта і ёсць штукарства і што нічога больш і не трэба. На яго апусціўся верабей, падскочыў трохкі, распасцёр крылцы, перадумаў і застаўся сядзець.

І тады ў акне царкоўнай вежы з'явіўся Тыль Уленшпігель. Кіўнуў, ускочыў на падаконне, ступіў на канат. Ён рабіў гэта як нічога ніякага. Рабіў так, быццам гэта быў самы звычайны крок. Ніхто з нас не размаўляў, ніхто не крычаў, ніхто не рухаўся, мы перасталі дыхаць.

Ён не хістаўся і не лавіў раўнавагу, ён проста ішоў. Матляў рукамі, ішоў як па зямлі, хіба што трохкі чапурыста выглядала, як ён штораду ставіў адну нагу раўнютка перад другой. Толькі калі пільна ўзірацца, можна было заўважыць драбнютка рухі сцёгнаў, якімі ён стрымліваў хістанне каната. Ён зрабіў скачок, на імгненне прысеў на кукішкі і тут жа ўстаў. Потым склаў рукі за спіну і паважна пайшоў да сярэдзіны. Верабей узляцеў, але зрабіў толькі пару ўзмахаў крылцамі, зноў сеў і павярнуў галаву; было так ціха, што мы чулі, як ён ціўкае і цвыркае. І, само сабой, мы чулі нашых кароў.

Тыль Уленшпігель развярнуўся там, уверсе, над намі, павольна і нядбайна — як гэта робяць не ў небяспецы, але з цікаўнасці. Правая нага стаяла ўздоўж каната, левая

ўпоперак, калені былі трошкі сагнутыя, а кулакі ўпёртыя ў бакі. І мы ўсе, гледзячы ўгору, адразу ж уцямілі, што та-кое лёгкасць. Мы зразумелі, якім можа быць жыццё для таго, хто сапраўды робіць усё што хоча, ні ўва што не верыць і нікому не падпарадкоўваецца; мы зразумелі, як гэта было б — адчуваць сябе такім чалавекам — і што самі ніколі не станем такімі людзьмі.

— Здымайце свае чаравікі!

Мы не ведалі, ці добра пачулі.

— Здымайце іх, — закрычаў ён. — Кожны хай здыме правы. Не пытайцеся, рабіце, будзе весела. Даверцеся мне, здымайце іх. Старыя і малыя, жанчыны і мужчыны! Кожны. Правы чаравік.

Мы ўтаропіліся ў яго.

— Хіба дагэтуль было нявесела? Не хочаце яшчэ? Я пакажу вам больш, здымайце чаравікі, кожны свой правы, ну!

Толькі праз нейкі час мы зварухнуліся. Так з намі заўсёды, мы людзі разважлівыя. Першым паслухаўся пекар, адразу ж за ім Мальтэ Шопф, потым Карл Лам і яго жонка, тады падпарадкаваліся рамеснікі, якія заўжды лічылі сябе вышэйшымі за ўсё гэта, а потым гэта зрабілі мы ўсе, кожны з нас, толькі Марта — не. Тына Кругман, якая ста-яла побач, піхнула яе локцем і паказала на правую нагу, але Марта пакруціла галавой, а Тыль Уленшпігель зноў падскочыў на канаце, пляснўшы ў паветры падэшвамі. Ён падскочыў так высока, што пры прызямленні мусіў раскінуць рукі, ловячы раўнавагу — на момант, але гэтага хапіла, каб нагадаць нам, што ён таксама мае вагу і не мо-жа лётаць.

— А цяпер кідайце, — закрычаў ён высокім звонкім го-ласам. — Не думайце, не пытайцеся, не вагайцеся, вялі-кая забава будзе. Рабіце тое, што кажу. Кідайце!

Тына Кругман зрабіла гэта першай. Яе чаравік паляцеў у вышыню і знік у натоўпе. Потым паляцеў наступны чаравік, Зузаны Шопф, а потым наступны, і далей яны паляцелі тузінамі, а тады яшчэ больш, і яшчэ, і яшчэ. Мы ўсе смяяліся і крычалі «Асцярожна!», «Прыгніся!» і «Ляціць!». Але ж і пацеха гэта была, і што тут такога, што нямала чаравікаў упала каму на галаву. Панесліся праклёны, некалькі жанчын сталі сварыцца, некаторыя дзеці заплакалі, але ў гэтым не было нічога кепскага, і нават Марта засмяялася, калі цяжкі скураны бот праляцеў перад яе носам, а тканая пантофля праслізгала перад нагамі. Тыль праўду сказаў, а некаторым было да таго весела, што яны кінулі і левыя чаравікі. А іншыя кідалі яшчэ і шапкі, лыжкі, кубкі, якія недзе разбіваліся, і, само сабой, шпурнулі і некалькі камянёў. Але калі ён зноў пачаў нешта нам гаварыць, шум сціх, і мы сталі прыслухоўвацца.

— Вы, ёлупні.

Мы залыпалі вачыма, сонца пачынала хавацца. Тыя, хто стаяў на заднім баку пляца, выразна бачылі Тыля, для іншых ён заставаўся толькі абрысам.

— Доўбні. Лыбні дуркаватыя. Жабы. Нікчэмнасці, кра-ты, пацукі дурныя. Цяпер падбярыце іх.

Мы аслупянелі.

— Ці ў вас клёку замала? Не ведаеце, як іх падабраць, не здольныя скеміць сваімі тупымі чарапушкамі, як гэта робіцца? — ён па-казлінаму засмяяўся. Верабей узняўся ў паветра, падняўся над дахамі, паляцеў прэч.

Мы зірнулі адно на аднаго. Тое, што ён сказаў, зневажала, але мо і не, бо раптам гэта быў яго чарговы жарт, мо ён так груба пакепліваў. Ён жа знакаміты, яму можна.

— Ну і? — спытаў ён. — Вам яны больш не патрэбныя? Не хочаце больш? Не падабаюцца больш? Вы, быдлоцце, падбярыце свае чаравікі!

Мальтэ Шопф паслухаўся першым. Увесь гэты час ён пачуваўся ніякавата і таму цяпер пабег у той бок, куды, як яму здавалася, быў паляцеўшы яго бот. Ён распіхваў людзей, штурхаўся, праціскваўся, нагінаўся і шнырыў сярод ног. На другім баку пляца тое самае пачаў рабіць Карл Шонкнэхт, а потым Эльзбет, Шмідава ўдава, але стары Лембке стаў заступаць ёй і крычаць, каб яна правальвала, гэта чаравік яго дачкі. Эльзбет, якой яшчэ балеў лоб пасля сустрэчы з чыімсьці ботам, залямантавала, што хай сам ён правальвае, бо яна як-ніяк можа пазнаць свой чаравік, у Лембкавай дачкі ніяк не магло быць такіх прыгожых вышываных чаравікаў, на што стары Лембке зароў, каб яна адкаснулася і не абражала яго дачку, пасля чаго быў названы смярдзючым чаравікакрадам. Тут улез Лембкаў сын: «Не нарываўся!», — і ў гэты самы час счапіліся Ліза Шох і млынарова жонка, бо ў іх былі не толькі аднолькавыя чаравікі, але і адзін памер нагі; рэзкія слоўцы пачалі праскокваць і паміж Карлам Ламам ды яго шваграм, і Марта раптам зразумела, што адбываецца, прысела і папаўзла прэч.

Над ёй віравалі таўкатня, штурхатня і калатня. Некалькі чалавек, хутка адшукаўшы свае чаравікі, пайшлі дамоў, але тыя, што засталіся, раз'ятрыліся так моцна, нібыта доўга назапашвалі гэтую злосць. Сталяр Моруц Блат і каваль Сымон Керн біліся на кулаках, але як хто падумаў бы, што гэта праз чаравікі, то нічога не зразумеў бы, бо каб зразумець, трэба было ведаць, што Моруцава жонка дзіцем была абяцаная Сымону. У абодвух з насоў і ратоў цурболіла кроў, абодва саплі як коні, і ніхто не наважваўся ўстаць паміж імі; гэтаксама жудасна счапіліся Лора Пільц і Эльза Кольшміт, але, зрэшты, яны ненавідзелі адна адну ўжо так доўга, што і забыліся, з якой прычыны. А вось чаму Зэмлеры і Грунангеравы людзі пайшлі сценка

на сценку, ведалі ўсе: гэта праз спрэчную раллю і старую спадчынную валакіту, якая цягнулася ажно з часоў Петэравага старастоўства, а яшчэ праз дачку Зэмлера і яе дзіця, якое было не ад мужа, а ад Карла Шонкнэхта. Злосць ахапіла ўсіх як ліхаманка: куды ні зірні — крычалі і біліся, па зямлі качаліся целы, і вось цяпер Марта задзерла галаву і паглядзела ўгору.

Ён стаяў там і рагатаў. Адхіліўшыся назад, шырока разявіўшы рот, аж плечы дрыжалі. Толькі ногі стаялі спакойна і сцёгны пагойдваліся з хістаннем каната. Марце падалося, што калі лепш угледзецца, то можна зразумець, чаму ён так радуецца — але тут на яе наляцеў, не заўважыўшы, нейкі мужчына і ўрэзаў ботам у грудзі, і яна ўдарылася галавой аб зямлю, а калі змагла ўдыхнуць, яе нібыта працяла іголкамі. Марта перакацілася на спіну. Канат і неба былі пустымі. Тыль Уленшпігель знік.

Яна падцягнулася, устала і пакульгала міма целаў, якія хапаліся загрудкі, качаліся, кусалі адно аднаго, скавыталі, лупцаваліся, на якіх яна там і сям яшчэ пазнавала твары; Марта пакульгала ўздоўж па вуліцы, згорбіўшыся і апусціўшы галаву, але як толькі дайшла да дзвярэй сваёй хаты, пачула за сабой грукатанне фургона. Яна павярнулася. На козлах сядзела маладая жанчына, якую ён назваў Нэле, побач нерухома скурчылася старая. Чаму ж іх ніхто не спыняў, чаму ніхто не даганяў? Фургон праехаў міма Марты. Яна глядзела яму наўздагон. Зараз ён пад'едзе да вяза, потым да гарадской брамы, потым знікне.

І вось, калі павозка амаль параўнялася з апошнімі хатамі, нехта кінуўся следам за ёй вялікімі лёгкімі крокамі. Цялячая скура плашча тапырылася над патыліцай, як нешта жывое.

— Я мог бы ўзяць цябе з сабой! — крыкнуў той нехта, мінаючы Марту. Перад паваротам ён дагнаў павозку

і заскочыў у яе. Брамнікі разам з усімі намі былі на галоўным пляцы, павозку ніхто не затрымаў.

Марта памалу зайшла ў хату, прычыніла за сабой дзверы і закрыла на засаўку. Каза, якая ляжала каля печкі, запытальна ўзняла вочы. Дзяўчынка чула, як равуць каровы, а з галоўнага пляца даносіўся наш лямант.

Але нарэшце мы супакоіліся. Яшчэ да вечара падаілі кароў. Вярнулася Марціна маці, яна абышлася толькі парай шнараў, бацьку выбілі зуб і надарвалі вуха, сястры так моцна адтапталі нагу, што тая кульгала яшчэ некалькі тыдняў. Але надышла наступная раніца і наступны вечар, і жыццё рухалася далей. У кожнай хаце былі гузы, парэзы, шнары, выкручаныя рукі, страчаныя зубы, але ўжо на наступны дзень галоўны пляц ззяў чысцінёй і кожны насіў свае чаравікі.

Мы ніколі не гаварылі пра гэтае здарэнне. І пра Уленшпігеля таксама не гаварылі. Мы не дамаўляліся, проста маўчалі; нават Ганс Зэмлер, для якога ўсё скончылася горш чым для каго, бо ён адгэтуль мусіў ляжаць у ложку і не мог есці нічога, апроч працёртага супу, прыкідваўся, нібыта ніколі не было іначай. І нават удава Карла Шонкнэхта, якога мы на наступны дзень пахавалі на пагосце, трымалася так, нібыта гэта быў удар лёсу і нібыта яна не ведала дакладна, каму належаў нож у ягонай спіне. Толькі канат яшчэ колькі дзён вісеў над пляцам, дрыжэў ад ветру і даваў прыстанак вераб'ям і галубам, пакуль святар, якому мы ўлупілі асабліва моцна, бо не любілі яго самахвальства і фанабэрыі, змог зноў падняцца на званіцу, каб яго абрэзаць.

Але мы і не забыліся. Гэтае здарэнне засталося ў нас. Яно было тут, калі мы збіралі ўраджай, было тут, калі мы цанаваліся адно з адным за збожжа або збіраліся ў нядзелю на імшу, якую святар правіў з новым выразам

твару, напалову здзіўленым, напалову спалоханым. І яшчэ больш яно было тут, калі мы ладзілі на пляцы святы і, танцуючы, глядзелі адно аднаму ў вочы. Тады нам здавалася, што паветра зрабілася цяжэйшым, што ў вады іншы смак і што неба з таго часу, як у ім вісеў канат, не тое самае.

А праз добры год вайна ўсё ж дайшла да нас. Неяк ноччу мы пачулі ржанне, потым па дварах разнёсся шматгалосы рогат, і вось ужо затрашчалі выбітыя дзверы, і яшчэ да таго, як мы выбеглі на вуліцы, узброеныя нікчэмнымі віламі і нажамі, узняліся языкі полымя.

Салдаты былі галаднейшымі і п'янейшымі, чым звычайна. Яны ўжо даўно не траплялі ў горад, дзе мелася б гэтулькі ўсяго на пажыву. Старая Луіза, якая крэпка спала і гэтым разам не мела ніякага прадчування, памерла ў сваім ложку. Святар памёр на царкоўным парозе, баронячы ўваход. Ліза Шох памерла, спрабуючы схваць залатыя манеты, пекар, каваль, стары Лембке, Моруц Блат і большасць іншых мужчын памерлі, намагаючыся абараніць сваіх жанчын, а жанчыны памерлі так, як заўсёды паміраюць жанчыны падчас вайны.

Марта памерла таксама. Яна яшчэ бачыла, як столь над ёй ператвараецца ў чырвоны жар, яна адчула пах дыму яшчэ да таго, як канчаткова трапіла пад яго ўладу і перастала што-колечы распазнаваць, і яна чула, як клікала на дапамогу сястра; у тыя імгненні знікала будучыня, якая вось толькі што яшчэ ў яе была: муж, якога яна не займае, і дзеці, якіх яна не выгадуе, і ўнукі, якім яна ніколі не раскажа пра вядомага штукара, што прыехаў аднойчы ўвесну, і дзеці гэтых унукаў — усе тыя людзі, якія ўжо ніколі не змогуць з'явіцца. Гэта так хутка, думала яна, нібыта спазнаўшы вялікую таямніцу. А калі пачалі расколвацца бэлькі, ёй прыйшло да галавы, што толькі Тыль Уленшпі-

гель, магчыма, зможа прыгадаць нашы твары і толькі ён будзе ведаць, што мы такія былі.

Насамрэч выжылі толькі паралізаваны Ганс Зэмлер, да хаты якога не дабралася полымя і якога папросту не заўважылі, бо ён не мог рухацца, а яшчэ Эльза Цыглер і Паўль Грунангер, якія таемна былі сышоўшы ўдваіх у лес. Калі яны вярнуліся на досвітку, растрапаняны і ўскудлачаныя, і знайшлі толькі руіны пад клубамі дыму, то на імгненне нават паспелі падумаць, што гэта Айцец Нябесны пакараў іх за грэх, запамарочыўшы розум. Яны пацягнуліся разам на захад і нейкі час жылі шчасліва.

А нас, усіх астатніх, можна пачуць там, дзе мы некалі жылі. Часам у дрэвах. Нас чутно ў траве і ў цвырканні конікаў, нас чутно, калі прыкласці вуха да дупла ў старым вязе, а дзецям іншы раз здаецца, што яны бачаць нашы твары ў вадзе ручая. Царквы больш няма, але круглыя белыя камяні, адшліфаваныя вадой, яшчэ тыя самыя, ды і дрэвы таксама. Але нават калі ніхто пра нас не згадвае, мы самі сябе памятаем, бо яшчэ не прымірыліся з нябытам. Мы яшчэ не прызвычаіліся да смерці, і справы жывых нам не абыякавыя. Бо ўсё тое не так ужо і далёка.

УЛАДАР ПАВЕТРА

I

Ён нацягнуў канат на вышыні каленяў, ад ліпы да старой елкі. Для гэтага спатрэбілася зрабіць насечкі, і з елкай справа пайшла лёгка, а на ліпе нож увесь час саслізгваў, але нарэшце атрымалася. Ён правярае вузлы, абачліва здымае драўляныя чаравікі, узлазіць на канат, падае.

І адразу ж лезе на канат зноў, раскідвае рукі ўшыркі і робіць адзін крок. Раскідвае рукі, але не можа ўтрымацца і падае. Зноў узлазіць, спрабуе яшчэ раз, зноў падае.

Спрабуе нанова і падае.

Ніхто не можа хадзіць па канаце. Гэта відавочна. Чалавечыя ногі не прызначаныя для гэтага. Навошта наогул спрабаваць?

Але ён працягвае спробы. Заўсёды пачынае ад ліпы і штараз тут жа падае. Мінаюць гадзіны. Надвечоркам яму ўдаецца адзін крок, адзін-адзінюсенькі, і да цямна не выходзіць зрабіць больш ніводнага. Хоць на нейкае імгненне канат яго ўтрымаў, ён стаяў на ім, нібыта на цвёрдай зямлі.

Назаўтра ліе як з цэбра. Ён сядзіць дома і дапамагае маці. «Туга нацягвай палатніну, не спі, напразмілы бог!» А дождж ляскоча па даху, як сотні маленькіх пальцаў.

Назаўтра ўсё яшчэ ліе. На дварэ дрогка, і канат мокры, ні кроку не зробіш.

А назаўтра ізноў залева. Ён узлазіць і падае, узлазіць і падае, кожнага разу. Некаторы час ляжыць на зямлі, рукі раскінутыя ўшыркі, валасы як цёмная вільготная пляма.

Назаўтра нядзеля, таму можна практыкавацца толькі папаўдні, усю раніцу доўжыцца набажэнства. Увечары ў яго выходзяць тры крокі, а калі б канат быў не такім мокрым, магло б выйсці і чатыры.

Мала-памалу ён пачынае разумець, як гэта робяць. Разумеє сваімі каленьмі, па-іншаму паводзіць плячыма. Трэба аддацца хістанню, трэба быць мяккім у каленях і сцёгнах, трэба апераджаць падзенне на адзін крок. Зямля цягне цябе, але ты ўжо далей. Танец на канаце: уцячы ад падзення.

Праз пару дзён цяплее. Крычаць галкі, гудуць жукі і пчолы, і хмары расплываюцца ад сонца. Дыханне ўздымаецца ў паветра маленькімі аблачынкамі. Ранішняя святло разносіць галасы, ён чуе, як у хаце бацька крычыць на парабка. Хлопчык мармыча сабе пад нос песеньку, там Смерць ідзе як Змрочны Жнец, яго даў нам Бог-Айцец, пад гэтую мелодыю добра хадзіць па канаце, але ён пэўна перастараўся з гукам, бо вось побач ужо стаіць Агнэта, яго маці, і пытаецца, чаго гэта ён лынды б'е.

— Я зараз прыйду.

— Трэба прынесці вады, — гаворыць яна, — і пачысціць прыпечак.

Ён раскідвае рукі ўшыркі, залазіць на канат і спрабуе не зважаць пры гэтым на яе пукаты живот. Няўжо сапраўды ў ёй там дзіця — дрыгаецца, цялёпкаецца і слухае

іх? Думка замінае яму. Калі Богу хочацца стварыць чалавека, чаму ён робіць гэта ўнутры яшчэ аднаго? Нешта вельмі брыдкае ёсць у тым, што ўсе істоты зараджаюцца таемна: апарышы ў рошчыне, мухі ў адкідах, чарвякі ў бурым грунце. І вельмі рэдка, як яму патлумачыў бацька, дзеткі вырастаюць з каранёў мандрагоры, а яшчэ радзей — апоўзлікі з кропель смуроду.

— Мне паклікаць Зэпа? — пытае яна. — Хочаш, каб прыйшоў Зэп?

Хлопчык падае з каната, заплюшчвае вочы, раскідвае рукі ўшыркі, ускараскваецца назад. Калі ён зноў пазірае ўніз, маці ўжо няма.

Ён спадзяецца, што гэта пустыя пагрозы, але праз колькі часу сапраўды з'яўляецца Зэп. Кідае адзін толькі позірк, потым падыходзіць да каната і спіхвае хлопчыка ўніз: не лёгкай штуршком, а ўдарам, такім моцным, што хлопчык бразнуўся ніцма. Са злосці ён абзывае Зэпа смярдзучым асліным задам, які спіць са сваёй сястрой.

Гэта была дурасць. Бо, па-першае, ён зусім не ведае, ці ў Зэпа, які аднекуль прыйшоў і некуды потым сыдзе, як і ўсе парабкі, наагул ёсць сястра, а па-другое, гэты тып толькі і чакаў нечага падобнага. Яшчэ да таго, як хлопчык змог падняцца, Зэп ужо сядзеў на яго патыліцы.

Ён не можа дыхаць. У твар уражаюцца камяні. Ён выгінаецца, але нічога не дапамагае, бо Зэп удвая старэйшы за яго, утрая цяжэйшы і ў пяць столак дужэйшы. Таму хлопчык збіраецца з сіламі і стойвае дыханне. На языку смак крыві. Ён удыхае бруд, давіцца, плюецца. Увушшу гудзе і свішча, здаецца, што зямля ўздываецца, апускаецца і ўздываецца зноў.

Раптам цяжар знік. Яго перавярнулі на спіну, зямля ў роце, вочы зліпліся, галаву свідруе боль. Парабак цягне яго да млына: па жвіры і зямлі, праз траву, зноў

па зямлі, па вострых камянях, міма дрэў, міма батрачак, што заходзяцца ад рогату, міма пуні, міма загарадак для коз. Потым ён тузае яго ўгару, адчыняе дзверы і штурхае ўнутр.

— Якраз у пару, — гаворыць Агнэта. — Прыпечак сам сябе не пачысціць.

Каб трапіць з млына ў вёску, трэба прайсці ладны кавалак лесу. Калі дрэвы радзеюць і пачынаюцца вясковыя ваколіцы — лугі, выганы і палі, траціна з якіх пад парай, а дзве траціны ўробленыя і абнесеныя штыкетнікам, — ужо можна бачыць шпіль царкоўнай вежы. Тут заўсёды нехта ляжыць у брудзе і рамантуе агароджы, якія ўвесь час ламаюцца: трэба трымаць іх цэлымі, бо альбо скаціна ўцячэ, альбо дзікія звяры папсуюць збожжа. Большасць палёў належыць Петэру Штэгеру. Большасць жывёл таксама, іх можна лёгка пазнаць паводле таўра на шыі.

Найперш трапляеш да хаты Ганны Крэль. Яна сядзіць на сваім парозе, што ж ёй яшчэ рабіць, і цыруе адзежу, гэтым яна зарабляе на хлеб. Потым праходзіш праз вузкі прагал паміж Штэгеравай гасподай і кузняй Людвіга Штэлінга, падымаешся па драўлянай гаці, якая не дае загразнуць у брудзе, пакідаеш справа стайню Якаба Кронса і выходзіш на галоўную вуліцу, яна ж тут і адзіная. На ёй жывуць Ансэльм Мелькер з жонкай і дзецьмі, побач ягоны швагер Людвіг Колер, а далей Марыя Лозерын, якая страціла мужа летась, бо нехта яго сурочыў; у яе прыгожая сямнаццацігадовая дачка, заручаная са старэйшым Штэгеравым сынам. Па другі бок жыве Марцін Гольц з жонкай і дочкамі, ён пячэ хлеб, а побач з ім маленькія дамкі Тама, Генрыхса і Гайнэрлінгаў, з вокнаў апошніх часта даносяцца сваркі; Гайнэрлінгі — нядобрыя людзі, і гонару ў іх няма. Усе, апроч каваля і пекара, маюць трошкі зямлі

за вёскай і па некалькі коз, але толькі ў Петэра Штэгера, самага багатага, ёсць каровы.

Потым выходзіш на пляц з царквой, старой вясковай ліпай і студняй. Ле царквы стаіць пастарава хата, побач з ёй — дом аканомы, Паўля Штэгера, стрычнага брата Петэра Штэгера, які двойчы на месяц абходзіць палеткі і раз на тры месяцы нясе падаткі землеўладальніку.

Пляц канчаецца агароджай. Калі адчыніць веснічкі і пайсці праз шырокае поле, таксама Штэгерава, дык зноў зойдзеш у лес, а калі не вельмі баяцца холаду, і ісці ўсё далей і далей, і не збіцца з тропы ў падлеску, праз шэсць гадзін дойдзеш да гасподы Марціна Ройтара. Калі цябе там не пакусае сабака і ты пойдзеш яшчэ далей, дык праз тры гадзіны выйдзеш да іншай вёскі, не нашмат большай за гэтую.

Але там хлопчык не бываў ніколі. Ён ніколі не бываў дзесьці яшчэ. І хоць многія людзі, якія наведвалі розныя мясціны, гаварылі яму, што паўсюль усё аднолькава, ён не можа перастаць задаваць сабе пытанні, куды ўсё ж прыйдзеш, калі не пераставаць рухацца далей, не проста да наступнай вёскі, а далей і далей.

На чале стала млынар гаворыць пра зоркі. Жонка, сын, парабкі і батрачка робяць выгляд, што слухаюць. Ядуць крупы. І ўчора былі крупы, і заўтра зноў будуць крупы, калі радзейшыя, калі гусцейшыя; крупы — штодзённая ежа, толькі ў найгоршыя дні замест крупаў — нічога. Тоўстая аконная шыба не прапускае ветру, пад ледзь цёплай печкай дурэюць два каты, а ў куце хаты ляжыць каза, якой, вядома ж, самае месца ў хляве, але нікому не хочацца яе выганяць, бо ўсе стаміліся, а рогі ў яе вострыя. Ле дзвярэй і над акном выразаныя пентаграмы ад злых духаў.

Млынар апісвае, як роўна дзесяць тысяч семсот тры гады пяць месяцаў і дзевяць дзён таму ў жорнах сусвету

занялася вогненная віхура. І з тае пары гэтае ўсё, каторае свет, круціцца верацяном і нараджае зоркі, цяпер і заўсёды, бо калі час не мае пачатку, то не мае і канца.

— Не мае канца, — паўтарае млынар, і яго аж перасмыкае. Нешта не тое ён сказаў. — Не мае канца, — шэпча ён, — не мае канца.

Клаус Уленшпігель родам з верхніх зямель, з Мёльна, з лютэранскай поўначы. Ён прыйшоў сюды дзесяць гадоў таму, ужо не зусім маладым, ну а раз быў нетутэйшым, то змог стаць толькі парабкам у млынара. Быць млынаром не так ганебна, як, напрыклад, скуралупам і разбірацца са здыхатой, альбо начным вартаўніком, альбо наогул кáтам, але ж гэта і не лепш, чым падзённікам, і ўжо куды горш, чым рамеснікам у якой гільдыі ці селянінам, тыя ніколі не падалі б рукі такому, як ён. Але потым ён пабраўся з дачкой млынара, а калі ў хуткім часе той памёр, сам стаў млынаром. Апроч таго, ён лекуе сялян, якія ўсё яшчэ не падаюць яму рукі, бо раз не заведзена, дык і не заведзена; але калі ім нешта баліць, усе ідуць да яго.

Не мае канца. Клаус не можа гаварыць далей, гэта яго занадта займае. Як можа скончыцца час! З другога боку... Млынар пацірае лоб. Час жа мусіў неяк пачацца. Бо калі ён ніколі не пачынаўся, як мы апынуліся ў гэтым моманце? Клаус азіраецца па баках. Бясконцасць мінуць не можа. Ну і вось, хай сабе, ён пачаўся. Але да таго што? Да часу што было? Ажно галава закружылася. Як у гарах, калі глядзіш у цясніну.

Аднойчы, зноў расказвае Клаус, ён бачыў нешта гэтае, у Швейцарыі, калі адзін альпійскі пастух-сыравар узяў яго з сабой на горны выган. У кароў на шыях віселі званы, а пастуха звалі Рудзі. Клаус нібы спатыкаецца, потым згадвае, пра што ж хацеў сказаць. А, тамака ён зазірнуў у цясніну, і яна аказалася такой глыбокай, як быццам

нідзе не канчалася. Тады ён спытаў сыравара, дзіўнае імя ў яго такое было — Рудзі, дык вось, тады ён спытаў Рудзі: «А ці ж глыбака тут?» І той Рудзі адказаў яму трошкі запаволена, быццам стомлена: «Тут дна няма».

Клаус уздыхае. У цішыні шоргаюць лыжкі.

— Спачатку я быў падумаў, што такое немагчыма, — расказвае ён далей, — і што сыравар манюка. Потым спытаў сябе: а калі гэтая бездань — уваход у пекла? Але раптам уцяміў, што ніякай розніцы няма: нават калі ў гэтай бездані і ёсць дно — падымі вочы і ўбачыш бяздонную бездань, — цяжкай рукой Клаус чухае патыліцу.

— Бездань, — мармыча ён, — якая папросту ніколі не канчаецца, ні канца ні краю, далей і далей, у якой, значыцца, месцяцца ўсе ў свеце рэчы і ні на каліва не запаўняюць яе глыбіні, глыбіня, у якой усё знікне дарэшты... — ён глытае лыжку крупаў. Неяк зусім млосна, як і ад разумення, што лікі ніколі не канчаюцца! Што да кожнай лічбы можна было б дадаць яшчэ адну, і нават Бог гэтага не спыніць. Заўсёды яшчэ адну! Лік без канца, глыбіня без дна, час да часу. Клаус круціць галавой. — А калі...

І тут ускрыквае Зэп. Прыціскае далоні да рота. Усе неўразумела глядзяць на яго, але і радуюцца, што перарваў.

Зэп выплёўвае некалькі карычневых камянькоў, вельмі падобных да камячкоў крупаў. Незаўважна падкінуць іх яму ў міску было няпроста. На гэткае трэба чакаць зручнага моманту ці нават самому адцягнуць увагу, калі неабходна. Таму нядаўна хлопчык стукнуў Розе, батрачцы, па галёнцы, а калі дзяўчына ўскрыкнула і назвала яго пацучанём падсмаленым, а ён назваў яе каровай, а яна яму сказала, што ён брыда брыдой, а яго маці сказала абаім супакоіцца, напамілы бог, бо інакш ежы сёння больш не атрымаюць, тады ён хуценька нагнуўся наперад, і акурат

у тое імгненне, калі ўсе паглядзелі на Агнэту, каменьчыкі плюхнуліся ў міску Зэпа. Зручны момант лёгка ўпусціць, але калі ты ўважлівы, то адчуеш яго. Тады хоць бы і аднарог прабег праз пакой — яго б ніхто не заўважыў.

Зэп калупаецца пальцам у роце, выплёўвае на стол зуб і падымае вочы на хлопчыка.

Гэта дрэнна. Хлопчык быў амаль упэўнены, што Зэп не здагадаецца, але той відавочна не такі дурны.

Тады хлопчык ускаквае і імчыць да дзвярэй. На жаль, Зэп не толькі вялікі, але і хуткі, яму лёгка злавіць малога. Той хоча вырвацца, нічога не выходзіць, Зэп замахваецца і б'е яго кулаком у твар. Удар паглынае ўсе іншыя гукі.

Хлопчык міргае. Агнэта падскочыла, батрачка смяецца, ёй падабаюцца бойкі. Клаус сядзіць, зморшчыўшы лоб, заглыбіўшыся ў свае думкі. Два іншыя парабкі глядзяць, вылупіўшы вочы. Хлопчык не чуе нічога, прастора круціцца, столь пад ім, Зэп перакінуў яго праз плячо, як мех з мукой. Потым выносіць на двор, і хлопчык бачыць над сабою траву, а недзе ўнізе выгінаецца неба, збаразнёнае вечаровымі аблокамі. Цяпер ён зноў нешта чуе: у паветры дрыжыць высокі гук.

Зэп трымае яго на плячах і ўсутыч зазірае ў твар. Хлопчык можа бачыць чырвоную пляму ў барадзе парабка. Адтуль, дзе быў зуб, ідзе кроў. Хлопчык мог бы з усёй моцы заехаць парабку кулаком у твар. Зэп пэўна ж выпусціў бы яго, і калі хутка падняцца на ногі, можна было б выйграць трошкі часу і дабегчы да лесу.

Але дзеля чаго? Яны жывуць на адной млынарні. Калі Зэп не зловіць яго сёння, то зловіць заўтра, а калі не заўтра, то паслязаўтра. лепш перажыць гэта цяпер, калі ўсе бачаць. У людзей на вачах Зэп яго мо не заб'е.

Яны ўсе выйшлі з хаты: Роза прыўзнялася на дыбачкі, каб лепш бачыць, яна ўсё яшчэ смяецца, і два парабкі

побач з ёй таксама смяюцца. Агнэта нешта крычыць; хлопчык бачыць, як яна разяўляе рот і махае рукамі, але чуць не можа нічога. Побач з ёй Клаус, глядзіць невідучым позіркам, нібы думае пра нешта іншае.

І тут парабак узняў хлопчыка высока над галавой. Той баіцца, што Зэп шпурне яго на цвёрдую зямлю; ён уздымае далоні, захінаючы галаву. Але Зэп робіць крок, і яшчэ, і яшчэ адзін, і раптам сэрца хлопчыка пачынае калаціцца як шалёнае. Кроў пульсуе ў вушах, ён крычыць. Не можа чуць свайго голасу, крычыць гучней, але ўсё яшчэ не чуе сябе. Ён зразумеў, што задумаў Зэп. Ці разумеюць гэта іншыя? Яны яшчэ маглі б яго выратаваць, але — цяпер ужо не. Зэп гэта зрабіў. Хлопчык ляціць уніз.

Ён працягвае ляцець. Час нібы запаволіўся, хлопчык яшчэ можа азірнуцца, ён адчувае, як падае, плыве ў паветры, і яшчэ паспявае падумаць, што здараецца менавіта тое, ад чаго яго засцерагалі ўсё жыццё: не лезь у ручай перад колам, ніколі не хадзі перад ім, не хадзі перад млынавым колам, ні ў якім разе ніколі не хадзі, ніколі, ніколі не залазь перад млынавым колам у ручай! І нават цяпер, калі гэта пранеслася ў галаве, падзенне ўсё яшчэ не скончылася, і ён усё яшчэ ляціць, і ляціць, і працягвае ляцець, але як толькі ў яго мільганула думка, што нічога не здарыцца і ён так і будзе бясконца падаць, чуецца ўдар, і ён ідзе на дно, і зноў мінае нейкі момант, пакуль у яго не ўгрызаецца халадэча. Грудзі сціскае, перад вачыма робіцца чорна.

Ён адчувае, як яго шчакі кранаецца рыба. Адчувае, як цячэ вада, адчувае, як яна струменіць усё хутчэй і хутчэй, адчувае яе між сваіх пальцаў. Ведае, што трэба моцна трымацца, ды толькі за што — усё рухаецца, нідзе нічога трывалага, і тады ён адчувае рух над сабой і вымушаны думаць пра тое, што з жахам і цікаўнасцю ўяўляў сабе ўсё

жыццё, задаючыся пытаннем, як дзейнічаць, калі ён сапраўды аднойчы ўпадзе ў ручай перад млынавым колам. Цяпер усё іначай, ён не можа зрабіць зусім анічога і ведае, што хутка будзе мёртвым, расціснутым, растружчаным, размолатым, але ўсё ж прыгадвае, што вынырваць нельга: там, уверсе, няма паратунку, уверсе кола. Яму трэба ўніз.

Але дзе гэта, ніз?

Ён грабе з усіх сіл. Смерць — нішто, ён разумее. Гэта так хутка, невялікая справа, зрабі няправільны крок, скачок, рух — і ты больш не жылец. Сцяблінка ламаецца, жука расціскаюць, полымя затухае, чалавек памірае, нічога, пустата! Яго рукі зарываюцца ў глей, ён дасягнуў дна.

І тут ён раптам разумее, што сёння не памрэ. Сцёблы высокіх раслін гладзяць яго, глей забіваецца ў нос, хлопчык адчувае халодны дотык на патыліцы, чуе скрыгат, адчувае нешта на спіне, потым на пятках; ён праскочыў пад млынавым колам.

Ён адштурхоўваецца ад зямлі. Падымаючыся, заўважае васковы твар з вялікімі пустымі вачыма і разяўленым ротам, твар слаба свеціцца ў цёмнай глыбіні, магчыма, гэта дух дзіцяці, якому калісьці пашанцавала менш, чым яму. Хлопчык грабе. Вось ужо і паветра. Ён прагна ўдыхае, выплёўвае глей, заходзіцца кашлем, чапляецца за траву і, сапучы, выпаўзае на бераг.

Перад яго правым вокам рухаецца пляма на тонкіх ножках. Ён міргае. Пляма набліжаецца. Ля брыва козытна, ён падносіць руку да твару, пляма знікае. Угары плыве зіхоткая круглая аблачынка, нехта нахіляецца над ім. Гэта Клаус. Ён укленьвае побач, кладзе руку хлопчыку на грудзі, шэпча нешта малаўцямнае, бо ў паветры ўсё яшчэ вісіць высокі гук і перакрывае ўсё іншае; але вось цяпер, калі загаварыў бацька, гук цішэе. Клаус падымаецца, гук змаўкае.

Вось ужо і Агнэта тут. А каля яе Роза. Кожнага разу, калі нехта падыходзіць, хлопчыку патрэбны нейкі час, каб пазнаць твар, нешта ў яго галаве заправолілася і яшчэ не працуе як след. Бацька малюе рукамі кругі. Да хлопчыка вяртаюцца сілы. Ён хоча гаварыць, але горла можа толькі крахтаць.

Агнэта гладзіць яго па шчацэ. «Двойчы, — кажа яна. — Цяпер ты двойчы хрышчоны».

Ён не разумее, пра што гэта яна. Можа быць, вінаваты боль у ягонай галаве, настолькі моцны, што запаўняе не толькі яго, але і ўвесь свет — усе відочныя рэчы, зямлю, людзей, яго і аблачынку там угары, усё яшчэ бялюткую, як свежы снег.

— Ідзі ўжо ў хату, — буркае Клаус, нібыта заспеўшы яго за нечым забароненым.

Хлопчык сядзе, нахіляецца ўперад і ванітуе. Агнэта стаіць побач на каленях і трымае яго галаву.

А потым ён бачыць, як бацька размахваецца і дае Зэпу аплявуху. Зэп адхіляецца, трымаючыся за шчаку, і зноў выпростваецца, і тады яго сустракае наступны ўдар. А потым трэці, зноў наўзмаш, з такой сілай, што парабак ледзь не падае на зямлю. Клаус пацірае далоні, яны гудуць ад удару, Зэп хістаецца. Хлопчыку зразумела, што гэта ён толькі прыкідваецца: баліць не настолькі, ён відавочна дужэйшы за млынара. Але і Зэп ведае, што калі ты ледзь не забіваеш дзіця свайго працадаўцы, то мусіш быць пакараным, гэтаксама як і млынар і ўсе астатнія ведаюць, што Зэпа нельга проста прагнаць, Клаусу патрэбныя тры парабкі, з меншай колькасцю справа не пойдзе, а калі аднаго не стане, могуць мінуць тыдні, пакуль аднекуль выплыве новы — сялянскія парабкі не хочуць працаваць на млыне, ён занадта далёка ад вёскі, ды і непачэсная гэта праца, на яе пагаджаюцца толькі з распачы.

— Ідзі ў хату, — гаворыць і Агнэта.

Ужо амаль сцямнела. Усе замітусіліся, бо нікому не хочацца заставацца на дварэ. Кожны ж ведае, што па начах валэндаецца ў лесе.

— Двойчы хрышчоны, — паўтарае Агнэта зноў.

Хлопчык хоча спытаць, пра што гэта яна, але заўважае, што нікога ўжо няма. За яго спінай лапача ручай, праз шчыльныя фіранкі на акне млынарні прабіваецца каліўца святла. Клаус, пэўна, запаліў ужо лоевыя свечкі. Як відаць, нікому не хочацца турбавацца, каб зацягнуць яго дадому.

Калоцячыся, хлопчык устае. Выжыў. Ён выжыў. Пад млынавым колам выжыў. Ён выжыў пад млынавым колам. Пад млынавым колам. Ён выжыў. Яму невыказна лёгка. Ён падскоквае, але, прызямляючыся, падварочвае нагу і з вохканнем падае на калені.

У лесе ўсчынаецца пярэшапт. Хлопчык стойвае дыханне і прыслухоўваецца, спачатку гэта вуркатанне, потым шыпенне, потым на імгненне ўсё змаўкае, а тады пачынаецца зноў. Яму здаецца, што, калі лепш прыслухацца, можна будзе зразумець словы. Але гэтага ён не хоча нізавошта. І таропка кульгае да млына.

Мінаюць тыдні, пакуль нага дазваляе яму вярнуцца на канат. І ў першы ж дзень нечакана з'яўляецца адна з пекаравых дачок і сядзе ў траву. Ён ведае яе з выгляду, ейны бацька часта бывае на млынарні, бо з таго часу, як яго заклала Ганна Крэль, ён пакутуе ад ламавіцы. Болі ў спіне не даюць яму спаць, таму ён прыходзіць да Клауса адлечвацца.

Хлопчык раздумвае, ці не прагнаць яе адсюль. Але, па-першае, гэта было б няветліва, а па-другое, ён не забыўся, што на апошнім вясковым фэсце яна кідала камяні лепш за ўсіх. Значыць, сілы ў яе многа, а яму пакуль яшчэ

баліць усё цела. Таму даводзіцца трываць яе прысутнасць. І хоць бачыць ён яе толькі крадком, усё адно заўважае рабацінне на плячах і твары і што яе вочы на сонцы здаюцца блакітнымі як вада.

— Твой бацька, — гаворыць яна, — сказаў майму бацьку, што пекла няма.

— Ён такога не казаў, — хлопчык робіць цэлыя чатыры крокі, перш чым упасці з каната.

— Казаў.

— Не было такога, — пярэчыць ён. — Клянуся.

Ён амаль упэўнены, што так і было. Аднак бацька мог бы сказаць і супрацьлеглае: мы ў пекле і ніколі не выйдзем з яго. Або ён мог бы сказаць, што мы на нябёсах. Ён чуў ад свайго бацькі ўсё, што наогул толькі можна пачуць.

— Ты ведаеш ужо? — пытае яна. — Петэр Штэгер зарэзаў цяля пад той старадрэвінай. Шмід раскажаў. Яны былі ўтрох. Петэр Штэгер, гэны Шмід і стары Гайнэрлінг. Яны ўначы пайшлі да вярбы і пакінулі там цяля, для Мярзлоты.

— Я таксама неяк там быў, — кажа ён.

Яна смяецца. Вядома ж, не верыць, і вядома ж, правільна робіць, ён там не быў; ніхто не ходзіць да вярбы без пільнай патрэбы.

— Клянуся! — кажа ён. — Вер мне, Нэле!

Ён зноў узлазіць на канат і стаіць там, ні за што не трымаючыся. Гэта ён ужо ўмее. Каб надаць клятве вагі, ён кладзе два пальцы правай рукі на сэрца. Але тут жа хуценька руку прыбірае, бо згадвае, што летась малая Кэці Лозер схлусіла ў клятве перад сваімі бацькамі і праз дзве ночы памерла. Каб выкруціцца, ён робіць выгляд, што страчвае раўнавагу, і праз пару імгненняў падае ў траву.

— Працягвай, — кажа яна спакойна.

— Што? — ён падымаецца з перакошаным ад болю тварам.

— Канат. Умець нешта, што ніхто больш не ўмее. Гэта добра.

Ён паціскае плячыма. Не дакумекаеш, пацвельвае яна яго ці не.

— Мне трэба ісці, — гаворыць яна, падскоквае і збягае.

Ён глядзіць ёй наўздагон і пацірае плечы, што баляць пасля падзення. Потым узлазіць назад на канат.

На наступным тыдні ім трэба даставіць вазок мукі да Ройтаравай гасподы. Марцін Ройтар прывёз збожжа тры дні таму, але муку забраць не можа, дышаль зламаўся. Гайнэр, парабак, прыйшоў учора паведаміць пра гэта.

Вось табе і маеш. Нельга проста адправіць парабка з мукой, бо той можа знікнуць разам з ёй, і ні пылу ні следу, парабку ніколі нельга верыць ні на панюх табакі. Але Клаус не можа кінуць млынарню, зашмат працы, таму з Гайнэрам трэба ісці Агнэце, а раз ім нельга заставацца сам-насам у лесе, бо ад парабкаў усяго можна чакаць, з імі пойдзе яшчэ і хлопчык.

Яны выязджаюць, як толькі занялося на дзень. Ноччу ліло. Між камлямі вісіць туман, вершаліны знікаюць у цёмным небе, паплавы пацяжэлі ад вільгаці. Асёл клыпае сабе, яму ўсё адно. Хлопчык знае яго, колькі сябе памятае. Шмат гадзін ён праседзеў побач у стайні, слухаў ціхае пырханне, гладзіў і радаваўся, калі жывёліна прыціскалася да яго шчакі сваёй вільготнай пыскай. Агнэта трымае лейцы, хлопчык сядзіць побач на козлах, прымружыўшы вочы і тулячыся да яе. За імі на мяхах з мукой ляжыць Гайнэр; часам ён рохкае, часам пасмейваецца сабе пад нос, і не здагадаешся, спіць ён ці не.

Калі б яны рушылі гасцінцам, то маглі б быць на месцы яшчэ да змяркання, але гасцінец ляжыць занадта блізка да прагаліны са старой вярбой. Ненароджанаму нельга

набліжацца да Мярзлоты. Таму яны мусілі падацца ў аб'езд вузкай утравелай сцежкай, што заглыбляецца ў лес, міма Кляновага пагорка і вялікай Мышынай твані.

Агнэта расказвае пра часіны, калі яшчэ не была заму-жам за Уленшпігелем. Адзін з двух сыноў пекара Гольца хацеў узяць яе ў жонкі. Пагражаў запісацца ў наёмнікі, калі яна не пагодзіцца. Збіраўся пайсці на ўсход, на вугорскія раўніны, каб змагацца з туркамі. І яна ўжо была амаль пагадзілася — чаму не, думала яна, у выніку ніякай розніцы, той ці іншы. Але потым у вёсцы з'явіўся Клаус, каталік з поўначы, што ўжо само сабою дзівіла, а калі яна пабралася з ім, бо ну як жа можна было адмовіць, малады Гольц на ўсход не сышоў. Застаўся тут і пёк хлябы, а калі праз два гады вёску ахапіла пошасць халеры, ён памёр першым, а калі памёр і бацька, пякарню пераняў яго брат.

Агнэта ўздыхае і гладзіць хлопчыка па галаве.

— Ты ж і не ўяўляеш сабе, якім ён тады быў. Маладым, зграбным і зусім не падобным на іншых.

Хлопчык не адразу цяміць, пра каго яна гаворыць.

— Ён усё ведаў. Чытаць умеў. І прыгожы ж быў. Дужы, яснавокі, умеў спяваць і танцаваць лепш за іншых, — яна нейкі час раздумвае. — Ён быў... жывы.

Хлопчык ківае. Яму болей хацелася б паслухаць казку.

— Ён добры чалавек, — гаворыць Агнэта. — Ніколі пра гэта не забывайся.

Хлопчык пазяхае.

— Толькі думкамі ніколі не тут. Гэтага я тады не разумела. Я ж не ведала, што такія бываюць. Скуль мне было ведаць? Я ж заўсёды жыла тут. Што гэткі, як ён, потым і не зможа быць цалкам з намі. Спачатку ён толькі часам знікаў некуды думкамі, пераважна заставаўся са мной, насіў мяне на руках, мы смяяліся, яго вочы былі такімі яснымі. Толькі раз-пораз знікаў са сваімі кнігамі ці

доследамі, нешта паліў ці змешваў парашок. А потым стаў часцей бавіць час з доследамі і радзей — са мной, а тады яшчэ радзей. А цяпер? Ты ж бачыш. У мінулым месяцы спынілася млынавое кола, дык ён яго толькі праз тры дні пачыніў, бо спачатку хацеў нешта там выпрабаваць на лузе. Не меў часу на млын — і гэта млынар. А потым яшчэ і дрэнна парамантаваў, вал не круціўся, і мы мусілі прасіць дапамогі ў Ансэльна Мелькера. Але яму ўсё роўна!

— Можна мне казку?

Агнэта ківае.

— Даўным-даўно, — пачынае яна, — калі камяні яшчэ былі маладымі, і не існавала ніякіх герцагаў, і нікому не трэба было плаціць дзесяціну... Даўным-даўно, калі нават зімой ніхто не ведаў пра снег...

Яна марудзіць, кратае свой жылот і падцягвае лейцы. Дарога звузілася і вядзе па шырокім карэнні. Адзін няўдалы крок асла — і вазок перакуліцца.

— Даўным-даўно, — пачынае яна наноў, — адна дзяўчынка знайшла залаты яблык, яна хацела падзяліцца са сваёй маці, але параніла палец, і з кропелькі ейнай крыві вырасла дрэва, на якім вісела мноства яблыкаў, і не залочаных, а жудасна зморшчаных брыдкіх яблыкаў, і таго, хто іх пакаштуе, чакала страшная смерць. Бо маці дзяўчынкі была вядзьмаркай, з вока тыя залатыя яблыкі не выпускала, а кожнага рыцара, які ішоў на яе, каб вызваліць дачку, раздзірала і зжырала, і пры гэтым смяялася і пыталася: няўжо сярод вас няма героя? Але калі нарэшце надышла зіма і накрыла ўсё халодным снегам, тады дачка-гаротніца мусіла прыбіраць за сваёй маці і гатаваць ёй ежу, дзень пры дні і без канца.

— Снегам?

Агнэта змаўкае.

— Ты сказала, што зімой не было снегу.

Агнэта маўчыць.

— Прабач, — гаворыць хлопчык.

— Тады дачка-гаротніца мусіла прыбіраць за сваёй маці і гатаваць ёй ежу, дзень пры дні і без канца, а была ж такая прыгожая, што ніхто не мог яе пабачыць і не загахацца.

Агнэта зноў маўчыць, потым ціха стогне.

— Што такое?

— Ну вось, дачка збегла глыбокай зімой, бо пачула, што далёка адсюль, далёка-далёка, на беразе вялізнага мора, жыве юнак, варты залатога яблыка. Але ж спачатку трэба было ўцячы, а як ты гэта зробіш, калі маці-вядзьмарка такая чуйная.

Агнэта зноў змаўкае. Лес ужо робіцца гушчаром, толькі далёка ўверсе паміж вершалінамі яшчэ бачныя пробліскі светла-блакітнага неба. Агнэта цягне за цуглі, асёл спыняецца. На дарогу выскоквае вавёрка, глядзіць на яе абыякавымі вочкамі; потым хутка, быццам відзежа, знікае. Парабак за іх спінамі перастае храпіць і садзіцца.

— Што такое? — зноў запытвае хлопчык.

Агнэта не адказвае. Яна раптам спалатнела. І тут хлопчык бачыць, што яе спадніца ўся ў крыві.

Спачатку ён здзіўляецца, што дагэтуль не заўважаў такую вялікую пляму, потым разумее, што крыві толькі што зусім не было.

— Пачынаецца, — гаворыць Агнэта. — Мне трэба вярнуцца.

Хлопчык утаропліваецца ў яе.

— Гарачая вада, — гаворыць яна перарывістым голасам. — І Клаус. Мне трэба гарачая вада, і Клаус мне патрэбны таксама са сваімі замовамі і зёлкамі. І павітуха з вёскі, Ліза Кёлерын.

Хлопчык не адрывае ад яе вачэй. Гайнэр не адрывае ад яе вачэй. Асёл не адрывае вачэй ад дарогі.

— Бо іначай я памру, — гаворыць яна. — Так трэба. Іншага выйсця няма. Павозку не развернеш, Гайнэр мяне падтрымае, мы пойдзем пешкі, а ты застанешся.

— Чаму мы не паедзем далей?

— Да Ройтаравай гасподы мы дабяромся толькі з цямом, пешкі назад да млынарні будзе хутчэй, — яна злазіць, задыхаючыся. Хлопчык хоча ўхапіцца за яе руку, але маці яго адштурхоўвае. — Зразумеў?

— Што?

Агнэта прагна глытае паветра.

— Нехта мусіць застацца пры муцэ. Яна каштуе столькі ж, колькі палова млына.

— Адзін у лесе?

Агнэта стогне.

Гайнэр неўразумела пазірае то на яго, то на яе.

— Я тут з двума ёлупнямі, — Агнэта кладзе абедзве далоні на хлапечыя шчокі і так пільна ўзіраецца яму ў вочы, што ён можа бачыць сваё адлюстраванне. Яна дышае з прысвістам і патрэскваннем. — Ты разумееш? — пытае яна ціхенька. — Сэрца маё, мой маленькі хлопчык, ты разумееш? Ты пачакаеш тут.

У грудзях тахае вельмі гучна, і яму здаецца, што маці мусіць гэта чуць. Яму хочацца сказаць, што яна гэта дрэнна прыдумала, што ад болю ў яе розум крануўся. Пешшу яна не дойдзе, гэта зацягнецца на гадзіны, зашмат крыві страціла. Але ў роце ў яго перасохла, словы захраслі ў горле. Ён бездапаможна глядзіць, як яна, абапёршыся на Гайнэра, клыгае прэч. Парабак ці то трымае яе, ці то цягне, яна стогне пры кожным кроку. Спачатку ён яшчэ можа яе бачыць, потым толькі чуе, як аддаляюцца і сціхаюць стогны, потым застаецца адзін.

На нейкі час ён забываецца пра ўсё гэта, цягаючы асла за вушы. Управа, улева і зноў управа, кожнага разу

жывёлінка журботна пагудвае. Чаму асёл такі цярплівы, чаму такі добры, чаму не кусаецца? Хлопчык зазірае яму ў правае вока. Яно сядзіць у адтуліне, як шкляная перлінка, цёмная, вільготная і празрыстая. Не міргае, толькі трэшкі падрыгвае, калі хлопчык торкае туды пальцам. Ён запытвае сам сябе: як гэта, быць аслom? Запёртым у асліную душу, з аслінай галавой на плячах і аслінымі думкамі ў ёй — як яно, адчуваць гэта?

Ён стойвае дыханне і прыслухоўваецца. Чуе шоргат ветру па-над іншымі шоргатамі, зумканне і шамаценне, рыпенне, крахтанне і трэск. Пярэшапт лісця па-над пярэшаптам галасоў, і зноў яму здаецца, што трэба трэшкі даўжэй паслухаць — і можаш усё зразумець. Ён пачынае ціхенька пагудваць, але голас гучыць як чужы.

Потым яму кідаецца ў вочы, што мяхі з мукой завязаныя доўгім канатам, які цягнецца ад аднаго меху да другога. Хлопчык з палёгкай дастае нож і пачынае рабіць на сечкі на камлях.

Як толькі ён нацягнуў канат на вышыні грудзей паміж двума дрэвамі, яму адразу ж палепшала. Ён правярае трываласць, потым разуваецца, залазіць наверх і ідзе з раскінутымі ўшыркі рукамі да сярэдзіны. Там ён стаіць, над вазком і аслom, над гліністай сцежкай. Страчвае раўнавагу, саскоквае, адразу ж зноў караскаецца ўверх. Пчала вылятае з хмызняку, апускаецца і знікае ў зеляніне. Хлопчык паціху зрушвае з месца. Вось-вось ён дойдзе да другога канца, але не — падае.

І на нейкі час застаецца ляжаць. Навошта падымацца? Ён перакульваецца на спіну. Яму здаецца, што час застыў. Нешта змянілася: шаргоча вецер, шапоча лісце, у асла гучна буркае ў жываце, але ўсё гэта ніяк не звязана з часам. Раней было цяпер, і цяпер ёсць цяпер, і ў будучыні, калі ўсё зменіцца, і калі жыцьмуць іншыя людзі, і ніхто,

акрамя Бога, не будзе ведаць пра яго, Агнэту з Клаусам і млынарню, тады ўсё яшчэ будзе цяпер.

Цёмна-сіняе неба над ім пакрысе зацягваецца аксамітна-шэрым. Цені караскаюцца ўверх па камлях дрэў, і вось ужо сцямнела. Святло ўверсе запяклося да вузкага зіхцення. А потым усё навокал агарнула ноч.

Ён плача. Але побач няма нікога, хто мог бы дапамагчы, ды і плакаць жа можна не так доўга, потым канчаюцца і сілы, і слёзы, таму і ён урэшце перастае.

Ён усмяг. Агнэта з Гайнэрам забралі бурдзюк з півам, Гайнэр яго павесіў на пасак, ніхто і не падумаў пакінуць хлапцу нешта пітнае. Вусны ў яго перасохлі. Недзе паблізу мусіць быць ручай, але як яго знайсці?

Шолахі цяпер зусім іншыя, чым удзень: іншыя галасы звяроў, іншыя вецер, нават галіны патрэскаюць па-іншаму. Наверсе неяк надзейней. Ён спрабуе ўзлезці на дрэва. Але ў цемры гэта няпроста, амаль нічога не відаць. Галінкі ламаюцца, а патрэсканая кара ўразаецца ў пальцы. Адзін чаравік злітае з нагі, трошкі чуваць, як ён стукаецца то аб адзін сук, то аб другі. Караскаючыся па камлі, хлопчык паціху праціскаецца наверх, потым яшчэ трошкі вышэй. Далей няма як.

Нейкі час ён тут. Ён уяўляў сабе, што паспіць на тоўстым суку, прыхінуўшыся да камля, але цяпер бачыць, што гэта немагчыма. На дрэве няма нічога мяккага, і трэба пастаянна за што-небудзь чапляцца, каб не ўпасці. Галінка цісне яму ў калені. Спачатку яму здаецца, што можна вытрымаць, але неўзабаве гэта робіцца невыносным. Ды і на суку сядзець таксама балюча. Ён згадвае казку пра злую вядзьмарку, прыгажуню дачку, рыцара і залатыяблык: ці выпадзе яму дазнацца, чым усё скончылася?

Ён зноў злазіць. У цемры гэта цяжка, але ён спрытны, таму не саслізгвае і дабіраецца да зямлі. Аднак чаравіка

знайсці не можа. Як добра, што хоць асёл тут. Хлопчык прыціскаецца да прыемнай тхліны мяккай жывёліны.

Яму прыходзіць да галавы, што маці можа вярнуцца. Калі яна памерла на шляху дамоў, то можа вынырнуць з глыбіняў гушчару. Можа мімаходзь дакрануцца да яго, нешта шапнуць, паказаць свой зменены твар. Ад гэтых думак у яго сэрца ледзянее. Ці бывае так, што вось толькі што ты любіў нейкага чалавека, а ў наступны момант паміраеш ад жаху, калі гэты чалавек вяртаецца? Ён думае пратое, што малая Грэта летась, збіраючы грыбы, сустрэла свайго памерлага бацьку — у таго не было вачэй, і ён плыў за адну пядзь па-над зямлёй. І хлопец думае пра галаву, якую бабуля бачыла шмат гадоў таму ў межавым камені за Штэгеравай гасподай: падымі спаднічку, дзяўчынка, і ніхто не хаваўся за тым каменем, гэта ў самога каменя былі вочы і вусны, дык падымі ж яе і пакажы, што там пад ёй! Бабуля расказвала пра гэта, калі ён быў яшчэ малы, цяпер яна ўжо за доўгім часам памерла, і цела яе даўно спаракнела, вочы сталі камянямі, а валасы — травой. Ён загадвае сабе не думаць пра такія рэчы, але ў яго дрэнна выходзіць, а найгорш удаецца сцерці адну думку: лепш хай Агнэта памрэ, лепш хай трапіць у найглыбейшае вечнае пекла, чым раптам зданню выйдзе з хмызоў.

Асёл уздрыгвае, трашчыць галлё, нешта набліжаецца, яго нагавіцы напаўняюцца цеплынёй. Нейкае важнае тулава прабягае міма і аддаляецца, нагавіцы астываюць і цяжэюць. Асёл буркоча, ён таксама адчуў нешта такое. Што гэта было? Цяпер там, сярод сучча, зеленаватае тленне, большае за светляка, але не такое яснае, і ад страху яму ў галаву прыходзяць ліхаманкавыя карціны. Яму гарача, потым холадна. Потым зноў гарача. І, нягледзячы на ўсё, ён думае: Агнэта, жывая ці мёртвая, не мусіць ведаць, што ён наклаў у штаны, іначай паб'е.

І калі ён бачыць, як яна ляжыць і стогне пад хмызам, на якім, як на стужцы, гайдаецца дыск месяца, рэшткі памутнелага розуму гавораць яму, што дрымота вось-вось захіне яго, змэнчанага страхам і ўсёй гэтай сэрцакалат-нечай, што ён саступіць змозе і слабасці проста тут, на халоднай зямлі і ў начным лясным шоргаце, дзе ўжо ціха пахропвае асёл. Хлопчык і не здагадваецца, што маці сапраўды ляжыць, стогне і енчыць непадалёк, пад хмызам, які не надта адрозніваецца ад хмызу ў ягоным сне, пад ядлоўцам з велічнымі сакавітымі ягадамі. Там ляжыць яна, у цемры, там.

Агнэта і парабак абралі кароткі шлях, яна была занадта слабай, каб ісці ў абход, таму давялося занадта наблізіцца да Мярзлоцінай прасекі. І вось цяпер Агнэта ляжыць на зямлі без сіл і не мае голасу, каб закрычаць, а Гайнэр сядзіць побач, і ў яго на каленях — нованароджаная істота.

Парабак прыкідвае, ці не збегчы яму. Што яго трымае? Жанчына памрэ, а калі яго знойдуць паблізу, то абавязкова звінавацяць. Як і заўсёды. Калі нешта здараецца і паблізу парабак, тады парабак вінаваты.

Ён можа знікнуць — і ўсё, на Ройтаравай гасподзе яго нічога не трымае, кормяць там няўдосталь і ставяцца дрэнна, гаспадар лупцуе яго гэтаксама часта, як і ўласных сыноў. Чаму б не кінуць матку з малым, хай ляжаць? Свет вялікі, як баюць парабкі, іншыя гаспадары заўжды знойдуцца, новых двароў процьма, а нешта лепшае за смерць ты знойдзеш заўсёды, дзе б ні шукаў.

Ён ведае, што ўначы не варта заставацца ў лесе, а яшчэ ён галодны ды ўсмяг, бо дарогай недзе згубіў бурдзюк з півам. Ён заплюшчвае вочы. Гэта дапамагае. Калі заплюшчыць вочы, застаешся сам сабой, няма нікога іншага, хто можа табе нешта ўчыніць, тады ты ўнутры,

тады ты такі, як ёсць. Ён прыгадвае лугі, па якіх бегаў, калі быў маленькім, прыгадвае свежы хлеб, такі смачны, якога ён ужо даўно не каштаваў, а яшчэ чалавека, які біў яго кіем, магчыма, гэта быў ягоны бацька, ён не ведае. А тады ён уцёк ад гэтага мужчыны і апынуўся ў нейкім іншым месцы, а потым зноў збег. Уцёкі — гэта файна. Можна пазбегнуць любой небяспекі, калі ў цябе шпаркія ногі.

Але гэтым разам ён не збягае. Ён трымае дзіця і галаву Агнэты, а калі яна хоча падняцца, ён яе падтрымлівае і паціху падцягвае.

Аднак Агнэта не ўстала б на ногі, калі б не прыгадала пра наймагутнейшы з усіх квадратаў. Запомні яго, гаварыў Клаус, і выкарыстоўвай толькі ў крайнім выпадку. Можна напісаць, але ніколі нельга прамаўляць уголас! І цяпер яна сабрала ў галаве рэшткі яснага розуму, каб накрэсліць на зямлі літары. Яно пачынаецца з SALOM AREPO, але як там далей, ніяк не згадвалася; пісаць утрая цяжэй, калі ты гэтаму ніколі не вучыўся, калі цёмна і калі з цябе струменіць кроў. Таму яна не паслухалася Клаусавага настаўлення і закрычала: «Salom Arepo Salom Arepo!» І калі яе пакінулі апошнія сілы, памяць вярнулася, цяпер яна ведае і працяг.

S A L O M
A R E P O
L E M E L
O P E R A
M O L A S

І ўжо толькі дзякуючы аднаму гэтаму яна адчувае: злыя духі адступілі, крывацёк спыніўся, і дзіця праз боль, як па распаленым жалезе, выслізнула з яе цела.

Яна б так і засталася ляжаць. Але ведае, што калі хто страціў шмат крыві і пры гэтым ляжыць, дык застанеца ляжаць назаўсёды.

— Дай мне дзіця.

Ён дае.

Яна бярэ на рукі маленькую істоту, не можа нічога разгледзець, ноч такая чорная, нібы ты аслеп, але адчувае, што жыццё яшчэ ёсць у ёй.

Ніхто не будзе пра цябе ведаць, думае яна. Ніхто не згадае, толькі я, твая маці, і я не забудуся пра цябе, бо мне нельга забыць. Таму што забудуцца ўсе астатнія.

Тое самае яна гаварыла і тром іншым, што памерлі пры нараджэнні. І сапраўды, яна ведае пра кожнага з іх усё, што можна было б ведаць: водар, вагу, кожнага разу трошкі іншыя абрысы ў ейных руках. Яны нават не мелі імёнаў.

Яе калені падгінаюцца, Гайнэр трымае. Так спакусліва проста легчы зноў. Але яна страціла зашмат крыві, непадалёк Мярзлота, а яшчэ ж і маленькі народзец мог бы яе знайсці. Яна працягвае Гайнэру дзіця і хоча рушыць з месца, але тут жа падае, ляжыць на карэнні і ламаччы і адчувае веліч і невымернасць ночы. Навошта ж супраціўляцца? Гэта было б так лёгка. Проста — адпусціць. Так лёгка.

Замест гэтага яна расплюшчвае вочы. Адчувае пад сабой карэнне. Дрыжыць ад холаду і разумее, што яшчэ жывая.

Яна зноў падымаецца. Кроў дакладна больш не цячэ. Гайнэр падае ёй дзіця, але яна бачыць, што тое нежывое, і таму вяртае назад, бо каб трымацца за камель дрэва, ёй патрэбныя абедзве рукі. Гайнэр кладзе дзіця на зямлю, але пасля шыкання Агнэты тут жа падымае. Бо, вядома ж, немаўля нельга тут пакінуць: праз яго прарос бы мох, яго

абвілі б расліны, казуркі пасяліліся б у адтулінах, яго душа ніколі б не супакоілася.

І ў гэты самы момант на паддашку млынарні Клауса апаноўвае адчуванне, што нешта здарылася. Ён хуценька мармыча малітву і расейвае драбок расцёртага кораня мандрагоры над полымем чаднага каганца. Дрэннае прадвесце спраўджваецца: замест таго каб шугануць уверх, полымя імгненна гасне. Пранізлівы смурод напаўняе пакой.

У цемры Клаус піша на сцяне квадрат сярэдняй сілы:

M I L O N
I R A G O
L A M A L
O G A R I
N O L I M

Потым, каб не рызыкаваць, гучна сем разоў прамаўляе ўголас: *Nipson anomimata mi monan ospin*. Ён ведае, што гэта па-грэчаску. Толькі што гэта значыць, не ведае, але яно чытаецца аднолькава спераду назад і ззаду наперад, а такія фразы маюць асаблівую сілу. Потым ён зноў кладзецца на цвёрдую дашчатую падлогу, каб працягнуць перарваную працу.

Цяпер ён штоноч назірае за рухам Месяца. Атрымліваецца не вельмі, ажно распач бярэ. Месяц кожны раз з'яўляецца не там, дзе мінулай ноччу, яго шлях ніколі не застаецца аднолькавым. І раз ніхто не можа гэтага патлумачыць, Клаус вырашыў высветліць пытанне сам.

«Калі штосьці нікому не вядома, — неяк сказаў яму Вольф Гютнэр, — давядзецца нам гэта выведаць!»

Гютнэр, хірамант і заклінальнік духаў з Канстанца, працаваў начным вартаўніком і стаў ягоным настаўнікам.

Клаус Уленшпігель цэлую зіму быў у яго на службе, і не мінае дня, каб ён не думаў пра тое з удзячнасцю. Гютнэр паказаў яму квадраты, замовы і дзейсныя зёлкі, і Клаус не прапуская ні слова, калі Гютнэр расказваў яму пра малы народзец і вялікі народ, пра дзядоў прадчасся, пра падземных і паветраных духаў, а таксама пра тое, што нельга давяраць вучоным, бо яны нічога не ведаюць, але не паказваюць гэтага, каб не страціць княжацкай ласкі, і калі Клаус рушыў далей з адлігай, у ягонай торбе ляжалі тры кнігі з Гютнэравай калекцыі. Тады ён яшчэ не ўмеў чытаць, але трошкі пазней яго навучыў пастар з Аўгсбурга, якога ён вылечыў ад ламавіцы, а калі Клаус пайшоў і ад яго, то прыхапіў яшчэ і тры кнігі з ягонай бібліятэкі. Усе гэтыя кнігі шмат важылі, заплечная торба была ад іх як свінцом налітая. У хуткім часе стала ясна, што трэба або пакінуць кнігі, або атабарыцца ў нейкім месцы, найлепш схавацца недзе ў баку ад вялікіх дарог, бо кнігі дарагія, ды і не ўсе ўладальнікі развіталіся з імі па добрай волі: што, калі раптам не пашанцуе і Гютнэр з'явіцца ў дзвярах, нашла на яго закліцце і запатрабуе назад сваю ўласнасць?

Калі кніг сапраўды набралася зашмат, каб вандраваць далей, лёс вырашыў па-свойму. Клаусу спадабалася дачка млынара, яна была прывабная, вясёлая і дужая, а што гэта было ўзаемна, мог бачыць і сляпы. Заваяваць яе было няцяжка, ён добра танцаваў, а яшчэ ведаў патрэбныя замовы і зёлкі, каб пацэліць у сэрца, наогул ён ведаў больш за каго іншага ў вёсцы, гэта ёй падабалася. Бацька спачатку сумняваўся, але ніхто з іншых парабкаў не выглядаў на спадкаемцу млына, таму ён пагадзіўся. І нейкі час усё ішло добра.

А потым стала адчувацца яе расчараванне. Спачатку зрэдчас, потым часцей. А пасля і заўсёды. Ёй не падабаліся ягоныя кнігі, не падабалася, што яму карціць

разгадваць таямніцы свету; і сапраўды ж, калі заняты такой вялікай задачай, застаецца мала сілы на іншае, і найперш — на штодзённыя млынарскія клопаты. Раптам усё пачало здавацца памылкай і Клаусу: што я тут раблю, што мне да гэтых мучных аблокаў, што да тупаватых сялян, якія заўсёды намагаюцца падмануць пры разліку, што да дурнаватай чэлядзі, якая ніколі не робіць тое, што ёй загадваюць? З другога боку — так ён часта казаў сабе, — жыццё заўжды куды-небудзь прыводзіць — калі б ты не быў тут, быў бы ў іншым месцы, і ўсё было б гэтакім жа дзіўным. А найбольшы клопат яму чыніла пытанне, ці сапраўды трапіш у пекла, скраўшы столькі кніг.

Але ж веды заўсёды трэба класці так, каб іх знаходзілі, нельга ж нам марнецць як трава, нічога не разумеючы. І калі няма нікога, з кім можна пагаварыць, гэта цяжка. Цябе так шмат турбуе, але ніхто не хоча слухаць тваіх думак пра ўсё гэта: што такое рай, адкуль бяруцца камяні, а адкуль мухі і іншая ўсюдысная жамыра, на якой мове між сабою гавораць анёлы і як Найвышэйшы Творца стварыў сам сябе і робіць гэта зноў і зноў, дзень пры дні, бо ад яго бяздзеяння ўсё скончылася б у адзін момант — хто, калі не Бог, асланяе свет ад знікнення?

На некаторыя кнігі Клаусу спатрэбіліся месяцы, на некаторыя — гады. Некаторыя ён ведае на памяць і ўсё адно не разумее. І хоць раз на месяц ён бездапаможна вяртаецца да таўшчэзнага лацінскага твора, скрадзенага з палаючай парафіі ў Трыры. Агонь распаліў не ён, ён проста быў паблізу, унюхаў дым і скарыстаўся момантам. Без яго кніга згарэла б. Ён мае на яе права. Але прачытаць яе не можа.

У ёй семсот шэсцьдзясят пяць старонак дробным шрыфтам, на некаторых яшчэ і малюнкі, быццам з кашмараў: мужчыны з птушынымі галовамі, зубцы і высокія

вежы горада на хмары, з якой падаюць струменьчыкі дажджу, двухгаловы конь на лясной прагаліне, жамярына з доўгімі крыльцамі, чарапаха, якая караскаецца на неба па сонечным промні. Першай старонкі, дзе пэўна ж стаяла назва, няма; аркуш са старонкамі пяцьсот дзевятнаццаць і пяцьсот дваццаць таксама нехта выдраў. Клаус тройчы хадзіў з гэтай кнігай да пастара і прасіў дапамогі, але той яго штораду справаджваў і тлумачыў, што толькі адукаваным людзям належыць займацца лацінскімі рукапісамі. Спачатку Клаус меркаваў наслаць на яго галаву якое-небудзь закляцце сярэдняй моцы — ламавіцу, ці нашэсце мышэй на яго хату, ці каб малако скісла, — але потым да яго дайшло, што бедны вясковы пастар, які зашмат п'е і пастаянна паўтараецца ў казанях, напраўду проста не разумее лаціны. І ён амаль прымірыўся з тым, што менавіта гэтую кнігу, якая, магчыма, утрымлівае ключ да ўсяго, ён не зможа прачытаць ніколі. Бо хто тут, на гэтым забытым богам млыне, навучыць яго лаціне?

Але нават калі так, у апошнія гады ён зрабіў шмат адкрыццяў. Збольшага ён ведае, адкуль паходзяць рэчы, як паўстаў свет і чаму ўсё так, як ёсць: духі, рэчывы, душы, драўніна, вада, нябёсы, жыццё, зерне, цвыркуны. Гютнэр ганарыўся б ім. Неўзабаве ён закрые апошнія прагалы. І тады сам напіша кнігу, дзе будуць адказы на ўсе пытанні, і вучоныя ва ўніверсітэтах будуць дзівіцца, чырванец і рваць на сабе валасы.

Але гэта будзе няпроста. У яго вялікія далоні, і тонкі ствол пяра заўсёды ламаецца між пальцамі. Трэба шмат практыкавацца перад тым, як напоўніць цэлую кнігу атрамантавым павуціннем. Але гэта неабходна зрабіць, бо ён жа не зможа назаўсёды ўтрымаць у памяці ўсё адкрытае ім. Такого і цяпер ужо зашмат, ажно балюча, ажно млосна ад усіх гэтых ведаў у галаве.

Магчыма, калісьці ён перакажа нешта свайму сыну. Можна бачыць, што хлопчык часам прыслухоўваецца да яго за вячэрай, амаль міжволі, і стараецца рабіць гэта незаўважна. Ён худы і нягеглы, але здаецца разумным. Нядаўна Клаус заспеў яго за жангліраваннем трыма каменьчыкамі, той рабіў гэта так лёгка, без ніякіх высілкаў — чыстая бязглуздзіца, але ж і знак, што хлапец можа аказацца не такім тупым, як іншыя. Днямі ён, напрыклад, цікавіўся, колькі ў небе зорак, а Клаус якраз незадоўга да таго быў палічыўшы, таму змог не без гонару адказаць. Ён спадзяецца, што дзіця, якога носіць Агнэта, зноў будзе хлопчыкам; і калі пашанцуе — дужэйшым, здатным больш дапамагаць у працы, і яму таксама ўдасца нешта перадаць.

Дашчатая падлога занадта цвёрдая. Але ляжачы на мякчэйшым, ён бы заснуў і не пабачыў Месяца. З якімі высілкамі Клаус прыладзіў да нахіленага дахавага акна сетку з тонкіх нітак — спрадзеная Агнэтай воўна не слухалася яго няўклюдных пальцаў. Але ўрэшце яму ўдалося падзяліць акно на невялічкія і амаль роўныя памерам чатырохкутнікі.

І цяпер ён ляжыць і глядзіць. Час ідзе. Ён пазяхае. На вачах выступаюць слёзы. Засынаць нельга, кажа ён сам сабе, ні ў якім разе нельга засынаць!

А вось нарэшце і Месяц, срэбны і амаль круглы, з плямамі, як на бруднай мядніцы. З'явіўся ў ніжнім шэрагу, але не ў першым чатырохкутніку, як чакаў Клаус, а ў другім. Толькі чаму? Клаус міргае. Вочы баляць. Ён змагаецца з дрымотай, водзіць носам, ачомваецца, зноў водзіць носам, але вось нарэшце прачухваецца і лыпае вачыма, а Месяц ужо не ў другім, а нават у трэцім шэрагу знізу, у другім чатырохкутніку злева. Як гэта здарылася? На жаль, чатырохкутнікі няроўныя памерам, бо воўна

расцерабілася, ды і вузлы завязаныя затоўста, — але чаму Месяц паводзіць сябе так дзіўна? Гэтае подлае нябеснае цела, падступнае і хлуслівае; нездарма яго выява ў картах азначае заняпад і здраду. Каб занатаваць, калі і дзе стаіць Месяц, трэба апроч усяго ведаць час, але адкуль счытваць час, каб яго чорт узяў, як не з размяшчэння Месяца? Вар'яцтва нейкае! Да таго ж яшчэ і адна з нітак парвалася; Клаус падымаецца і няўключнымі пальцамі спрабуе яе прымацаваць. І як толькі ў яго выходзіць, напаўзае хмара. Святло ледзь прабіваецца праз яе краі, але дзе дакладна стаіць Месяц, больш сказаць нельга. Клаус заплюшчвае стомленыя вочы.

Пад раніцу яму снілася мука. Гэта нельга ўцяміць — так яно заўсёды. Раней яго сны поўніліся святлом і гукамі. У яго снах была музыка, часам ён размаўляў з духамі. Але тое было даўно. Цяпер ён сніць муку.

Клаус няхоцькі падымаецца і разумее, што абудзіў яго не сон пра муку, а галасы знадворку. У такі час? Ён занепакоена прыгадвае начное прадвесце. Вызірае з акна, і ў гэты самы момант рассоўваецца цёмная шэрасць лесу, і з яе выкульваюцца Агнэта з Гайнэрам.

Неймаверна, але ім гэта ўдалося. Спачатку парабак нёс абаіх, жывую жанчыну і мёртвае дзіця; потым, калі сілы скончыліся, Агнэта ішла сама, абапіраючыся на яго; потым ён падумаў, што несці дзіця цяжка і небяспечна, бо нехрышчоны мярцвяк прыцягвае паветраных і падземных духаў, і яго забрала Агнэта. І вось так навобмацак яны знайшлі дарогу.

Клаус збягае па сходах, спатыкаецца аб парабкаў, што храпуць як нічога ніякага, абыходзіць казу, разнасцежвае дзверы і ледзь-ледзь паспявае падхапіць знямоглу Агнэту. Ён асцярожна кладзе яе на зямлю і кранае твар. Слухае дыханне. Малюе на ейным ілбе пентаграму,

вастрыём уверх, вядома ж, каб адлечвала, а потым набірае паветра і вымаўляе адным дыхам: «Угаманяю, угава-раю, пярэпалахі ляканныя, ніча-нічаговішчы ліханныя, не тут вам быць, не тут гнёзды віць, ідзіце праз мох-карэнне, праз бел-каменне, звон святы запяе, просьбу вы-шаптае, на трыдзеяць ключы замыкаю, Вотчу Госпада і Матар Божую багаю, ад хіры абараняю, ад згасы адва-рачаю». Ён цьмяна разумее, што гэта азначае, але так ад-шэптвалі спрадвеку, і ён не ведае мацнейшай замовы для разгону начных кашмараў.

Тут бы добра прыдалося жывое срэбра, але ягонае скончылася, таму на замену ён малюе над нізам жончына-га тулава знак жывога срэбра — крыж з васьмёркай, для Гермеса, вялікага Меркурыя; знак дзейнічае не так добра, як сапраўдная ртуць, але ўсё ж лепш, чым нічога. Потым ён загадвае Гайнэру: «Бяжы прынясі з паддашша ятрыш-нік!» Гайнэр ківае, ідзе, хістаючыся, да млынарні, караска-ецца па сходах, цяжка сапе. І толькі апынуўшыся наверх ў каморы, дзе пахне дрэвам і старой паперай, і збянтэжа-на ўтаропіўшыся ў ваўнянае плеціва на акне, ён разумее — паняцця не мае, што такое ятрышнік. Таму ён кладзецца на падлогу, апускае галаву на напханую сенам падушку, на якой яшчэ заставаўся адбітак млынара, і задрэмвае.

Днее. Пасля таго, як Клаус занёс жонку ў млынарню, высыхае раса на лузе, узыходзіць сонца, ранішні туман саступае дзённаму святлу. Сонца дасягае зеніту і пачынае шлях уніз. Для млынарні цяпер ёсць свежанасыпаны гру-док: там ляжыць безыменнае дзіця, бо нехрышчоных нельга хаваць на могілках.

А Агнэта не памірае. Гэта ўражвае ўсіх. Можа, яе выра-тавала добрае здароўе, можа, замовы Клауса, можа, ят-рышнік, хоць ён і не вельмі моцны, пярэступ ці мардоў-нік былі б лепшымі, але апошнія запасы сышлі на Марыю

Штэлінг, якая нарадзіла мёртвае дзіця; пагаворваюць, што яна сама таму паспрыяла, бо была зацяжараўшы не ад мужа, а ад Ансэльна Мелькера, аднак Клауса гэта не цікавіць. Дык вось, Агнэта не памерла, і толькі тады, калі яна садзіцца, стомлена азіраецца і спачатку паўтарае ціхенька, потым гучней, а пасля ўжо нават выкрыквае імя, усім робіцца ясна, што яны перахваляваліся і забыліся пра хлопчыка, павозку і асла. І пра дарагую муку.

Але сонца неўзабаве схаваецца. Занадта позна, каб выпраўляцца ў дарогу. І так пачынаецца наступная ноч.

Як толькі занялося на дзень, Клаус, Зэп і Гайнэр рушаць да лесу. Ідуць моўчкі. Клаус заглыблены ў думкі, Гайнэр і так не гаваркі, а Зэп ціхенька насвіствае пад нос. Раз яны мужчыны і ўтрох, ім не трэба ісці ў абход, можна напразткі перасекчы прагаліну са старой вярбой. Дрэва чорнае і агромністае, яго сукі нязвыкла варушацца. Мужчыны стараюцца не глядзець у той бок. І з палёгкай выдыхаюць, зноў заглыбіўшыся ў лес.

Думкі Клауса вяртаюцца да памерлага дзіцяці. Хоць і дзяўчынка была, усё роўна шкада. Усё-ткі добры звычай, гаворыць ён сам сабе, не пачынаць занадта рана любіць сваіх дзяцей. Колькі Агнэта ні нараджала, выжыў толькі адзін, ды і гэты худы і нягеглы, і невядома, ці перажыў ён дзве ночы ў лесе.

Любоў да дзяцей лепш душыць у сабе. Мы ж не падыходзім занадта блізка да сабакі; нават калі ён добры з выгляду, усё адно можа цапнуць. Лепш, каб была адлегласць і да дзяцей, яны занадта хутка паміраюць. З кожным годам прызвычайваешся ўсё больш і больш да гэнага малога. Прасякаешся даверам, дазваляеш сабе любіць. А потым раз — і яго больш няма.

Апоўдні яны знайшлі сляды цемралюдкаў. На ўсялякі выпадак спыніліся, але, добра ўгледзеўшыся, Клаус

зразумеў, што сляды ідуць на поўдзень, у іншы бок. Апроч таго, маленькі народзец вясноу не вельмі шкодны, ён толькі ўвосень робіцца нястрымным і падлым.

Патрэбнае месца адшукваецца бліжэй пад вечар. Яны ледзь не прайшлі міма, бо збочылі са сцежкі, у густым падлеску не разумееш, куды ідзеш. Але потым Зэп адчуў салаткаваты востры пах. Яны адсоўваюць убок галлё, ламаюць сучча, заціскаюць насы рукамі. З кожным крокам пах мацнее. Вось і павозка, вакол якой раяцца мухі. Мяхі разадраныя, зямля белая ад мукі. За павозкай нешта ляжыць. Падобнае да старога футра, зваленага ў кучу. Да іх не адразу даходзіць, што гэта рэшткі асла. Толькі без галавы.

— Мо гэта быў воўк, — гаворыць Зэп і махае рукамі, адганяючы мух.

— Яно б выглядала іначай, — прэрэчыць Клаус.

— Мярзлота?

— Яе не цікавяць аслы, — Клаус згінаецца і абмацвае цела. Гладкі разрэз, ніякіх слядоў зубоў. Без сумневу, рэзали нажом.

Яны клічуць хлопчыка. Прыслухоўваюцца, клічуць зноў. Зэп пазірае ўгару і нямае. Клаус і Гайнэр гукаюць далей. Зэп стаіць як здранцвелы.

Падымае вочы і Клаус. Яго ахоплівае жах і сціскае так моцна, што, здаецца, вось-вось захлынешся. Над імі лунае нешта белое з галавы да ног ды пазірае ўніз, і хоць ужо цёмна, можна ўгледзець вялізныя вочы, ашчэраныя зубы і перакошаны твар. І цяпер, калі яны ўсе ўтаропліваюцца ўгару, чуецца высокі гук. Падобны да плачу, але не плач. Што б ні лунала там над імі, яно смяецца.

— Спускайся, — крычыць Клаус.

Хлопчык, бо гэта сапраўды ён, хіхікае і не рушыць з месца. Ён увесь голы і белы. Пэўна, выкачаўся ў муцэ.

— Госпадзе, — кажа Зэп. — Госпадзе Божа Усемагутны!

Клаус глядзіць угару і заўважае тое, на што не звярнуў увагі дагэтуль, настолькі яно дзіўнае. Хлопчык голым стаіць на канаце, смяецца і не падае, а на галаве ў яго зусім не шапка.

— Святая Панна, — шэпча Зэп. — Дапамажы і не пакінь нас.

Гайнэр таксама жагнаецца.

Клаус выцягвае нож і дрыготкай рукой выразае на камлі пентаграму: вастрыём управа, форма трывала замкнёная. Справа ад яе выразае альфу, злева — амегу, потым стойвае дыханне, павольна лічыць да сямі і шэпча формулу выгнання — духі вышняга свету, духі сподняга, усе святыя, міласэрная Панна Марыя, заступіцеся за нас у імя трыадзінага Бога.

— Здымі яго, — гаворыць ён тады Зэпу. — Перарэж канат!

— Чаму я?

— Бо я так сказаў.

Зэп глядзіць на хлапца і не рухаецца. Мухі сядваюць парабку на твар, але ён іх не зганяе.

— Тады ты, — Клаус паварочваецца да Гайнэра.

Гайнэр раскрывае і закрывае рот. Калі б яму лягчэй давалася здольнасць гаварыць, ён бы зараз сказаў, што толькі што правёў праз лес і выратаваў жанчыну, што знайшоў дарогу, паклаўшыся толькі на сябе. Ён сказаў бы, што ва ўсяго ёсць межы, нават у цяроплівасці найцяроплівейшага. Але прамовы — не яго моцны бок, і таму ён складвае крыж-накрыж рукі і зацята ўтаропліваецца ў зямлю.

— Тады ты, — Клаус паварочваецца да Зэпа. — Некаму ўсё адно трэба гэта зрабіць. А ў мяне ламавіца. Або ты зараз лезеш, або будзеш шкадаваць усё жыццё, — ён

спрабуе прыгадаць замову, якой можна падпарадкаваць неслуха, але словы не прыгадваюцца.

Зэп кляне яго, аж трава вяне, і лезе ўверх. Ён стогне, галлё выслізгвае з пальцаў, а яшчэ трэба прыкладаць усе сілы, каб не глядзець на белую здань.

— Што гэта значыць? — крычыць Клаус. — Што ў цябе ўсялілася?

— Вялікі-вялікі чорт, — радасна адказвае хлопчык.

Зэп спускаецца. Пачуць такое было ўжо занадта. Апроч таго, ён зноў прыгадаў, што кінуў хлопчыка ў ручай, і калі той яшчэ помніць пра гэта і злуецца на яго, то цяпер не найлепшы момант з ім сустракацца. Ён злазіць на зямлю і круціць галавой.

— Тады ты! — Клаус глядзіць на Гайнэра.

Але той моўчкі адварочваецца, сыходзіць і знікае ў гушчары. Спачатку яго яшчэ трохі чуваць. Потым ужо не.

— Лезь зноў! — Клаус паварочваецца да Зэпа.

— Не!

— *Mutus dedit*, — шэпча Клаус, прыгадаўшы нарэшце патрэбныя словы формулы, — *mutus dedit nomen...*

— Не дапаможа, — кажа Зэп. — Я не палезу.

У падлеску нешта трашчыць, ламаецца галлё, і вось Гайнэр зноў тут. Ён даўмеўся, што зараз лес агорне цемра. Зноў застацца аднаму ў цёмным лесе — гэта занадта, яшчэ раз ён такога не вытрымае. Раз'ятрана адганяючы мух, ён прыхінаецца да камля і нешта мармыча пад нос.

Клаус з Зэпам адварочваюцца ад яго і раптам заўважаюць, што хлопчык стаіць побач. Яны спалохана адскокваюць. Як ён так хутка спусціўся? Хлопчык здымае тое, што было надзета на галаву: кавалак парослае поўсцю пысы з доўгімі аслінымі вушамі. Валасы заскарузлі ад крыві.

— У імя Госпада, — гаворыць Клаус. — У імя Марыі, і Айца, і Сына.

— Час цягнуўся так доўга, — гаворыць хлопчык. — Ніхто не прыходзіў. Гэта быў толькі жарт. А галасы! Такая пацеха.

— Што за галасы?

Клаус азіраецца па баках. Дзе рэшткі аслінай галавы? Вочы, сківіцы з зубамі, цэлы вялізны чэрап — дзе гэта ўсё?

Хлопчык павольна апускаецца на калені. Потым са смехам валіцца на бок і больш не варушыцца.

Яны падымаюць яго, закручваюць у коўдру і даюць цуба адсюль — прэч ад павозкі, мукі, крыві. Ідуць праз ноч, не разбіраючы дарогі, пакуль не адчуваюць, што можна прыпыніцца і пакласці хлапца на зямлю. Яны не раскладаюць вогнішча і не размаўляюць адзін з адным, каб не наклікаць ліха. У хлопчыка гарачая скура, ён падсмейваецца праз сон. Трашчыць сучча, шаргоча вецер, Клаус заплюшчвае вочы і шэпча малітвы і замовы выгнання, і гэта трошкі дапамагае — ім пакрысе робіцца лягчэй. Молячыся, ён заадно спрабуе прыкінуць, у колькі яму ўсё абыдзеца: павозка зламаныя, асёл сканаў, а перадусім трэба аплаціць муку. Скуль яму ўзяць на гэта ўсё грошы?

На досвітку ліхаманка ў хлопчыка спадае. Ён прачынаецца і збянтэжана запытвае, ад чаго ў яго зляпіліся валасы і збялела цела. Але потым паціскае плячыма і больш не лічыць гэта важным, а калі чуе, што Агнэта жывая, радуецца і смяецца. Побач знайшоўся ручай, хлопчык мыецца; вада такая халодная, што ён ажно калоціцца. Клаус зноў закручвае яго ў коўдру, і яны рушаць далей. Дарогай хлопчык апавядае казку, якую чуў ад Агнэты. Там пра вядзьмарку, рыцара і залаты яблык, і ў канцы ўсё добра, прынцэса выйшла замуж за героя, а злая старая скапыцілася.

На млынарні, на сваім саламяным меху ля печкі, хлопчык зноў правальваецца ў глыбокі беспрабудны сон. Ён адзіны, хто можа спаць, бо вяртаецца памерлае дзіця: толькі мільгаценне ў цемры і ціхі стогн — хутчэй павеў ветру, чым голас. Спачатку яно ззаду ў каморы, дзе ляжаць Клаус з Агнэтай, але, не здолеўшы трапіць у ложа бацькоў, не пераадолеўшы пентаграму на вушаку, яно пералятае ў пакой, дзе ля цёплай печы спяць хлопчык і парабкі. Яно сляпое, глухое і нічога не разумее; перакульвае даёнку, скідвае свежапамытыя анучы з дошкі для цеста і заблытваецца ў аконнай фіранцы, перш чым знікнуць у Лімбе, дзе нехрышчоныя дзясяткі тысяч гадоў калеюць у льдах, пакуль Госпад ім не даруе.

Праз некалькі дзён Клаус пасылае хлопчыка ў вёску да Людвіга Штэлінга, каваля. Клаусу патрэбны новы малаток, але не занадта дарагі, бо, страціўшы той груз мукі, ён яшчэ застаецца вінен Марціну Ройтару.

Дарогаю хлопчык падбірае тры каменьчыкі. Ён кідае ўгару першы, потым другі, потым ловіць першы і падкідвае яго зноў, потым кідае трэці, ловіць другі і падкідвае яго зноў, потым ловіць трэці і кідае яго, потым зноў першы — цяпер усе тры ў паветры. Яго рукі малююць кругі, і ўсё ідзе нібыта само сабой. Хітрык у тым, каб не думаць і не прыглядацца занадта пільна да каменьчыкаў. Трэба адначасова і быць вельмі ўважлівым, і ўдаваць, быццам іх тут няма.

Так ён ідзе, у віраванні каменьчыкаў, міма хаты Ганны Крэль і міма Штэгеравага поля. Перад кузняй ён дае каменьчыкам упасці ў бруд і ўваходзіць.

Ён кладзе на кавадла дзве манеты. Яшчэ дзве ляжаць у ягонай кішэні, але пра гэта кавалю ведаць неабавязкова.

— Замала, — кажа каваль.

Хлопчык паціскае плячыма, падбірае манеты і скіроў-
ваецца да дзвярэй.

— Чакай, — спыняе яго каваль.

Хлопчык спыняецца.

— Трэба болей.

Хлопчык круціць галавой.

— Так справы не робяцца, — кажа каваль. — Калі ты хо-
чаш нешта купіць, ты мусіш цанавацца.

Хлопчык ідзе да дзвярэй.

— Чакай!

Каваль вялізны, у яго голыя валасатыя грудзі, галава абвязана хусткай, твар чырвоны і з вялікімі парамі. Кожны ў вёсцы ведае, што начамі ён ходзіць да Ільзы Мелькерын у хмызы, толькі Ільзін муж гэтага не ведае, а мо і ведае ды робіць выгляд, што не, бо што ты паробіш супраць каваля. Калі пастар штонядзелі кажа казань пра амаральныя ўчынкі, то заўсёды пазірае на каваля, а часам і на Ільзу. Але абаіх гэта мала абыходзіць.

— Гэтага не хопіць, — кажа каваль.

Аднак хлопчык ведае, што ён выйграў, і выцірае лоб. Ад агню выпраменьваецца жар, на сцяне танцуюць цені. Ён кладзе далонь на сэрца і клянецца: «Больш няма, далібог праўда!»

З перакошаным тварам каваль дае яму малаток. Хлопчык ветліва дзякуе і павольна, каб манеты ў кішэні не звякнулі, ідзе да дзвярэй.

Ён мінае стайню Якаба Брантнара, хату малочніка і хату Тама і кіруецца да вясковага пляца. Можа, там Нэле? І праўда, яна сядзіць там, у імжы, на краі студні.

— Зноў ты, — кажа ён.

— Дык ідзі адсюль, — адказвае яна.

— Сама ідзі.

— Я першая прыйшла.

Ён сядзе побач. Абое шчэраць зубы.

— Тут быў гандляр, — расказвае яна. — Ён сказаў, што цяпер імператар загадае абезгаловіць усіх галоўных паноў Багеміі.

— І караля?

— Зімовага караля. І яго. Ён атрымаў такую мянушку, бо ўладарыў толькі адну зіму, пасля таго як чэхі далі яму карону. Ён можа збегчы і вернецца на чале вялікага войска, бо бацька ягонае жонкі — англійскі кароль. Адвае Прагу, зрыне імператара і сам стане імператарам.

Ганна Крэль падыходзіць з вядром і набірае вады. Вада брудная, піць яе нельга, але для мыцця і скаціны сама тое. Маленькімі яны пілі малако, ды пару гадоў таму сталі ўдосталь дарослымі для слабага піва. Усе ў вёсцы ядуць крупы і п'юць такое піва. Нават багатыя Штэгеры. Для зімовых каралёў і імператара існуе ружовая вада і віно, але простыя людзі п'юць малако і слабае піва, ад першага дня да апошняга.

— Прага, — гаворыць хлопчык.

— Так, — падхоплівае Нэле. — Прага!

Абое думваюць пра Прагу. Для іх гэта толькі слова, яны нічога пра яе не ведаюць, і таму яно заварожвае, як нешта казачнае.

— А Прага далёка? — запытвае хлопчык.

— Вельмі далёка.

Ён ківае, быццам гэта адказ.

— А Англія?

— Таксама вельмі далёка.

— Туды трэба ехаць год.

— Больш.

— Паедзем?

Нэле смяецца.

— Чаму не? — запытвае ён.

Яна не адказвае, і ён ведае, што цяпер ім трэба быць вельмі асцярожнымі. Адно няправільнае слова можа мець наступствы. Штэгераў меншы сын летась падараваў Брантнаравай Эльзе драўляную дудачку, і раз яна яе ўзяла, цяпер яны заручаныя, хоць не могуць трываць адно аднаго. Справа дайшла да ландвойта, той афіцыйна пераправіў яе далей, і ў выніку вырашылі, што тут ужо нічога не паробіш: падарунак — гэта абяцанне, а абяцанне даецца перад Богам. Запрасіць кагосьці ў падарожжа — яшчэ не падарунак, але ўжо амаль абяцанне. Хлопчык ведае гэта, як і тое, што Нэле таксама гэта ведае, і абое ведаюць, што трэба змяніць тэму.

— Як справы ў бацькі? — пытае хлопчык. — Палепшала? Яна ківае.

— Я не ведаю, што такога зрабіў твой бацька. Але яно дапамагло.

— Замовы і зёлкі.

— Ты будзеш гэтаму вучыцца? Адлечваць людзей, ты гэта будзеш таксама калісьці ўмець?

— Я лепш хачу ў Англію.

Нэле смяецца.

Ён устае. З няпэўнай надзеяй, што яна яго затрымае, але яна не варушыцца.

— На наступнае свята сонцавароту, — гаворыць ён, — я буду скакаць праз вогнішча, разам з усімі.

— І я.

— Ты дзяўчынка!

— І гэтая дзяўчынка зараз цябе стукне.

Ён сыходзіць, ні разу не паварнуўшыся. Ведае, што гэта важна, бо калі ён павернецца, яна выйграла.

Малаток цяжкі. Перад Гайнэрлінгававай хатай канчаецца драўляная гаць, хлопчык збочвае з дарогі і прабіваецца скрозь высокую траву. Гэта не зусім бяспечна, тут

могуць быць цемралюдкі. Ён думае пра Зэпа. З той ночы ў лесе парабак яго баіцца і трымаецца на адлегласці, і гэта нават выгадна. Ведаць бы толькі, што там у лесе здарылася. Але яму не хочацца пра гэта думаць. Успаміны — дзівосная рэч: яны прыходзяць і сыходзяць не тады, калі хочуць, іх можна запаліць і зноў пагасіць, як хваёвую лучыну. Хлопчык думае пра сваю маці, якой толькі цяпер зноў можна падымацца з ложка, і трошкі думае нават пра мёртвую малую, яго сястру, нехрышчоная душа якой цяпер мерзне.

Ён спыняецца і ўздывае вочы ўгару. Трэба нацягнуць канат над кронамі, ад адной царкоўнай вежы да другой, паміж вёскамі. Ён раскідвае рукі ўшыркі і ўяўляе сабе гэта. Потым сядзе на камень і назірае за тым, як дзеляцца аблогі. Пацяплела, паветра напаўняецца парай. Упрэўшы, ён кладзе малаток побач. Потым адчувае змору і голад, але крупаў чакаць яшчэ доўга. Вось бы ўмець лётаць! Махаць рукамі, не залежаць ад каната, падымацца вышэй і вышэй! Ён адломвае сцяблінку і заціскае яе вуснамі. Сцяблінка саладкаватая, вільготная і трошкі вострая. Ён кладзецца ў траву і заплюшчвае вочы, сонечнае святло прыгравае яму павекі. З травы праз адзежу прасочваецца вільгаць.

На яго падае цень. Хлопчык расплюшчвае вочы.

— Я цябе напужаў?

Хлопчык садзіцца, круцячы галавой. Тут рэдка бываюць чужынцы. Часам прязджае ландвойт, ну і раз-пораз завітваюць гандляры. Але гэтага прыхадня ён не ведае. Зусім яшчэ малады мужчына. У яго невялікая бародка, камізэлька, штаны з дыхтоўнай шэрай тканіны і высокія боты. Вочы светлыя і цікаўныя.

— Ты ўяўляў, як гэта — умець лётаць?

Хлопчык утаропліваецца ў незнаёнца.

— Не, — кажа той, — ніякага чарадзеяства. Мы не можам чытаць думкі. Ніхто не можа. Але калі дзіця раскідвае рукі ўшыркі, падымаецца на дыбачкі і глядзіць угару, то пэўна ж думае пра палёт. Яно робіць гэта, бо яшчэ не можа паверыць напоўніцу, што ніколі не паляціць. Што Бог не дазваляе нам лётаць. Птушкам — так, але нам — не.

— Калісьці мы ўсё зможам лётаць, — адказвае хлопчык. — Калі памром.

— Калі чалавек мёртвы, то ён перш за ўсё мёртвы. Ляжыць у магіле, пакуль Гасподзь не вернецца, каб судзіць нас.

— А калі ён вернецца?

— Пастар табе пра гэта не раскажваў?

Хлопчык паціскае плячыма. Натуральна, пастар у царкве часта кажа пра нешта такое — магіла, суд, нябожчыкі, — але і голас у яго манатонны, і сам ён часта на падпітку.

— Калі скончыцца свет, — адказвае незнаёмец. — Але ж мёртвыя не адчуваюць часу, яны ж мёртвыя, таму можна таксама сказаць: адразу ж. Як толькі ты памёр, пачынаецца судны дзень.

— Мой бацька таксама так казаў.

— Твой бацька вучоны?

— Млынар.

— У яго ёсць думкі на гэты конт? Ён чытае?

— Ён шмат ведае, — кажа хлопчык. — І дапамагае людзям.

— Дапамагае?

— Калі яны хварэюць.

— Можа, ён і мне дапаможа.

— Вы хворы?

Незнаёмец садзіцца побач з ім на зямлю.

— Як думаеш, будзе пагода ці зноў пойдзе дождж?

— Скуль мне ведаць.

— Ты ж тутэйшы!

— Зноў пойдзе дождж, — кажа хлопчык, бо дождж ідзе вельмі часта, надвор'е амаль заўжды дрэннае. Таму і збожжа не родзіць, таму ўсе галадаюць. Здаецца, даўней было лепш. Старэйшыя людзі баюць, што лета бывала доўгім, але, можа, і прыдумляюць, хто іх ведае, яны ж старыя.

— Мой бацька думае, — кажа хлопчык, — што верхам на дажджавых хмарах скачуць анёлы і пазіраюць уніз, на нас.

— Хмары складаюцца з вады, — гаворыць незнаёмец. — На іх ніхто не сядзіць. Целы анёлаў — са святла, ім не трэба ні на чым ездзіць. Як і дэманам. Тыя — з паветра. Таму д'ябла называюць Уладаром паветра, — ён перапыняецца, як быццам мусіць пераслухаць тое, што сам толькі што сказаў, і з цікаўнасцю разглядае кончыкі сваіх пальцаў. — І ўсё ж, — кажа ён потым, — яны не што іншае, як часцінкі Боскае волі.

— І чэрці?

— Вядома ж.

— Чэрці — гэта воля Боская?

— Боская воля большая за ўсё, што можна сабе ўявіць. Яна такая вялікая, што можа адмаўляць самую сябе. Як у старой загадцы: ці можа Бог зрабіць камень настолькі цяжкім, што потым не здолее яго падняць? Гэта гучыць як парадокс. Ты ведаеш, што такое парадокс?

— Так.

— Праўда?

Хлопчык ківае.

— І што ж гэта?

— Самі Вы парадокс, ды і бацька Ваш гіцаль, шыбеніца па ім плача.

Незнаёмец ненадоўга змаўкае, а потым яго вусны расцягваюцца ў тонкай усмешцы.

— Насамрэч гэта не парадокс, бо сапраўдны адказ: вядома ж, ён гэта можа. Але потым ён без ценю напружання падымае той няўздымны камень. Бог занадта неабсяжны, каб адпавядаць самому сабе. Таму і існуе Уладар паветра і яго хеўра. Таму існуе ўсё, што не ёсць Богам. Таму існуе свет.

Хлопчык уздымае далонь перад тварам. З-за хмар вызірае сонца, міма прапырхвае чорны дрозд. Вось, думае ён, вось так лётаць было б яшчэ лепш, чым хадзіць па канале. Але калі лётаць усё ж нельга, тады хадзіць па канале — таксама добра.

— Я хацеў бы пазнаёміцца з тваім бацькам.

Хлопчык абыякава ківае.

— Лепш паспешайся, — гаворыць незнаёмец. — Праз гадзіну пойдзе дождж.

Хлопчык запытальна паказвае на сонца.

— Бачыш невялічкія хмаркі там унізе? — запытвае незнаёмец. — І гэтыя, што расцягнуліся над намі? Тыя, што ўнізе, скучвае вецер, ён халодны і вее з усходу, а потым яны падхопяць гэтыя, што над намі, і тады схаладнее, вада пацяжэе і паліецца на зямлю. На хмарах не сядзяць анёлы, але ўсё адно глядзець на хмары варта, бо яны нясуць з сабою ваду і прыгажосць. Як цябе зваць?

Хлопчык адказвае.

— Не забудзься свой малаток, Тыль, — незнаёмец паварочваецца і сыходзіць.

Сёння вечарам Клаус не ў гуморы. Нават за сталом ён перажывае, што не можа вырашыць праблему з зернем.

Ён заблытаўся. Калі перад табой ляжыць купа збожжа і ты возьмеш адтуль адно зярнятка, перад табой усё

адно купа. Цяпер вазьмі яшчэ адно. Гэта яшчэ купа? Вядома ж. Цяпер прыбярэ яшчэ адно. Гэта ўсё яшчэ купа? Так, вядома ж. А калі прыбраць яшчэ адно? Гэта яшчэ купа? Вядома ж. І далей гэтаксама. Гэта вельмі проста: купа збожжа ніколі не перастане быць купай збожжа толькі праз тое, што ты прыбіраеш адно адзінае зярнятка. І тое, што не ёсць купай збожжа, ніколі не стане купай толькі таму, што адно зернейка ты туды пакладзеш.

Але ж: калі прыбіраць зернейка за зернейкам, калісьці купа перастане быць купай. У нейкі момант на зямлі застанецца ляжаць толькі пара зярнятак, якія пры найвялікшым жаданні нельга будзе назваць купай. А калі працягваць, надыдзе момант, калі ты возьмеш апошняе, і на зямлі не застанецца больш нічога. Адно зярнятка — гэта купа? Натуральна ж, не. А зусім нічога? Не, зусім нічога — гэта не купа. Бо зусім нічога — гэта зусім нічога.

Але каторае зярнятка ёсць тым самым, прыбраўшы якое, ты ператвараеш купу ў някупу? То-бок калі гэта здараецца? Клаус прайграваў гэта сотні разоў. Сотні зярнятак ён рассыпаў у сваім уяўленні, каб потым у думках прыбіраць адтуль адно за адным. Ды так і не знайшоў вырашальнага моманту. Ён нават пазбавіў сваёй увагі Месяц і не думаў больш пра мёртвае дзіця.

Сёння папаўдні ён паспрабаваў зрабіць гэта напраўду. Самым цяжкім было падняць на паддашак столькі непамолатага збожжа, ды яшчэ каб пры гэтым нічога не страцілася, бо паслязаўтра Петэр Штэгер прыедзе па муку. Просьбай і грозьбай Клаус прымусіў парабкаў рабіць гэта асцярожна, больш даўгоў ён не вытрымае. Агнэта назвала яго быдлам рагатым, на што ён ёй сказаў, каб яна не лезла ў рэчы, занадта складаныя для кабет, на што яна яго штурханула, на што ён сказаў ёй, каб яна паасцераглася, на што яна дала яму такую аплявуху, што ён аж прысеў.

Такое ў іх часта здараецца. Спачатку ён раз-пораз лупцаваў Агнэту ў адказ, аднак яму гэта заўжды толькі шкодзіла, бо хоць ён і дужэйшы, але яна больш злавалася, а ў кожнай сварцы перамагае той, хто больш злуецца, і таму ён ужо даўно адвучыўся яе біць, бо як хутка яе злосць узнікае, гэтаксама хутка яна, на шчасце, і развейваецца.

Потым ён пачаў корпацца на сваім паддашку. Спачатку разважліва і добрасумленна, з кожным зярняткам правяраючы, ці гэта яшчэ купа, але чым далей, тым больш напружана і змрочна, а надвячоркам ужо і з відавочным сумневам. У нейкі момант з правага боку пакоя вырасла новая купа, а з левага засталася нешта, што мо і можна было б назваць купай, а мо і не. А яшчэ праз нейкі час злева засталася толькі жменя зярнятак.

Ну і дзе была мяжа? Хоць ты плач. Ён зачэпвае крупы, уздыхае і слухае, як ляскача дождж. Крупы, як і заўсёды, нясмачныя, але добра, што хоць шум дажджу яго трошкі супакойвае. А потым яму прыходзіць да галавы, што з дажджом тое самае: на колькі кропель менш мусіць упасці, каб гэта перастала быць дажджом? Ён стогне. Часам яму здаецца, што Бог, ствараючы свет, меўся звесці з глузду аднаго беднага млынара.

Агнэта кладзе яму далонь на руку і пытае, ці не хоча ён дабаўкі.

Ён не хоча, але разумее, што яна пакрыўдзіцца і што гэта прапанова міру пасля поўхі.

— Так, — гаворыць ён ціха. — Дзякуй.

І вось тут чуецца стук у дзверы.

Клаус скрыжоўвае пальцы для абароны. Шэпча замову, малюе ў паветры знак і толькі потым крычыць: «Хто там, дзея ўсяго святога?» Усім вядома, што нельга запрашаць увайсці, пакуль не пачуеш імені гасця. Злыя духі магутныя, але пераступіць праз парог могуць, толькі калі іх запрасіш.

— Два падарожнікі, — адказвае голас. — Дзеля Хрыста, адчыніце.

Клаус падымаецца, ідзе да дзвярэй і адсоўвае засаўку.

Уваходзіць мужчына. Ён ужо не малады, але выглядае поўным сіл. Яго валасы і барада наскрозь мокрыя, джжавая вада іскрыцца на тоўстым шэрым палатне яго плашча. За ім ідзе другі мужчына, нашмат маладзейшы. Ён азіраецца па баках, і, калі бачыць хлопчыка, усмешка прабягае па ягоным твары. Гэта сённяшні незнаёмец.

— Я доктар Освальд Тэзімонд з Таварыства Ісуса, — гаворыць старэйшы. — Гэта доктар Кірхер. Нас запрасілі.

— Запрасілі? — перапытвае Агнэта.

— Таварыства Ісуса? — перапытвае Клаус.

— Мы езуіты.

— Езуіты, — паўтарае Клаус. — Сапраўдныя, праўдзівыя езуіты?

Агнэта прыстаўляе да стала два зэдлікі, усе пасоўваюцца.

Клаус няспрытна кланяецца.

— Я Клаус Уленшпігель, — кажа ён, — а гэта мае жонка з сынам і чэлядзь. У нас рэдка бываюць такія паважаныя госці. Гэта гонар. Мала чаго ёсць прапанаваць, але ўсё, што ёсць, цалкам у вашым распараджэнні. Вось крупы, вось слабае піва, а ў збанку трошкі малака, — ён адкашліваецца. — Дазвольце спытаць, ці вы вучоныя?

— Хацелася б так думаць, — адказвае доктар Тэзімонд і падымае лыжку кончыкамі пальцаў. — Я доктар медыцыны і тэалогіі, хімік апроч таго, спецыялізуся ў цмакалогіі. Доктар Кірхер займаецца таемнымі знакамі, крышталяграфіяй і сутнасцю музыкі, — ён з'ядае трошкі крупаў і адсоўвае лыжку.

На нейкі момант настае ціша. Потым Клаус кланяецца і запытвае, ці льга яму задаць пытанне.

— Безумоўна, — адказвае доктар Тэзімонд. Нешта незвычайнае ёсць у тым, як ён гаворыць: многія словы ў яго фразях стаяць не там, дзе іх чакаеш, і націскі ён ставіць па-іншаму; гэта гучыць так, нібыта ў яго ў роце каменьчыкі.

— Што такое цмакалогія? — пытаецца Клаус. Нават у слабым святле лоевай свечкі можна заўважыць, як пачырванелі яго шчокі.

— Навука пра сутнасць цмокаў.

Парабкі ўздываюць галовы. Батрачка замірае з разяўленым ротам.

Хлопчыку робіцца гарача.

— Вы іх бачылі? — запытвае ён.

Доктар Тэзімонд крывіцца, нібыта пачуў нешта непрыемнае.

Доктар Кірхер пазірае на хлопчыка і круціць галавой.

Клаус выбачаецца. Маўляў, яны простыя людзі, сын не ўмее сябе паводзіць і часам забываецца, што дзіця мусіць маўчаць, калі размаўляюць дарослыя. Але пытанне турбуе і яго.

— Ці вы іх бачылі?

Доктар Тэзімонд адказвае, што гэтае пацешнае пытанне чуе не ўпершыню. Што напраўду кожны цмаказнаўца чуе яго пастаянна ад простага люду.

— Але цмокі рэдкія. Яны вельмі... Як гэта называецца?

— Пужлівыя, — падказвае доктар Кірхер.

Доктар Тэзімонд выбачаецца, што нямецкая яму не родная, што часам ён пераходзіць на мову сваёй улюбёнай радзімы, якую не пабачыць больш ніколі ў жыцці, — Англіі — вострава яблыкаў і ранішняга туману. Так, цмокі на рэдкасць пужлівыя і здольныя да ашаламляльных фокусаў маскіроўкі. Можна шукаць сотні гадоў і ніколі не наблізіцца да цмока. Роўна гэтак жа можна сотні

гадоў прабавіць у непасрэднай блізкасці ад цмока і ніколі яго не заўважыць. Якраз для гэтага і патрэбная цмакалогія. Бо медыцынская навука не можа абысціся без гаючай сілы іх крыві.

Клаус пацірае лоб.

— І адкуль у вас кроў?

— Крыві ў нас, вядома ж, няма. Медыцына — гэта мастацтва... Як гэта называецца?

— ...замяшчэння, — падказвае доктар Кірхер.

— Менавіта, кроў цмока — настолькі магутная субстанцыя, што можна абысціся нават без самога рэчыва. Досыць і таго, што яно існуе ў свеце. На яго ўлюбёнай радзіме ёсць два цмокі, але ніводзін чалавек за апошнія стагоддзі іх не ўгледзеў.

— Дажджавы чарвяк і лічынка хрушча, — тлумачыць доктар Кірхер, — выглядаюць падобна да цмока. Драбнютка растучаныя, яны маюць надзвычайныя ўласцівасці. Кроў цмока мае здольнасць рабіць людзей няўразлівымі, але мы маем і замену: падобная да яе цынобра, расцёртая ў парашок, можа лячыць скурныя хваробы. Цынобру таксама цяжка атрымаць, але і яе можна замяніць любымі цмокападобнымі зёлкамі з лускаватай паверхняй. Мастацтва лячыць — гэта замяшчэнне паводле прынцыпу падабенства: крокус лечыць хваробы вачэй, бо выглядае як вока.

— Чым больш цмаказнаўца абазнаны ў сваёй справе, — гаворыць доктар Тэзімонд, — тым лепш ён можа кампенсаваць адсутнасць цмока замяшчэннем. Аднак найвышэйшае пасвячэнне палягае ў тым, каб выкарыстоўваць не цела цмока, а яго... Якое там слова?

— Веды, — падказвае доктар Кірхер.

— А яго веды. Ужо ў Плінія сцвярджаецца, што цмокі ведаюць расліну, з дапамогай якой ажыўляюць памерлых

супляменнікаў. Знайсці гэтую расліну было б святым Граалем нашай навукі.

— Але адкуль вы ведаеце, што цмокі і праўда ёсць? — запытвае хлопчык.

Доктар Тэзімонд крывіцца. Клаус нахіляецца і дае сыну кухталю.

— Адтуль, што замяшчальнікі маюць сілу, — гаворыць доктар Кірхер. — Бо з чаго б яшчэ такая нікчэмная істота, як лічынка хрушча, займела гаючыя ўласцівасці, як не праз падабенства з цмокам! Чаму можа лекаваць цынобра, як не таму, што яна брунатная, як кроў цмока!

— Яшчэ адно пытанне, — гаворыць Клаус. — Раз ужо давялося пагаварыць з вучонымі людзьмі... Раз у мяне ёсць магчымасць...

— Слухаю, — кажа доктар Тэзімонд.

— Купа збожжа. Калі пастаянна прыбіраць адно зернейка... Я ад гэтага вар'яцею.

Парабкі рагочуць.

— Вядомая праблема, — гаворыць доктар Тэзімонд. І робіць запрашальны рух у бок доктара Кірхера.

— Там, дзе ёсць адна рэч, не можа быць іншай, — кажа доктар Кірхер, — але два словы адно аднаго не выключаюць. Паміж той рэччу, якая ёсць купай збожжа, і той, якая ёю не ёсць, няма выразнай мяжы. Прырода сукупнасці паступова размываецца, усё болей і болей, гэтаксама як растае хмара.

— Ага, — гаворыць Клаус сабе пад нос, — так. Не, не. Таму што... Не! З кавалачка дрэва памерам з пазногаць не змайструеш стол. Такі, якім можна было б карыстацца. Кавалачак замалы. Не атрымаецца. Нават калі ён памерам у два пазногці. Кавалачак дрэва — занадта маленькі, каб з яго зрабіць стол, — ніколі не стане досыць вялікім кавалкам дрэва, калі дадаць толькі драбязу!

Госці маўчаць. Усе слухаюць дождж, шорганне лыжак і вецер, што калоціцца ў аканіцы.

— Гэта добрае пытанне, — гаворыць доктар Тэзімонд і запрашальна глядзіць на доктара Кірхера.

— Рэчы ёсць тым, чым яны ёсць, — кажа доктар Кірхер, — але няпэўнасць схаваная глыбока ўнутры ўсіх паняццяў. Так, не заўсёды ясна, ці нейкая рэч ёсць гарой альбо не, ці кветка гэта альбо не кветка, ці чаравік альбо не чаравік, ну і ці стол альбо не стол. Таму Бог, калі ён хоча пэўнасці, прамаўляе ў лічбах.

— Гэта незвычайна, што млынар цікавіцца такімі пытаннямі, — гаворыць доктар Тэзімонд. — Ці нечым такім, — ён паказвае на пентаграму, выразаную над дзвярмі.

— Яны адганяюць дэманаў, — кажа Клаус.

— Проста трэба вось так яе выказаць? Гэтага хапае?

— Трэба яшчэ правільныя словы.

— Змоўкні, — гаворыць Агнэта.

— Але ж са словамі не ўсё так проста, — кажа доктар Тэзімонд. — З гэтымі... — ён пазірае запытальна на доктара Кірхера.

— Замовамі, — гаворыць доктар Кірхер.

— Дакладна, — падхоплівае доктар Тэзімонд. — Хіба гэта не небяспечна? Кажуць, што тыя самыя словы, якія адганяюць дэманаў, іх жа пры пэўных умовах і прывабліваюць.

— Гэта іншыя замовы. Іх я таксама ведаю. Не хвалюйцеся. Я магу іх адрозніць.

— Суніміся, — гаворыць Агнэта.

— І чым жа яшчэ цікавіцца такі вось млынар? Што займае яго, што ён хоча ведаць? Як табе яшчэ можна... дапамагчы?

— Ну вось хоць бы з лістамі, — гаворыць Клаус.

— Змоўкні! — паўтарае Агнэта.

— Пару месяцаў таму я знайшоў ля старога дуба на Брантнаравым полі два лісты. Уласна кажучы, гэта не Брантнарава поле, яно заўсёды было Лозеравым, але стара-раста, разбіраючы спадчынную цяжбу, пастанавіў, што яно Брантнарава. Без розніцы, лісты так і так выглядалі амаль аднолькава.

— Гэта Брантнарава поле, — гаворыць Зэп, які цягам года быў у Брантнара парабкам. — Лозеры манюкі, іх чорт забярэ.

— Калі хто і манюка, — пярэчыць батрачка, — дык гэта той Якаб Брантнар. Трэба бачыць, як ён разглядае жанчын у царкве.

— Але поле ўсё ж ягонае, — кажа Зэп.

Клаус грукае па сталe, усе змаўкаюць.

— Лісты. Яны былі аднолькавыя, кожнай жылкай, кожнай лініяй. Я іх засушыў, я магу іх паказаць. Я нават у гандляра, калі той ішоў праз вёску, набыў лупу, каб лепш іх разгледзець. Гандляр заходзіць нячаста, ён завецца Гуга і на левай руцэ мае толькі два пальцы, а калі спытаць, як ён згубіў астатнія, то гаворыць: спадару млынару, гэта ўсяго толькі пальцы! — Клаус трошкі раздумвае, збіты з панталыку тым, куды занесла яго плыню слоў. — Дык вось, калі яны ляжалі перада мной, тыя два лісты, я спытаў сам сябе, ці гэта не значыць, што яны — нешта адно. Калі розніца толькі ў тым, што адзін ліст ляжыць злева, а другі справа — то трэба толькі адзін рух рукі, — ён нязграбна паказвае, як лыжка і міска мяняюцца месцамі. — І калі вось, напрыклад, нехта скажа, што абодва лісты — гэта адзін і той самы, як на гэта адказваць? Ён жа праўду кажа! — Клаус грукае па сталe, і ўсе сочаць вачыма за кружляннем міскі, якая апісвае адзін круг, потым другі і спыняецца, усе, апроч Агнэты, якая ў нямой мальбе не зводзіць вачэй з мужа. — Дык вось, гэтыя два лісты, —

паўтарае Клаус у цішыні. — Калі толькі здаецца, што іх два, а насамрэч — адзін, ці не значыць гэта, што... усялякае Тут, Сям і Там — гэта толькі сетка, якую сплёў Бог, каб схаваць свае таямніцы?

— Суніміся зараз жа, — заклінае Агнэта.

— І раз мы ўжо завялі пра таямніцы... — кажа Клаус. — У мяне ёсць кніга, якую я не магу прачытаць.

— Не існуе двух аднолькавых лістоў у Створаным свеце, — гаворыць доктар Кірхер. — Як не існуе дзвюх аднолькавых пясчынак. Няма дзвюх рэчаў, якія Бог не адрозніць.

— Лісты там нават, я магу іх паказаць! І кнігу магу паказаць! А тое пра лічынку хрушча — няпраўда, васпане, расцёртая лічынка хрушча не лечыць, наадварот, ад яе баліць спіна і ломіць суставы, — Клаус дае знак сыну. — Прынясі вялікую кнігу, тую, што без вокладкі, але з малюнкамі!

Хлопчык падымаецца і бяжыць да сходаў, што вядуць наверх. Ён хуценька караскаецца — і вось ужо знікае ў прахоне.

— У цябе добры сын, — кажа доктар Кірхер.

Клаус мімадумна ківае.

— У кожным разе, — гаворыць доктар Тэзімонд, — позна ўжо, а нам трэба быць у вёсцы яшчэ да ночы. Пойдзеш з намі, млынар?

Клаус глядзіць на яго, не разумеючы. Абодва госці ўстаюць.

— Дурань ты, дурань, — кажа Агнэта.

— Куды? — пытае Клаус. — Чаму?

— Ніякай нагоды пераймацца, — адказвае доктар Тэзімонд. — Проста пагаворым, спакойна і грунтоўна. Ты ж сам хацеў, млынар. Спакойна. Пра ўсё, што цябе займае. Няўжо мы падобныя да кепскіх людзей?

— Але я не магу, — кажа Клаус. — Паслязаўтра прыйдзе Штэгер і запатрабуе збожжа. А яно яшчэ не змелена, яно ляжыць там уверсе ў каморы, час не чакае.

— Парабкі ж добрыя, — гаворыць доктар Тэзімонд. — На іх можна спадзявацца, усё зробіць.

— Той, хто не хоча ісці за сваімі сябрамі, — гаворыць доктар Кірхер, — мусіць улічваць, што калісьці будзе мець справу з людзьмі, якія яму не сябры. Разам жа елі, разам сядзелі ў млынарні. Можна давараць адзін аднаму.

— Тая лацінская кніга, — кажа доктар Тэзімонд. — Я хачу яе бачыць. Калі ёсць пытанні, мы можам адказаць.

Усе чакаюць на хлопчыка, які там, уверсе, прабіраецца па цёмным паддашку. Ён не адразу знайшоў патрэбную кнігу побач з купаю збожжа. А калі ён зноў спускаецца, бацька і гасці ўжо стаяць у дзвярах.

Ён падае Клаусу кнігу, той гладзіць яго па галаве, потым нахіляецца і цалуе ў лоб. У апошнім дзённым святле хлопчык бачыць маленькія вострыя зморшчыны на бацькавым твары. Бачыць, як блішчаць яго неспакойныя вочы, якія доўга не затрымліваюцца на нейкай адной рэчы, бачыць сівыя валаскі ў чорнай барадзе.

А калі Клаус апускае вочы на свайго сына, то здзіўляецца, што столькі ягоных дзяцей памерла пры нараджэнні, а выжыў акурат гэты. Ён мала цікавіўся хлопчыкам, ён проста занадта прызвычаіўся да таго, што ўсе дзеці хутка зноў знікаюць. Але гэта зменіцца, думае Клаус, я распавяду яму ўсё, пра што ведаю, пра замовы, квадраты, зёлкі і траекторыю Месяца. Ён радасна бярэ кніжку і выходзіць у ноч. Дождж скончыўся.

Агнэта ўхапілася за яго. Яны доўга абдымаюцца. Клаус хоча вызваліцца, але Агнэта не расціскае рук. Парабкі хіхікаюць.

— Ты хутка вернешся, — гаворыць доктар Тэзімонд.

— Ну вось, чуеш, — гаворыць Клаус.

— Дурань ты, дурань, — гаворыць Агнэта і плача.

Раптам Клаусу ўсё гэта робіцца непрыемным — млын, жончыны слёзы, худзенькі сын, усё яго недарэчнае быццё тут. Ён рашуча адпыхвае Агнэту. Яму падабаецца, што можна нарэшце мець нейкія агульныя справы з адукаванымі мужчынамі, да якіх ён адчувае сябе больш блізім, чым да гэтых нічому не навучаных людзей з млына.

— Не бойцеся, — гаворыць ён доктару Тэзімонду. — Я знайду дарогу і ў цемры.

Клаус выпраўляецца адсюль шырокім крокам, яны абодва яго даганяюць. Агнэта пазірае наўздагон, пакуль тройцу не паглынае змрок.

— Ідзі ў хату, — гаворыць яна хлопчыку.

— Калі ён вернецца?

Яна зачыняе дзверы на засаўку.

II

Доктар Кірхер расплюшчвае вочы. У пакоі нехта ёсць. Ён прыслухоўваецца. Не, нікога, апроч доктара Тэзімонда, які храпе ў сваім ложку. Ён адкідвае коўдру, жагнаецца і ўстае. Прышоў час. Дзень суда.

У дадатак да ўсяго яму зноў сніліся егіпецкія знакі. Жоўты гліняны мур, а на ім чалавечкі з сабачымі галовамі, крылатыя львы, сякеры, мячы, пікі, хвалістыя лініі розных кшталтаў. Ніводзін чалавек іх не разумее, веды пра іх страчаныя датуль, пакуль не з'явіцца нейкі шчодро адораны розум, каб разгадаць іх наноў.

І гэта будзе ён. Прыйдзе дзень.

Яму баліць спіна, як і штораніцы. Саламяны мех, на якім яму даводзіцца спаць, вельмі тонкі, а зямля ледзяная.

У пастаравай хаце толькі адзін ложка, і на ім спіць ментар, нават сам пастар вымушаны туліцца побач на зямлі. Добра, што хоць гэтае ночы ментар не прачынаўся. Ён часта крычыць ува сне, а часам выцягвае з-пад падушкі нож, падазраючы нейкую пагрозу свайму жыццю. Так бывае, калі яму сніцца тая вялікая англійская змова, дзе ён і яшчэ некалькі адважных мужчын ледзь не ўзарвалі караля. Нічога не выйшла, але яны працягвалі спробы: цэлымі днямі шукалі прынцэсу Элізабэт, каб выкрасці яе і гвалтоўна пасадзіць на трон. І ўсё магло б атрымацца, а калі б атрымалася, востраў сёння зноў быў бы пад уладай сапраўднай веры. Доктар Тэзімонд тады некалькі тыдняў хаваўся ў лесе, сілкуючыся карэньчыкамі і крынічнай вадой, яму аднаму ўдалося ўцячы і пераадолець мора. Потым яго кананізуюць, але ўначы лепш не класціся паблізу, бо пад ягонай падушкай заўсёды ляжыць нож, а ў ягоных снах поўна скуралупаў-пратэстантаў.

Доктар Кірхер накідвае плашч і выходзіць на двор. Стаіць, разгублены, у бляклым ранішнім святле. Справа ад яго царква, перад вачыма цэнтральны пляц з калодзежам, ліпай і збудаваным учора памостам, побач хаты Тама, Генрыкса і Гайнэрлінга, ён цяпер знаёмы з усімі жыхарамі гэтай вёскі, дапытваў іх, ведае іх таямніцы. Нешта варушыцца на даху Генрыксавай хаты, ён інстынктыўна адступае назад, але хутчэй за ўсё — гэта толькі кот. Доктар Кірхер шэпча ахоўныя малітвы і тройчы малюе крыж: сыдзі, злы дух, адпусці, я стаю пад аховаю Госпада, і Паньны Марыі, і ўсіх святых. Потым сядзе, прыхінаецца да сцяны пастаравай хаты і, клацаючы зубамі, чакае сонца.

І раптам заўважае, што нехта сядзіць побач. Бязгучна наблізіўся, безгучна сеў. Гэта містр Тыльман.

— Добрай раніцы, — мармыча доктар Кірхер і палохаецца. Дарма ён, цяпер кат можа адказаць на вітанне.

На ягоны жах акурат гэта і здараецца.

— Добрай раніцы!

Доктар Кірхер азіраецца па баках. На шчасце, нікога не відаць, вёска яшчэ спіць, іх ніхто не бачыць.

— Такая халадэча, — гаворыць містр Тыльман.

— Так, — згаджаецца доктар Кірхер, бо трэба ж нешта сказаць. — Кепска.

— І з кожным годам будзе горш, — гаворыць містр Тыльман.

Абодва маўчаць.

Доктар Кірхер ведае, што найлепш было б не адказваць, але цішыня абцяжарвае, і таму ён адкашліваецца і кажа:

— Свет коціцца напярэймы сваёй пагібелі.

Містр Тыльман сплёўвае на зямлю.

— І колькі яшчэ засталося?

— Добра, калі сотня гадоў, — гаворыць доктар Кірхер, яму няёмка, ён зноў азіраецца. — Каму здаецца, што трохі менш, а каму — што, можа, і гадоў сто дваццаць.

Ён змаўкае і адчувае камяк у горле. Такое з ім кожны раз, калі ён гаворыць пра Апакаліпсіс. Ён жагнаецца, містр Тыльман паўтарае за ім.

Небарака, думае доктар Кірхер. Уласна кажучы, ніводзін кат не мусіць баяцца Страшнага суда, бо заведзена, каб асуджаныя перад смерцю даравалі карнікам, але раз-пораз сустракаюцца разлютаваныя, якія адмаўляюцца гэта рабіць, а іншы раз здараецца нават, што нехта свайго кáта пасылае ў даліну Язафата. Той, хто гаворыць такое містру, абвінавачвае яго ў забойстве і адмаўляе ў дараванні. Ці здаралася такое ўжо з містрам Тыльманам?

— Вам цікава, ці баюся я суда.

— Не!

— Ці пасылаў мяне ўжо хто ў даліну Язафата.

— Не!

— Кожнаму гэта цікава. Ведаеце, у мяне ж не было выбару. Я стаў тым, кім ёсць, бо мой бацька быў тым, кім быў. А ён стаў такім праз свайго бацьку. І мой сын таксама мусіць стаць тым жа, што і я, бо сын кáта робіцца кáтам, — містр Тыльман зноў сплёўвае. — Мой сын — мяккі хлапец. Я гляджу на яго, яму толькі восем, і ён такі мілы, забойствы не для яго. Але ў яго няма выбару. Гэта было і не для мяне таксама. Але я ж навучыўся, і нават нядрэнна.

Доктар Кірхер пачынае ўсур'ёз хвалявацца. Толькі б ніхто не ўбачыў, як ён тут шчыра гутарыць з кáтам.

У небе шырыцца белаватае святло, на сценах хат можна ўжо адрозніваць колеры. І добра разгледзець памост, вунь там, перад ліпай. За памостам — невыразная пляма ў світалым святле, фургон вандроўнага рыфмача, прыехаў два дні таму. Яно так заўсёды: калі чакаецца нейкае відовішча, збіраюцца вагабунды.

— Дзякуй богу, у гэтай глухмені няма ніякіх шынкоў ды корчмаў, — гаворыць містр Тыльман. — Бо калі яны ёсць, я хаджу туды вечарамі, але сяджу адзін, а ўсе вакол каса-вурацца і перашэптваюцца. І я ведаю, што так будзе, але ўсё адно хаджу, бо куды мне яшчэ хадзіць, апроч корчмаў? У Айхштэт я ж наўрад ці вярнуся.

— Там да вас лепей ставяцца?

— Не, але ж там я дома. Калі да цябе дрэнна ставяцца дома, то гэта лепш, чым калі гэта здараецца ў іншых месцах, — містр Тыльман падымае рукі і пацягваецца, пазяхаючы.

Доктар Кірхер торгаецца ўбок. Катава далонь — усяго за некалькі цяляў ад яго плячэй, нельга, каб дакранулася. Той, каго кране кат, хай сабе нават мімаходзь, губляе свой гонар. Але, вядома ж, нельга яго і пакрыўдзіць. Калі яго раззлаваць, ён можа наўмысна схапіць і змірыцца з пака-

раннем. Доктар Кірхер праклінае сябе за сваю дабрадушнасць — навошта ён наогул пачаў гэтую размову.

На яго палёжку, у гэты момант з хаты чуецца перханне ментара. Доктар Тэзімонд прачнуўся. З выбачлівым жэстам доктар Кірхер устае.

Містр Тыльман крыва ўсміхаецца.

— Хай Пан Бог будзе з намі ў гэты вялікі дзень, — гаворыць доктар Кірхер.

Але містр Тыльман не адказвае. Доктар Кірхер хуценька заходзіць у пастараву хату, каб дапамагчы ментару апрануцца.

Мерным крокам, у чырвонай мантыі суддзі, доктар Тэзімонд ідзе да памоста. Уверсе стаіць стол, і стосы папер на ім прыціснутыя камянямі з млынавога ручая, каб вецер не знёс ніводнага аркуша. Сонца амаль у зеніце. Святло крапае праз крону ліпы. Усе тут: наперадзе Штэгеравы поўным складам, каваль Штэлінг і селянін Брантнар са сваімі жонкамі, ззаду пекар Гольц з жонкай і абедзвюма дочкамі і Ансэльм Мелькер са сваімі дзецьмі, жонкай, швагеркай, старой маці, старой цешчай, старым цесцем і цёткай, побач з якімі Марыя Лозерын і яе прыгожая дачка, за імі Генрыксы і Гайнэрлінгі разам з чэляддзю, а ззаду за ўсімі круглатварыя, падобныя да мышэй Тамы. За пляцам, прыхіліўшыся да камля дрэва, стаіць містр Тыльман. У карычневай расе, з бледным і азызлым тварам. Ззаду на павозцы рыфмач нешта крэмзае ў кніжачцы.

Доктар Тэзімонд грацыёзна ўскаквае на памост і становіцца за крэслам. У доктара Кірхера, хоць ён і маладзейшы, выходзіць не так зухавата: памост высокі, а мантыя замінае. Калі ён падняўся, доктар Тэзімонд запрашальна глядзіць на яго, і доктар Кірхер ведае, што цяпер мусіць загаварыць, але азіраецца па баках і ледзь

не страчвае прытомнасць. Адчуванне нерэальнасці ўсяго, што адбываецца, настолькі вялікае, што ён вымушаны ўхапіцца за брыж стала. Такое з ім здараецца не ўпершыню, гэта адна з тых рэчаў, якія канечне трэба захаваць у таямніцы. Ён толькі нядаўна быў рукапакладзены ў царкоўныя служкі, усё ніяк не стане паўнаважным езуітам, а толькі цялесна і душэўна здаровыя мужчыны могуць быць сябрамі Таварыства Ісуса.

Але перадусім ніхто не мусіць ведаць, як часта ён губляе арыентацыю ў часе. Бывае, што ён апынаецца ў нейкім невядомым месцы, не маючы ўяўлення, што здарылася дагэтуль. Нядаўна ён на гадзіну забыўся, што ўжо дарослы, адчуваў сябе дзіцем, якое гуляе ў траве побач з бацькоўскай хатай, нібыта наступныя пятнаццаць гадоў і цяжкая вучоба ў Падэрборне былі толькі фантазіяй хлопчыка, які марыць нарэшце хутчэй вырасці. Свет такі хісткі. Амаль кожную ноч ён сніць егіпецкія знакі, і ў ім усё расце і расце трывога, што аднойчы ён не прачнецца са сваіх мрояў, што можа назаўсёды застацца замкнёным у пярэстым пекле бязбожнага царства фараонаў.

Ён паспешна працірае вочы. Петэр Штэгер і Людвіг Штэлінг у чорных мантыях, лаўнікі, падняліся да іх, за імі падымаецца Людвіг фон Эш, апякун і старшыня акруговага суда, ён мусіць зачытаць прысуд, каб той займеў сілу. Сонечныя плямы танцуюць на траве і калодзежы. Сёння пагода, але так халодна, што дыханне ператвараецца ў аблачынкі пары. Ліпавая крона, думае доктар Кірхер. Ліпавая крона — нешта такое магло б яго зачапіць, але не, толькі не цяпер, толькі не пачынаць думаць пра іншае, ён мусіць сабрацца і засяродзіцца на цырымоніі. Ліпавы кароль, ліпавая крона, ліпавая карона. Не! Толькі не цяпер, цяпер нікай блытаніны, усе чакаюць! Ён справавод, ён адкрывае слуханні, ніхто іншы гэтага не зробіць, гэта яго

задача, ён мусіць яе выканаць. Для заспакаення ён разглядае твары гледачоў на першых шэрагах і ў сярэдзіне, але як толькі ён трошкі супакоіўся — сустракаецца позіркам з млынаровым хлопчыкам. Вочы ў таго вузкія, шчокі запалыя, вусны трошкі падціснутыя, быццам зараз свісне.

Паспрабуй выцерці яго са сваіх думак. Ты ж нездарма столькі практыкаваўся. З розумам тое самае, што і з вачыма: яны бачаць тое, што перад імі, але куды ім глядзець, вызначаеш ты. Ён міргае. Толькі пляма, думае ён, толькі колеры, толькі гульня святла. Я не бачу ніякага хлопчыка, я бачу святло. Я не бачу твару, толькі колеры. Толькі колеры, святло і цень.

І сапраўды, хутка хлопчык робіцца няважным. Толькі не глядзець не яго. Толькі не сустракацца позіркамі. Пакуль гэтага не здарылася, усё ў парадку.

— Ці тут суддзя? — хрыплавата запытвае ён.

— Суддзя тут, — адказвае доктар Тэзімонд.

— Ці тут апякун?

— Я тут, — раздражнёна адказвае Людвіг фон Эш. Пры нармальных акалічнасцях весці пасяджэнне мусіў бы ён, але цяперашнія акалічнасці ненармальныя.

— Першы лаўнік тут?

— Тут, — адказвае Петэр Штэгер.

— Другі?

Маўчанне. Петэр Штэгер штурхае Людвіга Штэлінга ў бок. Той здзіўлена азіраецца. Петэр Штэгер піхае яго яшчэ раз.

— Так, тут, — гаворыць Людвіг Штэлінг.

— Суд у зборы, — гаворыць доктар Кірхер.

І сабіла ж яму зірнуць на містра Тыльмана. Абапёршыся на камель ліпы, кат цярэбіць бараду і смяецца, але з чаго? Сэрца гручоча, доктар Кірхер паварочваецца ў іншы бок, ні ў якім разе нельга, каб падумалі, што ён

заадно з карнікамі. Таму ён адводзіць вочы на рыфмача. Пазаўчора чуў, як той спявае. Лютня расстроена, рыфмы паршывыя, а нечуваныя падзеі, пра якія ён спяваў, не такія ўжо і нечуваныя: забойства пратэстантамі дзіцяці ў Магдэбургу, убогая жартоўная песенька пра курфюрста Пфальцкага, з рыфмамі хлеб — хлеб і цудоўна — паходня. Яму было непрыемна думаць, што ў баладзе, якую спявак складзе пра гэты працэс, будзе фігураваць і ён сам.

— Суд у зборы, — ён чуе, як паўтарае гэта зноў. — Сышоўся разам, каб гаварыць праўду і дазнавацца праўду перад усёй абшчынай, якая мусіць захоўваць спакой і згоду ад пачатку пасяджэння да канца, у імя Пана Бога, — ён адкашліваецца і потым выкрывае: — Увесці няшчасных грэшнікаў!

Нейкі час пануе такая ціша, што чуваць вецер, пчолы, рознае мэканне, муканне, гаўканне і рыканне жывёл. Потым адчыняюцца дзверы Брантнараўскага кароўніка. Яны рыпяць, бо іх толькі нядаўна падкавалі жалезам, аканіцы таксама падбітыя дошкамі. Кароў тут болей няма, іх перавялі ў Штэгеравы стайні; праз гэта нават была сварка, бо Петэр Штэгер хацеў грошай, а Людвіг Брантнар сказаў, што нічога, маўляў, не ведае. У вёсцы заўжды ўсё няпроста.

Пазяхаючы, выходзіць ландскнэхт, следам за ім, прымружыўшы вочы, двое абвінавачаных, а за імі яшчэ два ландскнэхты. Гэта ваякі ў гадах, хутка іх ужо камісуюць, адзін кульгае, у другога няма левай рукі. Чаго лепшага з Айхштэта не даслалі.

Але мо лепшага і не трэба — з такімі падсуднымі. На іх абстрыжаных галовах дзе-нідзе бачныя гузакі ды ямкі, як гэта заўсёды і бывае, калі зрэзаць большую частку валасоў; яны выглядаюць самымі бясшкоднымі і слабымі людзьмі ў свеце. Іх далоні тоўста абвітыя павязкамі,

каб схаваць расціснутыя пальцы, а на лбах, там, дзе містр Тыльман зацягваў скураныя рамяні, — крывавыя адбіткі. Як лёгка пачаць спачуваць, думае доктар Кірхер, але нельга дазваляць сабе верыць выгляду, бо яны ў хаўрусе з найвялікшаю сілай грахоўнага свету і іх уладар кожны момант з імі. Таму шкадаваць іх надта небяспечна: у судны дзень д'ябал у любое імгненне можа ўступіць у бітву, можа раптам паказаць сваю моц і вызваліць іх, толькі мужнасць і чысціня суддзі здольныя гэта прадухіліць. Яго семінарскія кіраўнікі пастаянна навучалі: нельга недаацэньваць д'яблавых хаўруснікаў! Не забывайся, што тваё спачуванне — гэта іх зброя, што ў іх ёсць такія сродкі, пра якія ты не маеш аніякага ўяўлення.

Гледачы вызваляюць месца, узнікае вузкі праход, абаіх падсудных вядуць да памоста: наперадзе старая Ганна Крэль, за ёй млынар. Абое ідуць, схіліўшы галовы, абое быццам не ў сабе, і няясна, ці ўсведамляюць яны, дзе яны ёсць і што адбываецца.

Нельга недаацэньваць, паўтарае сабе доктар Кірхер, гэта галоўнае. Нельга іх недаацэньваць.

Суд садзіцца: у цэнтры доктар Тэзімонд, справа ад яго Петэр Штэгер, злева Людвіг Штэлінг. А злева ад Штэлінга, на невяліччай адлегласці, стаіць крэсла для яго, бо справавод хоць і адказны за бесперашкодны ход працэсу, але сам сабою часткай суда не ёсць.

— Ганна, — гаворыць доктар Тэзімонд і падымае аркуш паперы. — Тут тваё прызнанне.

Яна маўчыць. Вусны не варушацца, вочы здаюцца пагаслымі. Яна выглядае як пустая абалонка, яе твар — маска, якая ні на кога не надзета, а рукі нібыта няправільна прыладжаныя да суставаў. Лепш пра гэта не думаць, кажа сабе доктар Кірхер і, безумоўна, у той самы момант пачынае раздумваць, што зрабіў з гэтымі рукамі містр Тыль-

ман, каб яны віселі так няправільна. Лепш і не ўяўляць. Ён трэ вочы і ўяўляе сабе гэта.

— Ты маўчыш, — гаворыць доктар Тэзімонд, — таму мы прачытаем, што ты сказала падчас допыту. Яно на гэтым аркушы. Ты сказала гэта, Ганна. Цяпер гэта пачуюць усе. Цяпер усё будзе апавешчана, — яго словы адгукаюцца рэхам, нібыта іх прамовілі ў каменным памяшканні, а не пад ліпай на свежым паветры, крону якой кранае павеў ветру. Стоп! Не ў першы раз доктар Кірхер прымушае сябе падумаць пра тое, які ён шчаслівы, і пра боскую ласку, дзякуючы якой доктар Тэзімонд абраў яго сваім асістэнтам. Сам ён для гэтага не зрабіў нічога, не прапаноўваў сваёй кандыдатуры і не высоўваўся наперад, калі гэты легендарны чалавек з Вены, заўзяты падарожнік, сведка сапраўднай веры, прыехаў у Падэрборн на запрашэнне кіраўніцтва. Проста неяк падчас аднаго з практыкаванняў у царкве ордэна доктар Тэзімонд падняўся і падышоў да яго. Я задам табе некалькі пытанняў, хлопча, адказвай хутка. Не раздумвай, ты не адгадаеш, што я хачу пачуць, кажы той адказ, які ты сам лічыш правільным. Каго Бог любіць больш — безграхоўных анёлаў або чалавека, які быў грэшным і раскайваецца? Адказвай хутчэй. Ці анёлы богападобныя і таму вечныя альбо, як і мы, боскія стварэнні? Яшчэ хутчэй. А грэх — гэта боскае стварэнне? І калі так, ці можа Бог любіць яго гэтаксама, як і ўсё ім створанае, а калі не, як такое магчыма, што пакаранне грэшніка не мае канца, не мае канца яго боль і не маюць канца яго пакуты ў агні, хутка гавары!

І так цягнулася цэлую гадзіну. Ён адказваў на ўсё новыя і новыя пытанні, а калі не ведаў адказаў, то прыдумляў свае, часам нават з цытатамі і крыніцамі да іх: Фама Аквінскі напісаў больш за сотні тамоў, ніхто не ведае іх усе, а на сваю вынаходлівасць ён заўсёды мог разлічваць. І так

ён гаварыў і гаварыў, нібыта праз яго прамаўляў нехта іншы, ён сабраў усе сілы і не дазваляў памяці хаваць ад яго адказы, сказы або імёны, і гэтак жа падсумоўваў, вылічваў або дзяліў лікі — не зважаючы на тахканне сэрца ці запамароку, і брат увесь час пільна ўглядаўся ў ягоны твар. Яму і сёння часам здаецца, што апытанне яшчэ цягнецца і будзе доўжыцца заўсёды, нібыта ўсё, што было з таго часу, — толькі сон. Але нарэшце доктар Тэзімонд адступіў на крок і сказаў, заплюшчыўшы вочы і нібыта сам сабе: «Ты мне патрэбны. Я не надта добра гавару па-нямецку, ты дапаможаш. Я вяртаюся ў Вену, святыя абавязкі клічуць, ты паедзеш са мной».

І вось з таго часу яны ўжо год у дарозе. Шлях да Вены робіцца няблізкім, калі дарогай здараецца столькі неадкладнага; такі чалавек, як доктар Тэзімонд, не можа праехаць міма сустрэтых ім нячыстых спраў. У Ліпштаце яны выганялі дэмана, а потым у Пасау пераследавалі непрыстойнага пастара. У Пльзені мусілі зрабіць дугу, бо падарожных езуітаў маглі б схапіць пратэстанты, якія асабліва шчыравалі ў гэтай мясцовасці, і той аб'езд закінуў іх у вёсачку, дзе яны цэлых паўгода змарнавалі на арышт, катаванне і асуджэнне шараговай ведзьмы. Потым яны выступалі з дакладам перад калёквіумам цмаказнаўцаў у Байрайце. Вядома ж, яны мусілі там аб'явіцца, каб перашкодзіць Эрхарду фон Фэльцу, найвялікшаму саперніку доктара, верзці розную лухту; іх дыспут цягнуўся сем тыдняў, чатыры дні і тры гадзіны. Пасля гэтага дужа хачелася верыць у хуткую сустрэчу са сталіцай імперыі, але пасля начлегу ў Калегіюме Вілібальдыюме ў Айхштэце іх запрасіў на аўдыенцыю арцыбіскуп: «Мае людзі праспалі, доктар Тэзімонд, апекуны пішуць замала даносаў па вёсках, ведзьмароў з'яўляецца ўсё больш і больш, ніхто нічога з гэтым не робіць, я сам ледзь магу прафінанса-

ваць уласную езуіцкую семінарыю, бо плябан сабора супраць. Можа, Вы мне дапаможаце? Я абвяшчу Вас камісарам ведзьмаў *ad hoc* і дам Вам дазвол караць злачынцаў смерцю, не сыходзячы з месца, толькі дапамажыце мне. Вы атрымаеце любыя паўнамоцтвы!»

Таму доктар Кірхер марудзіў ажно да вечара пасля размовы з дзіўным хлопчыкам, якая абудзіла ў ім падазрэнні, што іх шлях зноў скрыжаваўся са шляхам ведзьмара. Я не абавязаны дакладваць, думаў ён, я магу прамаўчаць, я магу пра гэта забыцца, зрэшты, я мог бы наогул не загаварыць з тым хлопчыкам, усё здарылася выпадкова. Але адразу ж абудзіўся і голас сумлення: пагавары з ментарам. Выпадковасцей не бывае, ёсць толькі Боская воля. І, як і трэба было чакаць, доктар Тэзімонд тым жа надвечоркам пастанавіў наведаць млынара, а потым, як і трэба было чакаць, усё пайшло як заўсёды. І вось ужо некалькі тыдняў яны сядзяць у гэтай забытай богам вёсцы, а Вена ад іх далей чым калі.

Ён заўважае, што ўсе глядзяць на яго, і толькі падсудныя — на зямлю. Гэта здарылася зноў: ён згубіўся. Застаецца толькі спадзявацца, што ненадоўга. Ён паспешна азіраецца, каб зарыентавацца: перад ім ляжыць прызнанне Ганны Крэль, ён ведае почырк, гэта ягоны, ён сам усё напісаў, цяпер засталася прачытаць. Цягнецца няпэўнымі пальцамі, але якраз у той момант, калі пальцы дакранаюцца да паперы, уздымаецца вецер, доктар Кірхер хапае аркуш і, на шчасце, паспявае, прызнанне ў руцэ, не трэба дадумваць, што было б, калі б яго знёс вецер, сатана магутны, паветра — яго ўладанні, яму б спадабалася, калі б суд пайшоў у глум.

Чытаючы прызнанне Ганны, ён супраць волі зноў згадвае допыт. У цёмным пакойчыку на заднім баку пастаравай хаты, дзе раней была камора, а цяпер камера, містр

Тыльман з доктарам Тэзімондам дзень за днём шчыравалі над тым, каб выцягнуць са старой праўду. У доктара Тэзімонда добрая душа, яму не хацелася глядзець на гэныя мардаванні, але Крымінальна-судовае ўлажэнне імператара Карла прадпісвае, каб суддзя асабіста прысутнічаў пры ўсіх прызначаных ім катаваннях. І тое самае ўлажэнне дыктуе неабходнасць прызнання. Ніводзін працэс не можа абысціся без прызнання, не можа быць ніякага выраку, калі падсудныя ні ў чым не прызналіся. Працэс ідзе за замкнёнымі дзвярыма, але ў дзень суда, калі зачытваецца прызнанне і абвяшчаецца вырак, можа прысутнічаць хто заўгодна.

Доктар Кірхер чытае, і з натоўпу даносяцца вокрыкі жаху. Людзі ўцягваюць паветра, людзі шушкаюцца, людзі круцяць галовамі, людзі скрыгочуць зубамі ад гневу і агіды. Яго голас дрыжыць, калі ён зачытвае пра начныя палёты і аголеныя целы, пра паветраныя падарожжы, вялікі начны шабаш, пра кроў у чыгунах і на голых тулавах, вунь яны качаюцца, бачыш, і велізарны веквечна юрлівы казёл бярэ цябе спераду і ззаду, пад песні на мове Орка. Доктар Кірхер перагортвае аркуш і пераходзіць да праклёнаў: холад і град на палі, каб загубіць ураджай набожных людзей, голад на галовы богабязных, смерць і хваробы слабым і пошасць на дзяцей. Неаднойчы ў яго зрываецца голас, але ён думае пра свой святы абавязак і заклікае сябе да парадку, ну і, дзякуй богу, ён падрыхтаваны. Сярод гэтых жудасных рэчаў няма для яго нічога новага, ён ведае кожнае слова, не адзін раз пісаў іх, зноў і зноў, седзячы на калідоры пад камерай, калі ў ёй ішлі катаванні і містр Тыльман дапытваўся пра ўсё, што трэба высветліць падчас працэсу над ведзьмай. А ты таксама лётала, Ганна? Усе ведзьмы лётаюць, чаму ж акурат ты не лётала, хіба ты можаш гэта аспрэчваць? А шабаш?

Ты цалавала сатану, Ганна? Калі ты прызнаешся, табе будзе даравана, але калі ты хочаш маўчаць, то зірні, што ў містра Тільмана ў руках, зараз ён гэтым скарыстаецца.

— Гэтак напраўду сталася, — доктар Кірхер зачытвае апошнія радкі, — вось так я, Ганна Крэль, дачка Леапальдзіны і Франца Крэляў, адраклася ад Усявышняга, здрадзіла супольнасці хрысціян, абцяжарыла грахам сваіх аднавяскоўцаў, святую царкву, а таксама ўладу. У глыбокім сораме я прызнаюся і прымаю справядлівае пакаранне, няхай дапаможа мне Бог.

Ён змаўкае. Ля вуха звініць муха, апісвае дугу, садзіцца яму на лоб. Лепш яе прагнаць ці зрабіць выгляд, што не заўважае? Што больш пасуе судоваму чыну, што не так смешна? Ён касаваўрыцца ў бок ментара, але той не падае яму ніякага знака.

Замест гэтага доктар Тэзімонд нахіляецца, узіраецца ў Ганну Крэль і пытае:

— Гэта тваё прызнанне?

Яна ківае. На ёй звіняць ланцугі.

— Ты мусіш сказаць гэта ўголас, Ганна!

— Гэта маё прызнанне.

— Ты гэта ўсё рабіла?

— Я гэта ўсё рабіла.

— А хто цябе падбухторваў?

Яна маўчыць.

— Ганна! Хто цябе падбухторваў? З кім ты была на шабашы, хто навучыў вас лётаць?

Яна маўчыць.

— Ганна?

Яна падымае руку і паказвае на млынара.

— Ты мусіш гэта сказаць, Ганна.

— Ён.

— Гучней!

— Гэта быў ён.

Доктар Тэзімонд махае рукой, вартаўнік выпіхвае млынара наперад. Цяпер пачынаецца галоўная частка працэсу. На старую Ганну яны выйшлі выключна мімаходзь, вядзьмар жа заўсёды мае памагатых; не адразу — адно пад пагрозай пакарання — жонка Людвіга Штэлінга дала паказанні, што пакутуе ад ламавіцы пасля сваркі з Ганнай Крэль, і зноў жа толькі праз тыдзень допытаў Магда Штэгер і Марыя Лозерын прыгадалі, што непагадзь пачыналася раўнятка тады, калі Ганна Крэль была занадта хворай, каб пайсці ў царкву. Сама ж Ганна хлусіла нядоўга. Варта было містру Тыльману толькі паказаць свае інструменты, як яна тут жа пачала прызнавацца ў злачынствах, а калі ён усур'ёз прыступіў да справы, дык вельмі хутка высветліўся ўвесь іх размах.

— Клаус Уленшпігель! — доктар Тэзімонд трымае ў паветры тры аркушы. — Тваё прызнанне!

Доктар Кірхер глядзіць на аркушы ў руках ментара, і ў яго адразу ж пачынае балець галава. Кожны сказ адтуль ён ведае на памяць, ён пісаў і пісаў гэта ўсё некалькі разоў, перад зачыненымі дзвярыма катавальні, праз якія ўсё было чуваць.

— Можна мне сказаць? — пытаецца млынар.

Доктар Тэзімонд глядзіць на яго з асуджэннем.

— Калі ласка, — гаворыць млынар. Ён пацірае чырвоны адбітак скуранага рэменя на лбе. Ланцугі звіняць.

— Ну што яшчэ? — пытае доктар Тэзімонд.

Гэтак было ўвесь час. Такі цяжкі выпадак, як гэты млынар, заўсёды паўтараў доктар Тэзімонд, яму яшчэ ніколі не трапляўся! Гэта і цяпер працягваецца, нягледзячы на ўсе высілкі містра Тыльмана — нягледзячы на лёзы і іголкі, на соль і агонь, на скураную пятлю, мокрыя чаравікі, абцугі для пальцаў і жалезную панну, — усё забытана.

Кат умее развязваць языкі, але што яму рабіць з тым, хто балбоча і балбоча і каму даволі драбніцы, каб пачаць прырэчыць самому сабе, як быццам Арыстоцель і не пісаў нічога пра логіку? Спачатку доктар Тэзімонд палічыў гэта падступнымі хітрыкамі, але потым заўважыў, што ва ўсіх блытаных разважаннях млынара заўсёды прысутнічалі аскепкі праўды, а часам і дзівосныя перакананні.

— Я падумаў, — гаворыць Клаус. — Я цяпер дакладна ведаю. Наконт сваіх памылак. Я прашу даравання. Я прашу літасці.

— Ты рабіў тое, пра што сказала гэтая жанчына? Узначальваў ведзьмін шабаш, рабіў гэта?

— Я лічыў сябе разумным, — гаворыць млынар, утаропіўшыся ў зямлю. — Я сябе пераацаніў. Зашмат давяраў галаве, дурному розуму, прабачце. Я прашу літасці.

— А намаўленне шкоды? Апаганеныя палі? Холад, джы? Гэта быў ты?

— Я дапамагаў хворым, па-даўнейшаму. Некаторым не змог дапамагчы, цяжка давяраць старым сродкам, але я заўсёды рабіў найлепшае з магчымага, і мне плацілі, толькі калі дапамагала. Я чытаў будучыню тых, хто хацеў яе ведаць, па вадзе і палёце птушак. Стрыечнаму брату Петэра Штэгера, не Паўлю Штэгеру, а іншаму, Карлу, я сказаў, каб ён нізавошта не лез на свой бук, нават дзеля таго, каб знайсці на ім скарб, не лезь туды, сказаў я яму, а Штэгераў брат перапытаў: у мяне на буку скарб? А я яму сказаў: не рабі гэтага, Штэгер, а Карл сказаў: калі там скарб, я хачу яго зняць, а потым ён зваліўся і скруціў сабе галаву. І я не магу даўмецца, хоць увесь час пра гэта думаю, ці прадказанне, якое ніколі б не спраўдзілася, калі б я яго не зрабіў, ёсць насамрэч прадказаннем або гэта нешта іншае.

— Ты чуў прызнанне ведзьмы? Яна назвала цябе завадатарам шабаша, ты чуў?

- Калі там скарб, на тым буку, то ён і цяпер яшчэ там.
 - Ты чуў ведзьму?
 - А два дубовыя лісткі, якія я знайшоў.
 - Не пачынай зноў!
 - Яны выглядалі як адзін адзіны ліст.
 - Толькі не зноў пра лісце!
- Клаус упацеў і цяжка дышае.

— Гэтае пытанне так мяне заблытала, — ён раздумвае, круціць галавой, чухае састрыжаную патыліцу, ажно ланцугі звіняць. — Можна я пакажу лісты? Яны пэўна яшчэ ў млынарні, на паддашку, дзе я займаўся сваімі дурнымі штудыямі, — ён паварочваецца і паказвае, бразгаючы ланцугамі на руцэ, паўз галовы глядачоў. — Мой сын можа іх прынесці!

— На млыне больш няма слядоў чарадзеяства, — гаворыць доктар Тэзімонд. — Там цяпер новы млынар, і ён не стане захоўваць хлам'ё.

— А кнігі? — шэпча Клаус.

Доктар Кірхер занепакоена глядзіць на муху, якая села на паперы ў ягоных руках. Яе чорныя лапкі бягуць па літарах. Ці можа быць так, што яна хоча яму нешта сказаць? Але яна рухаецца гэтак хутка, што ён не паспявае прачытаць паказанае ёй, ды і нельга яму зноў даваць сябе звесці.

— Дзе мае кнігі? — пытае Клаус.

Доктар Тэзімонд падае знак свайму памочніку, і доктар Кірхер устае і зачытвае прызнанне млынара.

У думках ён вяртаецца да следства. Парабак Зэп добраахвотна раскажаў, што некалькі разоў на дзень, бывала, знаходзіў млынара нібыта ў глыбокім сне. Калі ніхто не сведчыць пра гэтакія страты прытомнасці, нельга абвінавачваць у вядзьмарстве, на гэта існуюць строгія правілы. Слугі сатаны пакідаюць свае целы і душамі адлятаюць

у далёкія краіны. Не дапамагала ні патрэсці, ні закрычаць, ні пхнуць, так засведчыў Зэп для пратакола. Пастар таксама цяжка абвінаваціў млынара: маўляў, той заўсёды выкрыкваў праклёны, калі ў вёсцы нехта яго злаваў, я спалю цябе, я зраблю табе балюча! Ад усёй вёскі ён патрабаваў падпарадкавання, кожны баяўся яго гневу. А пекарава неяк пасля захаду сонца бачыла на Штэгеравым полі дэманаў, якіх млынар пра нешта прасіў: яна расказвала пра пашчы, зубы і кіпцюры вялізных слізкіх начных пачвар, доктар Кірхер ледзь наважыўся іх апісаць. А потым чацвёрэ, пяцёрэ, шасцёрэ вяскоўцаў, і яшчэ трое ды двое, а пасля яшчэ больш, у дэталях расказалі, як ён наклікаў на палі непагадзь. Намаўленне шкоды яшчэ важнейшае за страту прытомнасці — калі няма такіх сведчанняў, падсуднага можна абвінаваціць толькі ў ерасі, але не як ведзьмара. Каб упэўніцца, што няма ніякай памылкі, доктар Кірхер цэлы дзень тлумачыў сведкам жэсты і словы, якія яны мусілі заўважыць, іх галовы працавалі марудна, усё трэба было паўтараць, праклёны, старыя формулы, выкліканні д'ябла, пакуль яны не згадалі. Сапраўды, потым выявілася, што ўсе яны чулі правільныя словы і бачылі правільныя жэсты, толькі пекар, якога таксама дапытвалі, раптам пачаў сумнявацца, але тады доктар Тэзімонд адвёў яго ўбок і спытаў, ці ён насамрэч хоча абараняць ведзьмара і ці яго жыццё такое чыстае, што ён не баіцца расследавання. Пасля гэтага пекар усё ж прыгадаў, што бачыў тое самае, што і іншыя, і ўсяго гэтага хапіла, каб жорсткімі попытамі скіраваць млынара да прызнання.

— Я пасылаў град на палі, — зачытвае доктар Кірхер. — На зямлі я выдрапваў кругі, выклікаў падземных духаў, надземных дэманаў і Уладара паветра, даваў счэзнуць палеткам, прыносіў лёд на зямлю, смерць хлябам. Да таго ж я завалодаў забароненай кнігай на лаціне...

І тут ён заўважае нейкага прыхадня і змаўкае. Адкуль ён узяўся? Доктар Кірхер не бачыў, як той наблізіўся, але калі б ён ад самага пачатку быў сярод гледачоў, то абавязкова б кінуўся ў вочы са сваім шыракаполым капелюшом, аксамітным каўнерам і срэбным кіем! Але вось ён стаіць, каля павозкі рыфмача. А што, калі яго больш ніхто не бачыць? Сэрца пачынае калаціцца. Калі гэты чалавек бачны толькі яму, а іншым не, што тады?

Аднак у гэты момант незнаёмец паціху рушыць наперад, і людзі расступаюцца, каб яго прапусціць. Доктар Кірхер уздыхае з палёгкай. У мужчыны кароткая бародка, аксамітны плашч, на фетравым капелюшы гайдаецца пяро. Урачыстым жэстам ён здымае капялюш і кланяецца.

— Вітаю. Вацлаў ван Гаг.

Доктар Тэзімонд падымаецца і таксама кланяецца.

— Гэта гонар, — гаворыць ён. — Вялікая радасць!

Доктар Кірхер таксама ўстае, кланяецца і зноў сядзе. Значыць, ніякі гэта не чорт, а аўтар знакамітага твора пра ўтварэнне крысталаў у сталактытавых пячорах — доктар Кірхер некалі яго чытаў і трошкі памятае. Ён кідае позірк на ліпу: святло мільгаціць, нібыта ўсё гэта ілюзія. І што трэба тут гэтаму спецыялісту па крысталаўтварэнні?

— Я пішу трактат пра вядзьмарства, — гаворыць доктар ван Гаг, зноў выпростваючыся. — Разнеслася вестка, што вы выкрылі ведзьмара ў гэтай вёсцы. Я прашу дазволу яго абараняць.

Гледачы перашэптваюцца. Доктар Тэзімонд марудзіць.

— Я ўпэўнены, — гаворыць ён потым, — што чалавек вашай адукацыі мог бы знайсці лепшае баўленне часу.

— Магчыма, аднак цяпер я тут і прашу Вас зрабіць мне ласку.

— Крымінальна-судовае ўлажэнне не прадпісвае ані-якіх заступнікаў для грэшнікаў.

— Але і не забараняе заступніцтва. Спадар апякун, Вы мне дазволіце...

— Звяртайцеся да суддзі, шаноўны калега, не да апекуна. Ён абвесціць прысуд, але судзіць буду я.

Доктар ван Гааг глядзіць на апекуна. Той збалеў ад злосці, але ўсё так, ён тут нічога не вырашае. Ван Гааг коротка схіляе галаву і звяртаецца да доктара Тэзімонда:

— Існуе мноства прыкладаў. Працэсы з заступніцтвам праводзяцца ўсё часцей. Большасць падсудных не так добра сябе абараняюць, як па праўдзе маглі б, калі б проста ўмелі добра гаварыць. Напрыклад, забароненая кніга, пра якую толькі што ішлося. Хіба не прагучала, што яна напісана на лаціне?

— Правільна.

— Млынар яе чытаў?

— Пане Езу, ну як ён мог яе прачытаць?

Доктар ван Гааг усміхаецца. Ён пазірае на доктара Тэзімонда, потым на доктара Кірхера, потым на млынара, потым зноў на доктара Тэзімонда.

— Ну і? — запытвае доктар Тэзімонд.

— Калі кніга напісаная на лаціне!

— Ну?

— І калі млынар не ведае лаціны.

— Ну?

Доктар ван Гааг раскідвае рукі і зноў пасміхаецца.

— Ці можна мне спытаць? — гаворыць млынар.

— Кніга, якую забаронена мець ва ўласнасці, шаноўны калега, гэта кніга, якую нельга мець, а не кніга, якую нельга чытаць. Святая Кангрэгацыя прадбачліва гаворыць пра валоданне, не пра веданне. Доктар Кірхер?

Доктар Кірхер зглытвае, адкашліваецца, міргае.

— Кніга — гэта магчымасць, — гаворыць ён. — Яна заўсёды гатовая загаварыць. А той, хто не разумее яе мовы,

можа перадаць яе іншым, якія змогуць прачытаць яе, і тады яна перанясе на іх сваё шкоднае ўздзеянне. Або ён можа вывучыць мову, а калі няма таго, хто яго навучыць, ён можа знайсці шлях вывучыцца самастойна. І такое ўжо бывала. Можна навучыцца, проста разглядаючы літары, падлічваючы іх частотнасць, назіраючы за іх узорами, бо дух чалавечы магутны. Акурат гэтакім шляхам святы Заграфіюс вывучыў у пустыні габрэйскую — толькі з моцнай прагі разумець слова Боскае ў яго спрадвечным гучанні. І пра Тараса Бізанцкага паведамляюць, што ён зразумеў егіпецкія іерогліфы адно толькі праз шматгадовае сузіранне. На жаль, ён не пакінуў нам разгадкі, і мы мусім расшыфроўваць іх наноў, але гэтая задача будзе вырашана, магчыма, нават у хуткім часе. І не трэба забываць: заўсёды застаецца магчымасць, што сатана, служкі якога разумеюць усе мовы, аднаму са сваіх хаўруснікаў у той ці іншы дзень можа падараваць здольнасць прачытаць кнігу. З гэтых прычын ацаніць разуменне можа толькі Бог, але не яго слугі. Той Бог, які ў судны дзень зазірне ў душы. Задача чалавечага суддзі толькі ў тым, каб патлумачыць простыя акалічнасці. А найпрасцейшая з іх: калі кніга забароненая, яе нельга мець у сябе.

— Акрамя таго, ужо занадта позна для абароны, — гаворыць доктар Тэзімонд. — Працэс завершаны. Нестae толькі прысуду. Абвінавачаны прызнаўся.

— Але пэўна ж пад катаваннямі?

— Безумоўна, — выкрыквае доктар Тэзімонд. — З чаго б яму іначай у нечым прызнавацца! Без катаванняў ніхто ні ў чым не прызнаецца!

— А пад катаваннямі прызнаецца кожны.

— Дзякуй Богу, так!

— Нават невінаваты.

— Але ён вінаваты. У нас ёсць паказанні іншых. У нас ёсць кніга!

— Паказанні іншых, якія самі трапілі б пад катаванні, калі б нічога не засведчылі?

Доктар Тэзімонд на імгненне змаўкае.

— Шаноўны калега, — ціха гаворыць ён. — Безумоўна, кожнага, хто вагаецца даваць паказанні супраць ведзьмара, трэба самога паставіць пад следства і абвінаваціць. Да чаго мы прыйдзем, калі рабіць па-іншаму?

— Добра, іншае пытанне: што хаваецца за непрытомнасцю ведзьмара? Раней лічылася, што непрытомныя ўва сне дачыняюцца з д'яблам. У д'ябла няма моцы ў боскім свеце, так сцвярджаецца нават у Інстыторыса, таму ён выкарыстоўвае сон, каб наслаць на сваіх хаўруснікаў відзежы, у якіх дорыць ім дзікунскую ўцеху. Але цяпер ведзьмара абвінавачваюць менавіта за тыя ўчынкі, якія раней тлумачыліся як насланыя д'яблам летуценні. Сон і фантомныя мроі кладуцца яму ў віну. Але ці быў тады напраўду злы ўчынак альбо гэта толькі фантазія? Ён не можа быць двума адразу. Гэта не мае сэнсу, шаноўны калега!

— Гэта мае вялікі сэнс, шаноўны калега!

— Тады патлумачце яго мне.

— Шаноўны калега, я не магу дапусціць, каб дзень суда быў зняжаны балбатнёй і сумневамі.

— Ці можна мне спытаць? — крычыць млынар.

— І мне, — гаворыць Петэр Штэгер і папраўляе мантыю. — Гэта цягнецца ўжо так доўга, можа, мы зробім перапынак? У кароў там поўныя вымі, вы ж чуеце.

— Схапіце яго, — гаворыць доктар Тэзімонд.

Доктар ван Гааг робіць крок назад. Вартаўнікі ўтаропліваюцца ў суддзю.

— Арыштаваць і звязаць, — гаворыць доктар Тэзімонд. — Гэта праўда, што Крымінальна-судовае ўлажэнне дазваляе

няшчасным абвінавачаным заступніка, але там нідзе не сказана, што дазволена наважвацца на заступніцтва д'яблавых хаўруснікаў і замінаць суду дурнымі пытаннямі. Пры ўсёй павазе да вучонага калегі, гэтага я стрываць не магу, катаванні дапамогуць нам высветліць, што штурхае прыстойнага чалавека да такіх паводзін.

Ніхто не варушыцца. Доктар ван Гааг глядзіць на вартаўнікоў, вартаўнікі глядзяць на доктара Тэзімонда.

— Магчыма, гэта прага славы, — гаворыць доктар Тэзімонд. — Магчыма, нешта горшае. Пабачым.

Над натоўпам разносіцца смех. Доктар ван Гааг адступае яшчэ на крок і кладзе руку на эфес шпагі. Мо гэта і спрацавала б, бо вартаўнікі марудныя і нясмелыя, але містр Тыльман ужо стаіць побач з ім і круціць галавой.

Большага і не трэба. Містр Тыльман надта высокі і надта шырокі, і цяпер у яго ўжо не такі выраз твару, як быў толькі што. Доктар ван Гааг выпускае шпагу. Адзін з вартаўнікоў хапае яго за запясце, забірае зброю і вядзе да стайні з узмоцненымі жалезам дзвярыма.

— Я пратэстую! — гаворыць доктар ван Гааг, ідучы без ніякага супраціву. — Так нельга абыходзіцца з тытулаваным чалавекам.

— Дазвольце, шаноўны калега, запэўніць Вас, што мы не забудземся на Вашы тытулы.

Доктар ван Гааг абарочваецца яшчэ раз. Адкрывае рот, але сілы нібыта пакідаюць яго, ён цалкам агаломшаны. Рыпцяць і адчыняюцца дзверы, і вось ён ужо знікае ў стайні разам з вартаўніком. Праз пару імгненняў вартаўнік зноў выходзіць і замыкае дзверы на дзве засаўкі.

У доктара Кірхера грукоча сэрца. І кружыцца галава ад гонару. Ён не першы раз робіцца сведкам, як хтосьці недаацэньвае рашучасць ментара. Нездарма ж ён — адзіны, хто выжыў пасля парахавой змовы, ды і не проста так ён

зрабіўся адным з самых знакамітых сведкаў веры ў Тава-рыстве Ісуса. Заўсёды знаходзяцца людзі, якія не ведаюць, з кім маюць справу. Але немінуча разумеюць гэта.

— Гэта найвялікшы дзень суда, — гаворыць доктар Тэзімонд Петэру Штэгеру. — Не час даіць кароў. Калі тваёй жывёліне баліць вымя, яно баліць за боскую справу.

— Разумею, — гаворыць Петэр Штэгер.

— Насамрэч разумееш?

— Насамрэч. Так, так, я разумею.

— А ты, млынар? Мы прачыталі тваё прызнанне, цяпер мы хочам пачуць, гучна і выразна: гэта праўда? Ты зрабіў усё гэта? Прызнаешся?

Робіцца ціха. Чуваць толькі вецер і мычанне кароў. Хмара схавала сонца, да палёгкі доктара Кірхера скончыліся гульні святла ў ліпавай кроне. Шамацяць, шапочуць і шэпчуцца галіны ад ветру. Схаладнела; магчыма, неўзабаве зноў пойдзе дождж. Нават пакаранне смерці гэтага ведзьмара не пераможа дрэннага надвор'я, існуе зашмат нядобрых людзей, яны ўсе разам вінаватыя ў холадзе, голадзе і галечы гэтых апошніх гадоў перад канцом свету. Але робім што можам. Нават абараняючы безнадзейную справу. Трываем, абараняем апошнія пазіцыі і чакаем на дзень, калі Бог вернецца ва ўсёй сваёй велічы.

— Млынар, — паўтарае доктар Тэзімонд. — Ты мусіш сказаць гэта перад усімі людзьмі, што тут сабраліся. Усё праўда? Ты гэта рабіў?

— Ці можна мне спытаць?

— Не. Ты мусіш толькі адказваць. Гэта праўда? Ты гэта рабіў?

Млынар азіраецца па баках, як хтосьці, хто не ведае дакладна, дзе знаходзіцца. Але, пэўна ж, і гэта такі выкрут, доктар Кірхер дакладна ведае, што падманвацца нельга, бо за гэтымі з выгляду разгубленымі людзьмі

хаваецца стары вораг, гатовы забіваць і разбураць усюды, дзе толькі можа. Хай бы толькі галлё перастала выдаваць свае гукі. Шамаценне ветру раптам аказалася яшчэ горшым, чым мільгаценне святла. І хай бы яшчэ змоўклі гэтыя каровы!

Містр Тыльман падыходзіць да млынара і кладзе яму на плечы руку, як старому сябру. Млынар глядзіць на яго, ён меншы за ката ростам, таму пазірае ўверх, як дзіця. Містр Тыльман нахіляецца і нешта шэпча яму на вуха. Млынар ківае, нібыта зразумеўшы. Паміж імі абодвума пануе такі давер, што доктар Кірхер бянтэжыцца. І, згубіўшы пільнасць, пазірае ў няправільным кірунку, раўняюцца ў вочы хлопчыку.

А той узлез на павозку рыфмача. Стаіць, узвышаючыся над усімі, на краі павозкі і не падае — так дзіўна. Як ён там, уверсе, трымае раўнавагу? Доктар Кірхер не вытрымлівае і сутаргава ўсміхаецца. Хлопчык не ўсміхаецца ў адказ. Міжволі доктар Кірхер задаецца пытаннем, ці не крануты сатаной і хлопчык, хоць падчас допытаў не было ніводнага знака пра гэта, жонка шмат плакала, хлопчык быў заглыблены ў свае думкі, але абое казалі ўсё, што патрабавалася. На нейкі момант доктар Кірхер больш не ўпэўнены. Мо ён быў занадта нядбайным? Выкруты Уладара паветра разнастайныя. А што, калі не млынар найстрашнейшы вядзьмак? Доктар Кірхер адчувае, як падазрэнне пускае ў ім парасткі.

— Ты рабіў гэта? — зноў пытаецца доктар Тэзімонд.

Кат адступае назад. Усе прыслухоўваюцца, уздымаюцца на дыбачкі, падымаюць галовы. Нават вецер на імгненне сціхае, калі Клаус Уленшпігель набірае паветра, каб нарэшце даць адказ.

III

Ён не ведаў, што бывае такая смачная ежа. За ўсё жыццё яму не сустракалася нічога падобнага: спачатку наварысты курыны суп са свежавыпечаным пшанічным хлебам, потым кумпак з соллю і нават перцам, потым паландвіца пад соусам, напрыканцы салодкі вішнёвы пірог, толькі з печы, і да яго моцнае чырвонае віно, што разліваецца па галаве як туман. Пэўна, прывезлі аднекуль кухара. Клаус есць за маленькім столікам у кароўніку, адчувае, як жывот напаўняецца цёплымі вытанчанымі прысмакамі, і думае, што за адно такое сталаванне можна памерці.

Ён думаў, што апошні абед сказанага на смерць — гэта толькі такі выраз, нават не ўяўляў, што напраўду выпішуць кухара, каб прыгатаваць для яго ежу, такую добрую, якой ён ніколі ў жыцці не каштаваў. Закутымі ў ланцугі рукамі цяжка трымаць мяса, жалеза націрае, на запясцях раны, але на гэта і не зважаеш — настолькі ўсё смачна. Ды і наогул рукі ўжо менш баляць, чым яшчэ тыдзень таму. Містр Тыльман заадно і майстар адлечваць, Клаус без усялякай зайздрасці мусіў прызнаць, што кат ведае такія зёлкі, пра якія ён і не чуў. Але адчуванні ў яго скалечаныя пальцы так і не вярнуліся, таму мяса зноў і зноў падае на зямлю. Ён заплюшчвае вочы. Чуе, як у суседнім хлёўчыку шоргаюцца куры, як храпе дорага апрануты мужчына, што хацеў за яго заступіцца, а цяпер ляжыць на саломе, прыкуты ланцугамі. Глытаючы цудоўную свініну, Клаус спрабуе асэнсаваць, што ніколі не даведаецца, чым скончыцца працэс над гэтым мужчынам.

Рэч у тым, што да таго часу ён памрэ. Не даведаўшыся і пра тое, якім будзе паслязаўтрашняе надвор'е. Ён ужо памрэ. Або ці задажджыцца зноў заўтрашняй ноччу. Зрэшты, гэта ж і няважна, каго цікавіць той дождж.

Хоць дзіўна: вось ты яшчэ сядзіш тут і можаш бубніць усе лікі ад аднаго да тысячы, а паслязаўтра станеш або сілай паветранай, або душой, якая вернецца ў гэты свет чалавекам ці зверам і ведаць не будзе ні пра якога млынара, каторым ты пакуль ёсць, — але калі робішся вось так ласкай, ці сабакам, ці вераб'ём на галінцы і ані каліўца не ведаеш, што нейкі млынар жыў калісьці і цікавіўся шляхам Месяца, калі вось так скачаш з сука на сук і думаеш толькі пра зярняты і пра тое, як схавацца ад каняў, то тады якая розніца, што ты некалі быў млынаром, пра якога цяпер анічога не ведаеш?

Ён прыгадвае словы містра Тыльмана, што ў любы момант можна атрымаць дабаўку. Проста пакліч і скажы, можаш мець столькі, колькі хочаш, бо потым усё, досыць.

І Клаус спрабуе. Кліча. Ён кліча, жуючы, бо на талерцы яшчэ ляжыць мяса, ды і пірог застаўся, але калі можна папрасіць дабаўкі, навошта чакаць, пакуль усё не скончыцца ці пакуль людзі там знадворку чаго добрага не перадумаюць. Ён кліча яшчэ раз, і дзверы сапраўды адчыняюцца.

— Можна яшчэ?

— Усяго?

— Усяго, калі ласка.

Містр Тыльман моўчкі выходзіць, а Клаус накідваецца на пірог. І глытаючы цёплае, мяккае, салодкае цеста, раптам разумее, што заўжды быў галодным: днём і ноччу, раніцай і вечарам. Толькі ён не ведаў, што гэта голад — тое адчуванне нястачы, пустата ўнутры, слабасць, якая ніколі не пакідае цела, якая робіць калені і рукі млявымі, а галаву зблытанай. Гэтага магло не быць, гэтага не мусіла быць, гэта быў усяго толькі голад!

Дзверы рыпцяць і адчыняюцца, і містр Тыльман заносіць паднос са сподкамі. Клаус радасна ўздыхае. Містр

Тыльман, які разумее ўздых няправільна, ставіць паднос і кладзе яму на плечы далонь.

— Усё нармальна.

— Я ведаю, — гаворыць Клаус.

— Яно не зойме шмат часу. Я ўмею. Абяцаю табе.

— Дзякуй, — гаворыць Клаус.

— Часам падсудны злуе мяне. Тады гэта цягнецца даўжэй. Павер. Але ты мяне не злаваў.

Клаус удзячна ківае.

— Цяпер лепшыя часы. Раней вас усіх спальвалі. Гэта доўга, гэта непрыгожа. Але павешанне — нішто сабе. Гэта хутка. Ты падымаешся на памост і не паспяваеш азірнуцца, як ужо стаіш перад Творцам. Спяляць цябе толькі потым, але ж ты памрэш ужо, табе гэта не будзе замінаць, вось пабачыш.

— Добра, — гаворыць Клаус.

Абодва глядзяць адзін на аднаго. Бачна, што містр Тыльман не хоча сыходзіць. Падаецца нават, што яму падабаецца ў стайні.

— Нядрэнны ты хлапец, — гаворыць містр Тыльман.

— Дзякуй.

— Для д'яблавага хаўрусніка.

Клаус паціскае плячыма.

Містр Тыльман выходзіць і старанна зачыняе дзверы.

Клаус працягвае есці. Зноў спрабуе ўявіць сабе: хаты там знадворку, птушкі ў небе, аблогі, карычнева-зялёная зямля з травой і палеткамі, мноства кратовых нораў увесну, бо ад кратовых нораў не пазбаўляюць аніякія зёлкі і аніякія замовы, і, натуральна, дождж — усё гэта застаецца і надалей, але ён — не.

Толькі ён не можа гэтага ўявіць.

Бо кожнага разу, калі ён малое ў думках свет без Клауса Уленшпігеля, у яго фантазіі ўсё адно пралазіць той

самы Клаус Уленшпігель, ад якога трэба пазбавіцца, — як нешта нябачнае, як бесцялеснае вока, як прывід. Калі ж ён сапраўды цалкам выкідвае сябе з галавы, тады свет, які ён хацеў бы ўявіць без Клауса Уленшпігеля, знікае разам з ім. І колькі б ён ні спрабаваў, увесь час адно і тое ж. Ці можна адсюль выснаваць, што ён у бяспецы? Што яго нельга выкрасліць назусім, бо ну як жа можа знікнуць свет, а без яго ён пэўна ж прападзе.

Свініна такая ж цудоўная на смак, але пірог — ён заўважыў толькі што, — пірог містр Тыльман не прынёс за другім разам, а ён акурат быў найлепшым з усяго, і таму Клаус наважваецца пазваць зноў.

Кат уваходзіць.

— А можна яшчэ і пірог?

Містр Тыльман моўчкі выходзіць. Клаус жуе свініну. Толькі цяпер, калі голад спатолены, ён напоўніцу адчувае, як гэта смачна, якая яна вытанчаная і багатая, цёплая, салёная і трохі саладкаватая. Ён разглядае сцяну стайні. Калі апоўначы намаляваць квадрат, а побач крывёй два падвойныя кругі на падлозе і тройчы выкрыкнуць трэцяе таемнае імя Усемагутнага, тады можна ўцячы праз дзверы, якія тут з'явіцца. Праблемай заставаліся б адно ланцугі, бо іх скідае толькі адвар палявога хвашчу; таму давлялося б уцякаць з ланцугамі і дарогай знайсці хвошч, але Клаус стомлены, у яго ўсё баліць, ды і не сезон цяпер для хвашчу.

І гэта цяжка — пачынаць наноў у якім іншым месцы. Раней атрымалася б лягчэй, але цяпер ён пастарэў і не мае больш сілы зноў падпрацоўваць то там то сям, наймацца на дзень на ўскрайку якой-небудзь вёскі, а табой будуць пагарджаць і цурацца цябе, як і ўсякага прыхадня. Нават нельга быць знахарам, гэта кінецца ў вочы.

Не, хай лепш павесяць. А калі пасля смерці ў памяці сапраўды застаецца ўсё ранейшае, то гэтак жа можна

значна далей пасунуцца ў спазнанні свету, чым дзесяць гадоў шукаючы і выведваючы. Мо ён зразумее, што там са шляхам Месяца, мо нават уцяміць, на якім зернейку купа перастае быць купай, чаго добрага нават убачыць, чым адрозніваюцца два лісткі, паміж якімі няма аніякай іншай розніцы апроч таго, што іх два, а не адзін. Магчыма, вінаватыя віно і цёплая ўтульнасць, зведаныя Клаусам упершыню ў жыцці, але ў любым разе ён больш не хоча адсюль сыходзіць. Сцяна можа заставацца на сваім месцы.

Засаўка ад'язджае ўбок, містр Тыльман прыносіць пірог.

— Але на гэтым усё, больш я не прыйду, — ён паляпвае Клауса па плячах, яму падабаецца гэта рабіць, можа таму, што там знадворку кранаць людзей яму не дазволена. Потым пазяхае, выходзіць і так гучна ляпае дзвярмі, што прачынаецца іншы вязень.

Ён падымаецца, пацягваецца і азіраецца па баках.

— А дзе бабуля?

— У іншай стайні, — адказвае Клаус. — На шчасце. Яна ўвесь час енчыць, гэта ж немагчыма вытрымаць.

— Дай мне віна!

Клаус спалохана глядзіць на яго. Хоча адказаць, што віно ягонае, толькі ягонае, што ён яго добрасумленна заслужыў, нават мусіць за гэта памерці. Але потым пачынае шкадаваць гэтага чалавека, якому, зрэшты, таксама нялёгка, і працягвае яму кубак. Мужчына бярэ і п'е вялікімі глыткамі. Спыніся, хоча крыкнуць Клаус, мне больш не дадуць! Але не наважваецца, бо гэта ж знатны чалавек, такому нельга загадваць. Віно сцякае ў таго па падбародзі і пакідае плямы на аксамітным каўнеры, але здаецца, што гэта яго турбуе куды менш за смагу.

Нарэшце ён адсоўвае кубак і гаворыць:

— Госпадзе, якое добрае віно!

— Так-так, — гаворыць Клаус. — Дужа добрае, — ён вельмі моцна спадзяецца, што мужчыну не захочацца яшчэ і пірага.

— Цяпер, калі нас ніхто не чуе, скажы мне праўду. Ты быў у хаўрусе з д'яблам?

— Не ведаю, васпане.

— Як можна гэтага не ведаць?

Клаус задумваецца. Відавочна, у сваёй дурной галаве ён пайшоў кудысьці не туды, іначай яго тут не было б. Але ён не ведае дакладна, куды менавіта. Яго так доўга дапытвалі, зноў і зноў, было так балюча, яму так часта даводзілася паўтараць сваю гісторыю, але кожны раз нечага неставала, і ён мусіў дадаваць, трэба было апісаць яшчэ аднаго дэмана, згадаць яшчэ адно заклінанне, яшчэ адну цёмную кнігу, яшчэ адзін шабаш, каб містр Тыльман яго адпусціў, а потым трэба было паўтараць гэтыя новыя падрабязнасці, зноў і зноў, і ў выніку ён ужо не адрознівае, што прыдумаў, а што сапраўды здарылася за яго кароткае жыццё, у якім і без таго было няшмат парадку: то ён быў тут, то там, то ў якім іншым месцы, а потым раптам апынуўся сярод мучнога пылу, з незадаволенай жанчынай, без павагі ад парабкаў, а цяпер вось — у ланцугах, і на тым усё. Раўнятка гэтак жа вось-вось скончыцца пірог, яшчэ двойчы ці тройчы ўкусіць, ну мо пяць разоў, калі кожны раз адкусваць патрошкі.

— Не ведаю, — паўтарае ён.

— Што за насланне! — гаворыць мужчына і пазірае на пірог.

Клаус спалохана хапае ўсё, што яшчэ засталася, і праглытвае, не разжоўваючы. Пірог запаўняе горла, ён глытае з усіх сіл; больш няма. Вось і ўсё з ежай. Назаўсёды.

— Васпане, — гаворыць Клаус, каб паказаць, што ён ведае, як заведзена. — А што цяпер будзе з Вамі?

— Цяжка сказаць. Трапіўшы сюды, выйсці не так проста. Мяне павязуць у горад, потым пачнуць дапытваць. Мне трэба будзе ў нечым прызнацца, — ён уздыхае і разглядае свае рукі. Відавочна думаючы пра кáта; усім вядома, што той звычайна пачынае з пальцаў.

— Васпане, — зноў гаворыць Клаус. — Калі Вы ўявіце сабе купу збожжа.

— Што?

— Калі адно зярнятка вымаеш і кладзеш побач.

— Што?

— Заўсёды толькі адно. Калі гэта перастане быць купай?

— Праз дванаццаць тысяч зярнятак.

Клаус пацірае лоб. Ланцугі звяняць. На лбе адчуваецца адбітак скуранага рэменя. Было пякельна балюча, ён дагэтуль памятае кожную секунду, калі скавытаў і прасіўся, але містр Тыльман аслабіў рэмень толькі тады, калі ён прыдумаў і апісаў яшчэ адзін вядзьмацкі шабаш.

— Дакладна дванаццаць тысяч?

— Вядома ж, — гаворыць мужчына. — Як ты думаеш, мне дадуць гэткай ежы? У іх жа, пэўна, яшчэ засталася. Наогул, гэта ўсё так несправядліва, я не павінен быў апынуцца тут, я проста хацеў выступіць тваім абаронцам, каб пасля было пра што напісаць у кнізе. З крыстаграфіяй я скончыў і хацеў аддацца правазнаўству. Але што мне да цябе. Магчыма, ты ў хаўрусе з д'яблам, адкуль мне ведаць, мо гэта сапраўды так! А мо і не, — ён некаторы час маўчыць, а потым кліча ўладным голасам містра Тыльмана.

Дарма гэта ён, думае Клаус, які ўжо больш-менш ведае кáта. Ён уздыхае. Цяпер добра б яшчэ трошкі віна, каб не вярнуўся смутак, але яму ясна сказалі, больш нельга.

Засаўка ад'язджае ўбок, унутр зазірае містр Тыльман.

— Прынясі і мне такога мяса, — гаворыць мужчына, не паварочваючыся да яго. — І віна. Кубак пусты.

— Ты заўтра таксама памрэш? — цікавіцца містр Тыльман.

— Гэта нейкае непаразуменне, — хрыпла гаворыць мужчына і робіць выгляд, што звяртаецца да Клауса, бо ўсё ж хутчэй дазваляецца размаўляць з асуджаным ведзьмаром, чым з кáтам. — А яшчэ гэта свінская подласць, за якую некаторыя паплацяцца.

— Таму, хто заўтра застанецца жывым, не даюць ежы смяротніка, — гаворыць містр Тыльман. Ён кладзе Клаусу руку на плечы. — Паслухай, — шэпча ён. — Калі ты заўтра будзеш стаяць пад шыбеніцай — не забудзься, што ты мусіш усім дараваць.

Клаус ківае.

— Суддзям, — гаворыць містр Тыльман. — І мне таксама.

Клаус заплюшчвае вочы. Ён яшчэ адчувае віно — цёплую мяккую запамароку.

— Гучна і выразна, — гаворыць містр Тыльман.

Клаус уздыхае.

— Так заведзена, — гаворыць містр Тыльман, — так заўсёды робіцца, асуджаны даруе свайму кáту, гучна і выразна, каб усе гэта чулі. Ты ж гэта ведаеш?

Клаус думае пра жонку. Нядаўна Агнэта была тут і размаўляла з ім праз шчыліны ў сцяне. Яна шаптала, як ёй шкада, і што ў яе не было іншага выбару, толькі сказаць тое, чаго яны ад яе патрабавалі, і ці можа ён ёй дараваць.

Само сабой, адказаў ён, я дарую ўсё. Але ўтаіў, што як след так і не зразумеў, пра што яна наогул гаварыла. Нічога не паробіш, пасля допытаў яго розум ужо не такі надзейны, як раней.

Потым яна зноў заплакала і загаварыла пра сваё гаротнае жыццё і яшчэ пра хлапца, якога няма куды падзець, і гэта яе турбуе.

Клаус быў рады пачуць пра хлапца, бо доўга пра яго не згадваў, хоць у прынцыпе вельмі любіў. Але ж ёсць у ім нешта дзіўнае, цяжка патлумачыць, хлопчык здаецца вырабленым не з таго ж цеста, што іншыя людзі.

— Табе лёгка, — сказала яна. — Табе ўжо не трэба ні пра што ламаць галаву. А мне больш нельга заставацца тут у вёсцы. Яны не дазваляюць. А я ніколі нідзе больш не была, што ж мне рабіць?

— Так, вядома ж, — адказаў ён, яшчэ думаючы пра хлопчыка. — І праўда.

— Можна пайсці да швагеркі, у Пфюнц. Дзядзька казаў перад смерцю: чуў, маўляў, што швагерка цяпер у Пфюнцы. Мо і праўда.

— У цябе ёсць швагерка?

— Жонка дзядзькавага пляменніка. Стрыечная сястра Франца Мелькера. Ты не ведаў дзядзьку, ён памёр, калі я была яшчэ малая. А куды ж мне яшчэ?

— Я не ведаю.

— Але што з хлапцом? Мне мо яна і дапаможа, калі прыгадае, хто яе ведае. Калі яна яшчэ жывая. Але двое га-лодных людзей за раз? Гэта занадта.

— Так, занадта.

— Мо я змагу аддаць хлапца ў найміты, ён малы і не вельмі добра працуе, але раптам атрымаецца. Што ж мне рабіць яшчэ? Я не магу застацца тут.

— Не, не можаш.

— Ты, тупая скаціна, табе цяпер лёгка. Але скажы ж, ці мне ісці шукаць швагерку? Мо гэта быў і не Пфюнц. Ты ж заўсёды ўсё ведаеш, скажы, што мне рабіць?

У гэты момант, на шчасце, прынеслі абед, і Агнэта сышла, каб яе не пабачыў кат, бо нікому нельга размаўляць са сказаным на смерць. А пасля ён смакаваў віно і ежу, забыўшыся на тыя слёзы.

— Млынару! — кліча містр Тыльман. — Ці ты мяне чуеш?

— Так-так.

Рука містра Тыльмана ляжыць цяжарам на яго плячах.

— Заўтра ты мусіш гэта гучна сказаць! Што ты мне даруеш! Чуеш? Перад усімі людзьмі, ты пачуў? Так заведзена!

Клаус хоча адказаць, але галава не можа думаць ні пра што іншае, толькі зноўку пра хлопчыка. Нядаўна ён бачыў, як той жангліраваў. Гэта было паміж двума допытамі, у пусты час, калі свет складаецца толькі з несучішняга болю, — тады ён зірнуў праз шчыліны і ўбачыў сына, як той ішоў міма і каменьчыкі віравалі над ім, нібыта ў іх не было вагі, нібыта гэта ўсё рабілася само сабою. Клаус паклікаў яго, хацеў папярэдзіць. Калі ўмееш нешта такое, трэба быць пільным, за гэта таксама могуць абвінаваціць у вядзьмарстве, але хлопчык яго не пачуў — мо яшчэ і таму, што ў Клауса аслабеў голас. Цяпер ён пастаянна слабы, нічога не паробіш, усё тыя допыты вінаватыя.

— Паслухай, — гаворыць містр Тыльман. — Ты ж не пашлеш мяне ў даліну Язафата?!

— У таго, хто памірае, самы моцны праклён, — гаворыць з саломы мужчына. — Ліпне да душы, ад яго ніколі не пазбавішся.

— Ты ж не зробіш гэтага, млынару, не праклянеш ката, не зробіш гэтага са мной, праўда?

— Не, — гаворыць Клаус. — Не зраблю.

— Ты мо думаеш, што няма ніякай розніцы. Думаеш, што ты проста павіснеш, але ж гэта зраблю я — буду

стаяць побач з табой на прыступках, зацягну вузел, і гэта ж я пацягну цябе за ногі, каб шыя разарвалася, іна-
чай усё зацягнецца!

— Гэта праўда, — гаворыць з саломы мужчына.

— Ты не пашлеш мяне ў даліну Язафата? Не пракля-
неш мяне, даруеш кату, як гэта заведзена?

— Так, усё зраблю, — гаворыць Клаус.

Містр Тылман прымае руку з ягоных плячэй і па-сяб-
роўску паляпвае.

— Ці даруеш ты суддзям, мне ўсё адно. Мяне не турбуе.
Рабі як хочаш.

І Клаус раптам усміхаецца. Вінаватае віно, вядома ж, але апроч таго яму прыходзіць да галавы думка, што на-
рэшце можна выпрабаваць вялікі ключ Саламона. На гэта ніколі не было нагоды, але ў ягонай памяці хаваюцца даўгія сказы, якім яго навучыў адзін стары селянін, тады яны лёгка засвоіліся, мо адшукаюцца ў памяці. Тады ўсе пабачаць, як заўтра ён будзе стаяць на сходах, а ланцу-
гі раптам парвуцца, нібы папяровыя. Усе вылупяць вочы, калі ён раскіне рукі, падымецца і паплыве ў паветры па-
над іх дурнымі тварамі — над тупаватым Петэрам Штэ-
герам і яго яшчэ тупейшаю жонкай, яго сваякамі, стары-
мі і малымі, адзін тупейшы за іншага, над Мелькерам, Гомрыкам, Гольцам, Тамам і ўсімі астатнімі. Як яны ўсе вылупяцца, калі ён не ўпадзе, а ўзнясецца і будзе ўзносіц-
ца вышэй і вышэй, як яны паразяўляюць раты. Некаторы час ён яшчэ будзе бачыць, як яны змяншаюцца, робяц-
ца кропкамі, а потым і вёска ператворыцца ў пляму па-
сярод цёмна-зялёнага лесу, а калі ён падыме галаву, то пабачыць белы аксаміт аблокаў і іх жыхароў, некаторых з крыламі, некаторых з белага агню, некаторых з дзвю-
ма ці трыма галовамі, і там — ён, князь паветра, кароль духаў і полымя. Май літасць, вялікі мой Д'ябле, вазьмі

мяне ў сваё ўладаранне, вызвалі мяне, і Клаус ужо чуе яго адказ. Глядзі, вось мая краіна. Глядзі, якая яна вялікая, і глядзі, як далёка да нізу, паляцелі са мной.

Клаус пачынае смяяцца. На імгненне ён бачыць мышэй, якія кішаць вакол ягоных ног, у некаторых хвастызмеі, у іншых вусікі як у слімакоў, ён нібыта адчувае іх укусы, але боль казытлівы і амаль прыемны, а потым ён зноў бачыць, што ляціць, я такі лёгка, калі мой уладар гэта дазваляе. Табе трэба толькі прыгадаць словы, не мусіць быць ніводнага няправільнага, ніводнага страчанага, іначай Саламонаў ключ не адкрыецца, іначай усё дарма. Але калі ты знойдзеш словы, то пазбавішся ад усяго, ад цяжкіх ланцугоў, ад бедаў, млынарскага быцця тут, у холадзе і голадзе.

— Гэта ўсё віно, — кажа містр Тыльман.

— Я нядоўга тут затрымаюся, — кажа мужчына, не глядзячы на ката. — Тэзімонд пра гэта яшчэ пашкадуе.

— Ён сказаў, што даруе мне, — гаворыць містр Тыльман. — Ён сказаў, што не стане мяне праклінаць.

— Не размаўляй са мной!

— Скажы, ці ты чуў гэта, — гаворыць містр Тыльман. — Або зраблю табе балюча. Ён гэта сказаў?

Абодва глядзяць на млынара. Той заплюшчыў вочы, прыхіліўся галавой да сцяны і бесперастанна хіхікае.

— Так, — гаворыць мужчына. — Ён гэта сказаў.

IV

Нэле адразу ж падумала, што ён абы-што. Але толькі пачуўшы, як Готфрыд перад усім кірмашовым натоўпам зацягнуў песню пра чортавага млынара, яна зразумела, што ім трапіўся найгоршы з рыфмачоў-пеюноў.

Ён бярэ завысокія ноты і часам адкашліваецца пасярод радка. У размове яго голас яшчэ нішто сабе, але падчас спеву ламаецца і павіскае. І калі б толькі голас — каб жа ён хоць у ноты трапляў. Ды і фальшывы спеў гучаў бы не настолькі дрэнна, калі б ён граў нармальна — але Готфрыд зноў і зноў памыляецца і часам забывае, што там у песні далей. Зрэшты, нават гэта не настолькі б цвяліла, калі б сюды хоць трошкі лепшыя вершы. У ягоных апавадалася пра подлага млынара і вёску, якую ён трымаў пад пугай, пра вядзьмарствы і выкруты, але хоць там і было поўна мярзотных дэталей ды крываваых падрабязнасцей, так мілых слухачам, вершы гэтыя былі занадта забытанымі і амаль незразумелымі, з да таго бездапаможнымі рыфмамі, што нават дзіця абуралася б.

Але людзі ўсё адно слухаюць. Вандроўныя спевакі завітваюць не так часта, а баллады пра вядзьмарскія працэсы прывабліваюць нават тады, калі яны жалю вартыя. Аднак праз чатыры страфы Нэле пачала заўважаць, як мяняюцца твары слухачоў, а калі ён дабраўся да дванацатай, апошняй страфы, многія ўжо сышлі. Цяпер неадкладна трэба нешта, што спадабаецца больш. Спадзяюся, ён гэта ведае, думае Нэле, спадзяюся, у яго ёсць на гэта нюх!

Готфрыд заводзіць зноў тую самую песню.

Ён заўважае абурэнне на тварах і з роспачы пачынае спяваць гучней, ад чаго яго голас робіцца яшчэ больш вісклівым. Нэле касаваўрыцца ў бок Тыля. Той закатвае вочы, потым складвае далоні ў набожным жэсце. Грацыёзна падскоквае, становіцца побач з пеюном і пачынае танцаваць на павозцы.

Адразу ж робіцца лепш. Готфрыд па-ранейшаму спявае кепска, але раптам гэта перастае быць важным. Толь танцуе так, нібыта вучыўся гэтаму, нібыта яго цела бязважжае і нібыта няма ў свеце большага задавальнення.

Ён падскоквае, круціцца, зноў падскоквае, нібыта ён не страціў толькі што ўсё, і гэта так заразліва, што спачатку пара глядачоў, потым яшчэ некалькі, потым усё больш таксама пачынаюць падтанцоўваць. Вось і манеты паляцелі. Нэле іх збірае.

Готфрыд таксама гэта бачыць і з палёгкі нават пачынае лепш трымаць рытм; Тыль танцуе так аддана і так лёгка ды ўпэўнена, што нават Нэле, гледзячы на яго, амаль забываецца, што слухае песню пра ягонага бацьку, у ёй рыфмуюцца *млынар і шкаляр, сатана і мана, агмень і прамень*, а таксама *ноч і ноч*, бо гэтае слова паўтараецца шматкроць: *цёмная ноч, чорная ноч, ведзьміна ноч*. Пачынаючы з пятай страфы, п'яецца пра судовы працэс — суровых і дабрадзейных суддзяў, боскую літасць, прысуд, які ўрэшце спасцігае кожнага грэшніка, пра сатанова скавытанне і мяса ягонага згніванне і пра шыбеніцу, на якой у канцы млынар свой паганы дух выпускае, а Люцыпар сычыць і знікае. Тыль нават пад вась гэта ўсё не перастае танцаваць, бо ім трэба грошы, яны ж павінныя нешта есці.

Гэта ўсё яшчэ здаецца ёй сном. Што яна не ў сваёй вёсцы, што тут жывуць людзі, чыіх твараў яна не ведае, і стаяць хаты, у якіх яна ніколі не была. Лежачы ў калысцы, яна не чула ў калыханках, што некалі пакіне сваю радзіму, такога не прадугледжвалася, і яна амаль чакае, што зараз прачнецца дома, каля вялікай печы, з якой у клубах пары трапеча гарачыня хлеба. Дзяўчаты не сыходзяць ні ў якае іншае месца. Яны застаюцца там, дзе нарадзіліся, так было заўсёды: ты ніхто, ты з маленства дапамагаеш па хаце, ты расцеш і дапамагаеш батрачкам, ты вырастаеш і выходзіш замуж за Штэгеравага сына, бо ты ж сімпатычная, ну ці за кавалёвага сваяка або, у найгоршым выпадку, за некага з Гайнэрлінгаў. Потым нараджаеш дзіця, і яшчэ

адно, і яшчэ дзяцей, і большасць з іх памірае, а потым ты зноў дапамагаеш батрачкам і ў царкве сядзіш трошкі бліжэй да пераду, побач з мужам і свекрывёй, а потым, калі табе сорака і баляць косці ды выпалі зубы, ты сядзіш ужо на месцы свекрыві.

Яна такога не хацела і таму пайшла з Тылем.

Колькі з таго часу мінула дзён? Яна не магла б сказаць, у лесе час ніхто не лічыць. Але яна добра памятае, як Тэль стаяў перад ёй, увечары пасля суда, худы і згорблены, сярод хваляў калосся на Штэгеравым полі.

— Што цяпер будзе з вамі? — спытала яна.

— Маці кажа, што я мушу пайсці ў найміты. Кажа, што гэта не так проста, бо я занадта малы і слабы, каб добра працаваць.

— І што, ты згодны?

— Не, я пайду адсюль.

— Куды?

— Куды-небудзь далёка.

— Калі?

— Зараз. Адзін з езуітаў, маладзейшы, так на мяне глядзеў...

— Але ты не можаш проста ўзяць і пайсці!

— Магу.

— А калі яны цябе зловяць? Ты адзін, а іх шмат.

— Але і ў мяне дзве нагі, і ў суддзі ў мантыі альбо вартаніка з алебардай таксама па дзве. У кожнага з іх столькі ж ног, колькі і ў мяне. Ні ў кога няма больш. Нават усе яны разам не могуць бегчы хутчэй, чым мы.

І вось тут яна раптам адчула дзіўнае хваляванне, у яе перахапіла дых і закалацілася сэрца.

— Чаму ты кажаш мы?

— Бо ты пойдзеш са мной.

— З табой?

— Я ж таму і чакаў цябе.

Яна ведае, што раздумваць нельга, бо іначай рашу-часць знікне, іначай застанешся тут, як і належыць; але ён праўду кажа, сапраўды, можна ж узяць і сысці. У месцы, дзе ўсе нібыта мусяць заставацца, напраўду ж нічога не трымае.

— Цяпер ідзі дамоў, — кажа ён, — і вазьмі столькі хлеба, колькі зможаш несці.

— Не!

— Ты не пойдзеш са мной?

— Пайду, але дамоў перад гэтым заходзіць не буду.

— Але хлеб!

— Калі я ўбачу бацьку з мамкай, і печку, і сястру, я больш нікуды не сыду, я тады застануся!

— Нам трэба хлеб.

Яна круціць галавой. І сапраўды, думае яна цяпер, збіраючы манеткі на кірмашовым пляцы ў чужой вёсцы, так і было б: калі б яна яшчэ раз пайшла ў пякарню, яна б засталася і хутка б выйшла замуж за Штэгеравага сына, старэйшага, таго, што без двух пярэдніх зубоў. Не так часта бывае, калі ёсць дзве дарогі і адна другую не перацягне. Не так часта, калі ты можаш вырашаць.

— Але як мы пойдзем без хлеба, — кажа ён. — І яшчэ трэба прычакаць раніцы. Ты ж не ведаеш, што такое начны лес. Ты ніколі гэтага не зазнавала.

— Ты баішся Мярзлоты?

І яна ведае, што перамагла.

— Я не баюся, — кажа ён.

— Тады хадзем!

Да канца сваіх дзён яна не забудзе гэтае ночы, да канца дзён не забудзе, як з цемры бліскалі і хіхікалі агеньчыкі і даносіліся галасы, да канца дзён не забудзе звярыныя рыкі і страхотны зіхатлівы твар, што на нейкі момант

паўстаў перад ёй і адразу ж знік, яшчэ да таго, як яна ўпэўнілася, што сапраўды яго бачыла. Да канца сваіх дзён яна будзе памятаць той страх, і як сэрца калацілася аж-но недзе ля самай шыі і кроў тахкала ў вушах, і як шаптаў і падскугольваў побач з ёй хлапец, гаворачы ці то сам з сабой, ці то з духам лесу. На досвітку яны ачомваюцца, калоцячыся ад холаду, на краі гліністай прасекі. З дрэваў крапае ранішняя раса. Яны галодныя.

— лепш бы ты ўзяла хлеба.

— Я ж магу табе і ў твар лупануць.

Калі яны рушаць далей, скрозь золкае сырое ранішняе паветра, Тылю на вочы наварочваюцца слёзы, ды і Нэле хлюпае носам. Ногі цяжкія, голад ледзь можна трымаць, і Тэль усё правільна сказаў, без хлеба яны памруць. Ну так, ёсць ягады і карэньчыкі, ды і трава можа быць ядомай, але гэтага мала, гэтым не наясіся. Летам мо і до-сыць было б, але не ў такі холад.

А потым яны чуюць ззаду за сабой грукатанне і рыпенне павозкі. Хаваюцца ў хмызняку, але неўзабаве разумеюць, што гэта ўсяго толькі фургон вандроўнага рыфмача. Тэль выскаквае і становіцца пасярод дарогі.

— Вой, — гаворыць пяюн. — Млынароў сын!

— Возьмеш нас з сабой?

— З чаго б гэта?

— Бо іначай мы здохнем, гэта раз. Але яшчэ мы табе дапаможам. Ты не хочаш кампаніі?

— Яны цябе, пэўна, ужо шукаюць, — гаворыць рыфмач.

— Яшчэ адна прычына. Ці ты мо хочаш, каб яны мяне злавілі?

— Залазьце.

Готфрыд патлумачыў ім самае галоўнае: той, хто падарожнічае з рыфмачом, адносіцца да вагабундаў — вандроўнага народу; яго не ахоўвае ніякая гільдыя і не асла-

няе ніякая ўлада. Калі ты ў нейкім горадзе і там раптам пачынаецца пажар, хутчэй давай драпака, бо ўсе падумаюць, што падпаліў яго ты. Калі ты ў вёсцы і там нешта скралі, таксама давай адтуль цубу. Калі на цябе нападаюць грабежнікі, аддавай ім усё. Але бывае, што яны нічога не бяруць, а патрабуюць песню, тады спявай для іх так добра, як умееш, грабежнікі часта танцуюць лепш за тых вясковых дурняў. Заўсёды натапырвай вушы, каб ведаць, дзе ў які дзень кірмаш, бо калі кірмашу няма, у вёску цябе не пусцяць. На кірмаш збіраюцца людзі, ім хочацца танцаваць, слухаць песні, і да грошай яны ставяцца лягчэй.

— Бацька памёр?

— Так, памёр.

— Ты гэта бачыў?

— Вядома ж, бачыў, я ж дзеля гэтага туды і прыязджаў. Спачатку ён дараваў суддзям, як і заведзена, потым кату, потым падняўся на памост, атрымаў шворку на шыю, а потым пачаў нешта шаптаць, але я стаяў задалёка, не змог расчуць.

— А потым?

— А потым усё як заўсёды.

— Дык ён памёр?

— Хлопча, калі нехта боўтаецца на шыбеніцы, хіба можа быць іначай? Вядома ж, ён памёр! Як ты лічыш?

— Усё хутка было?

Готфрыд адказвае не адразу:

— Так, вельмі хутка.

Некаторы час яны едуць моўчкі. Дрэвы ўжо не так туляцца адно да аднаго. Промні святла прабіваюцца праз кроны. З травы прасекаў падымаюцца тонкія выпарэнні, паветра напаўняецца жамярой і птушкамі.

— Як робяцца спевакамі? — нарэшце запытвае Нэле.

— Вывучваюцца. У мяне быў настаўнік. Ён усяму мяне навучыў. Вы пэўна ж чулі пра яго, гэта Герхард з Фогт-ланда.

— Не.

— Ну той з Трыра!

Хлопчык паціскае плячыма.

— Вялікая літанія пра паход герцага Эрнста на турэцка-га султана.

— Што?

— Гэта яго самая вядомая песня. Вялікая літанія пра паход герцага Эрнста на турэцкага султана. Вы і праўда не ведаеце? Праспяваць?

Нэле ківае, і так яны ўпершыню знаёмяцца з убогім талентам Готфрыда.

У вялікай літаніі пра паход герцага Эрнста на турэцкага султана трыццаць тры страфы, а Готфрыд хоць і мала чаго ўмее, але памяць у яго выдатная, ніводнае не забыўся.

І так яны едуць доўга. Пяюн спявае, асёл час ад часу рохкае, а колы рыпцяць і грукочуць, нібы ведучы размову адно з адным. Нэле бачыць краёчкам вока, што ў хлопчыка па твары коцяцца слёзы. Ён адварнуўся, каб ніхто не заўважыў.

Готфрыд заканчвае песню і пачынае яе ж зноў. Потым спявае пра прыгожага курфюрста Фрыдрыха і паўстанне чэшскіх станаў, потым пра злога цмока Куфера і рыцара Роберта, потым пра подлага французскага караля і вялікага іспанскага, ягонага ворага. А пасля апавядае пра сваё жыццё. Ягоны бацька быў кáтам, і ён мусіў стаць кáтам таксама. Але ўцёк.

— Як і мы, — гаворыць Нэле.

— Многа хто гэта робіць, больш, чым вам здаецца! Прыстойным лічыцца заставацца на месцы, але ў краіне поўна людзей, якіх гэта на месцы не ўтрымала. У іх няма

абароны, але яны вольныя. Ім не трэба вешаць людзей. Ім не трэба нікога забіваць.

— Ці выходзіць замуж за Штэгеравага сына, — гаворыць Нэле.

— Ці ісці батрачыць, — гаворыць хлопчык.

Яны слухаюць, як Готфрыду жылося калісьці ў яго на-стаўніка. Той Фогтланд яго шмат біў, часта лупіў нагамі, аднойчы нават укусіў за вуха, бо ён не трапляў у ноты і амаль не ўмеў граць сваімі тоўстымі пальцамі. Няшчасны тупіца, так крычаў Фогтланд, не схацеў зрабіцца міст-рам, дык цяпер катуеш людзей сваёй музыкай у дзесяць разоў горш! Але ўсё ж не выганяў, і ў Готфрыда з кожным днём выходзіла лепш і лепш, горда гаворыць той, і вось нарэшце ён сам зрабіўся майстрам. Да таго ж ён адкрыў, што людзям падабаецца слухаць пра смяротныя пака-ранні, паўсюль і заўсёды. Кара смерцю нікога не пакідае абьякавым.

— Я добра разбіраюся ў экзекуцыях. Як трымаюць меч, як накідваюць шворку, як распальваюць вогнішча, за што лепш ухапіцца распаленымі абцугамі — пра гэта я ве-даю ўсё. У іншых спевакоў, магчыма, больш дасканалыя рыфмы, але я разбіраюся, які кат абазнаны ў сваёй спра-ве, а які не, і мае марытаты самыя дакладныя.

Калі цямнеецца, яны распальваюць агонь. Готфрыд дзе-ліцца з імі сваёй ежай: чэрствымі праснакамі, у якіх Нэле тут жа пазнае спечаныя бацькам. Яшчэ крыху — і яна так-сама расплачацца, бо, гледзячы на гэтыя хлябцы з выціс-нутым пасярод крыжам і раскрышанымі краямі, разумее, што яна цяпер у гэткім самым становішчы, што і хлапец. Ён ніколі не пабачыць свайго бацькі, але і яна свайго — не, бо не можа вярнуцца назад, яны абое цяпер сіроты. Аднак гэта толькі імгненне, і яно мінае, яна пазірае ў агонь і адчу-вае сябе свабоднай, нібыта магла б паляцець.

Другая ноч у лесе ўжо не такая дрэнная, як першая. Яны прызвычаліся да шоргатаў, апроч таго ад попелу падымаецца цяпло, і рыфмач даў ім тоўстую коўдру. Задрэмваючы, Нэле заўважае, што Тыль яшчэ і не думае спаць. Ён настолькі бадзёры, настолькі ўважлівы, настолькі засяроджаны, што яна ажно можа гэта адчуваць. І не наважваецца павярнуць галаву ў яго бок.

— Той, хто нясе агонь, — шэпча ён.

Яна не ведае, гэта ён ёй ці не.

— Ты захварэў?

Падобна на тое, што ў яго ліхаманка. Нэле прытуляецца да хлопчыка, ад яго ідуць хвалі цеплыні, гэта прыемна і сагравае. Так яна і засынае праз некаторы час і сніць поле бітвы і тысячы людзей, што бягуць па ўзгорыстай мясцовасці, а потым пачынаюць біць гарматы. Яна прачынаецца, ужо раніца, зноў ідзе дождж.

Рыфмач сядзіць, скурчыўшыся пад сваёй коўдрай, маленькая падарожная кніжыца ў адной руцэ, грыфель — у другой. Ён піша амаль нечытальнымі смешнымі знакамі, бо мае толькі гэтую кніжыцу, а папера дарагая.

— Самае цяжкае — складаць вершы, — гаворыць ён. — Вы ведаеце слова, якое рыфмавалася б са словам *паскуднік*?

Але нарэшце ён дапісвае песню пра кепскага млынара, і вось яны ўжо на кірмашы, Готфрыд спявае, а Тыль танцуе пад гэта, так лёгка і элегантна, што ўражвае нават Нэле.

Тут стаяць і іншыя фургоны. На супрацьлеглым баку пляца — фургон гандляра хусткамі, побач з ім два тачыльнікі нажніцаў, далей гандляр садавіной, меднік, яшчэ адзін тачыльнік нажніцаў, знахар, у якога ёсць тэрыяк, што можа дапамагчы пры любой хваробе, гандляр садавіной, гандляр вострымі прыправамі, другі знахар, у якога ніякага

тэрыяку, на жаль, няма, і таму ён застаецца з носам, чацвёрты тачыльнік нажніцаў і цырульнік. Усе гэтыя людзі — неаселыя рамеснікі з карабейнікамі. Таго, хто іх абрабуе або заб'е, не стануць пераследаваць. Гэта кошт іх свабоды.

З краю пляца можна ўбачыць яшчэ парачку падазронах персанажаў. Гэта людзі з непаважных, відаць, музыканты, у іх жалейка, дуда і скрыпка. Яны стаяць далёка, але Нэле здаецца, што яны шчэрацца ў іх бок і перакідваюцца жартачкамі пра Готфрыда. Ля іх сядзіць апавядальнік. Яго можна пазнаць па жоўтым капелюшы і сіняй камізэльцы, а яшчэ ў яго на шыі шыльда, на якой вялікімі літарамі нешта напісана, і, напэўна, гэта значыць «Аповядальнік», бо толькі ў апавядальнікаў ёсць шыльды. Зрэшты, ніякага сэнсу ў такім надпісе няма, бо публіка складаецца з людзей, якія не ўмеюць чытаць. Музыкантаў пазнаюць па іх інструментах, гандляроў — па іх тавары, але каб пазнаць апавядальніка, трэба шыльда. А яшчэ там нейкі нізенькі мужчына ў пазнавальным паўсюль убory блазна: прырэстым камзоле, штанах з буфамі, скураным каўнеры. Ён пазірае па баках з ледзь заўважнай усмешкай, у ёй не проста здзек, а нешта горшае, а калі ён заўважае, што Нэле глядзіць на яго, — падымае адно брыво, высоўвае язык з куточка рота і падміргвае.

Готфрыд за другім разам даходзіць да дванаццатай страфы, за другім разам заканчвае баладу, трошкі думае і пачынае зноў, з першага радка. Тыль падае знак Нэле. Яна падымаецца. Вядома, яна ўжо танцавала раней — на вясковых святах, калі прыязджалі музыканты і моладзь скакала праз вогнішча, альбо куды часцей — з батрачкамі, проста так, без музыкі, у перапынках паміж працай. Але яна ніколі яшчэ не танцавала перад глядачамі.

Хоць павярнуўшыся спачатку ў адзін бок, а потым у другі, яна разумее, што няма ніякае розніцы. Трэба

толькі рабіць як Тыль. Кожны раз, калі хлапец пляскае ў далоні, пляскае і яна, калі ён падымае правую нагу, яна таксама падымае правую, і левую, калі ён падымае левую, спачатку з лёгкім спазненнем, але потым амаль адначасова, нібыта ведаючы загадзя, што ён зробіць, нібыта яны з дзвюх асобаў ператварыліся ў танцы ў адну — а потым ён раптам перакульваецца праз галаву і танцуе на руках, а яна кружыцца вакол яго, яшчэ, яшчэ і яшчэ, так што вёска пачынае здавацца рознакаляроваю плямай. Ёй становіцца млосна, але каб справіцца з гэтым, яна стараецца глядзець у нікуды, так крыху лепш, і можна круціцца, не хістаючыся, трымаючы раўнавагу.

Спачатку яна бянтэжыцца, калі музыка ўзмацняецца і гукі робяцца багацейшымі, але потым разумее, што далучыліся музыканты. Яны набліжаюцца, граючы на сваіх інструментах, і Готфрыд не можа ўтрымаць рытм, бездапаможна сцішваецца, і вось тады ўсё нарэшце пачынае гучаць чыста. Людзі пляскаюць, манеты скачуць над драўлянай павозкай. Тыль зноў стаіць на нагах, Нэле спыняецца, змагаецца з галавакружэннем і назірае, як ён падымае канат — дзе ён яго так хутка ўзяў? — і прымацоўвае да павозкі, кідае перад сабой, і той разгортваецца. Нехта яго ловіць, яна не можа разабраць хто, бо ўсё яшчэ хістаецца, нехта прымацоўвае, і вось ужо Тыль стаіць на канаце, скача ўзад і ўперад і кланяецца, манет ляціць яшчэ больш, Готфрыд не паспявае іх падымаць. У канцы хлопчык саскоквае і падымае руку, музыканты граюць туш, яны абое кланяюцца, і людзі пляскаюць у ладкі і гарлаюць, а гандляр садавіной кідае ім яблыкі — яна ловіць адзін і ўгрызаецца ў яго, яна ж не ела яблыкаў цэлую вечнасць. Тыль, які стаіць побач, таксама ловіць яблык, і яшчэ адзін, і яшчэ, і потым яшчэ адзін, і жангліруе імі. Натоўп у захапленні.

Увечары яны сядзяць на зямлі і слухаюць апавядальніка. Ён расказвае пра няшчаснага пражскага караля Фрыдрыха, чыё ўладаранне доўжылася толькі адну зіму, пакуль яго не прагнала моцнае імператарскае войска, і цяпер ён цяжка хворы, гэты горды горад, і ніколі не вылечыцца. Яго доўгія сказы сплятаюцца ў прыгожую мелодыю і закалыхваюць, ён не варушыць рукамі, толькі адным голасам робячы так, што нікому не хочацца глядзець ні на што іншае. І гэта ўсё праўда, гаворыць ён, нават выдуманая — праўда. І Нэле, не разумеючы, што гэта значыць, пляскае.

Гортфрыд крэмзае ў сваёй кніжыцы. Не ведаў, прышэптвае ён, што Фрыдрыха паспелі ўжо зняць, трэба перапісаць песню пра яго.

Справа ад Нэле скрыпач з заплюшчанымі вачыма засяроджана настройвае свой інструмент. Цяпер і мы сярод іх, думае яна. Цяпер і мы сярод вандроўных людзей.

Хтосьці паляпвае яе па плячы, яна абарочваецца.

За ёй на кукішках сядзіць блазан. Ён ужо ў гадах і надта ж чырванатвары. Гэткі чырвоны твар быў у Гайнрыхы Тама незадоўга да таго, як той памёр. Нават вочы ў яго чырванаватыя. Але яны вострыя, жывыя, разумныя і непрыязныя.

— Вы двое, — шэпча ён.

Цяпер абарочваецца і хлапец.

— Ці хочаце пайсці са мной?

— Так, — адказвае хлапец, нават не вагаючыся.

Нэле ўтаропліваецца ў яго, нічога не разумеючы. Хіба яны не збіраюцца ехаць далей з Готфрыдам, ён добры да іх, дае ім ежу, вывеў іх з лесу? З Готфрыдам, якому яны патрэбныя?

— Такія, як вы, мне патрэбныя, — гаворыць блазан. — А такі, як я, можа прыдасца вам. Я ўсяму вас навучу.

— Але мы з ім, — Нэле паказвае на Готфрыда, той варушыць вуснамі, запісваючы ў кніжачку. Грыфель у яго руцэ ламаецца, ён ціхенька лаецца, крамзоліць далей.

— Так з вас нічога прыстойнага не атрымаецца, — гаворыць блазан.

— Мы цябе не ведаем, — пярэчыць Нэле.

— Я Пірмін, — гаворыць блазан. — Цяпер ведаеце.

— Мяне клічуць Тыль. Гэта Нэле.

— Другім разам я не спытаю. Калі вы не ўпэўненыя, пакінем гэта. Я тады пайду. А вы можаце заставацца з ім.

— Мы пойдзем з табой, — гаворыць хлопчык.

Пірмін падае руку. Тыль паціскае. Пірмін ціхенька хіхікае, яго вусны выцягваюцца, у куточку рота зноў відаць тоўсты вільготны язык. Нэле не хоча падарожнічаць з ім.

Потым ён падае руку і ёй.

Яна не варушыцца. За ёй апавядальнік расказвае пра ўцёкі зімовага караля з ахопленага пажарам горада — цяпер ён зрабіўся цяжарам для еўрапейскіх пратэстанцкіх князёў, цягаецца па краіне са сваёй нягэглай світай, яшчэ носіць пурпур, нібыта ён адзін з вялікіх гэтага свету, але дзеці смяюцца з яго, а мудрыя мужы ліюць слёзы, бо баचाць у ім хісткасць усякае велічы.

Цяпер гэта заўважыў і Готфрыд. Зморшчыўшы лоб, ён глядзіць на працягнутую руку блазна.

— Давай, — гаворыць хлопчык. — Пацісні.

Але чаму ёй трэба рабіць тое, што кажа Тыль? Хіба яна ўцякла дзеля таго, каб замест бацькі падпарадкоўвацца яму? Хіба яна яму нечым абавязаная, чаго гэта ён вырашае?

— Што такое? — пытаецца Готфрыд. — Што адбываецца, што гэта значыць?

Пірмін усё яшчэ працягвае далонь. І ўхмылка яго таксама не змянілася, нібыта ваганні дзяўчынкі не маюць

аніякай вагі, нібыта ён і так даўно ведае, якое яна прыме рашэнне.

— Ну, што гэта ўсё значыць? — зноў запытвае Готфрыд.

Далонь мясістая і мяккая, Нэле не хочацца да яе дакранацца. Так, гэта праўда, Готфрыд умее нямнога. Але ён быў добры да іх. А гэты тып ёй не падабаецца, нешта з ім не так. З другога боку, праўда і тое, што ў Готфрыда яны нічому не навучацца.

З аднаго боку, з другога боку. Пірмін падміргвае, нібыта чытаючы яе думкі.

Тыль нецярпліва торгае галавой.

— Давай, Нэле!

Ёй трэба толькі падаць руку.

ЦУСМАРСГАЎЗЭН

«Я і падумаць не мог, — пісаў тоўсты граф у сваёй біяграфіі, выдадзенай на самым пачатку васьмнацатага стагоддзя, калі ён быў ужо вельмі стары і пакутаваў ад падагры, сіфілісу і атручання ртуццю, прапісанай яму для лячэння сіфілісу, — я і падумаць не мог, што чакае наперадзе, калі пры канцы вайны Яго Вялікасць адправіў мяне на пошукі вядомага круцяля».

Марціну фон Волькенштайну не споўнілася тады яшчэ і дваццаці пяці, а ён ужо быў даволі мажным. Як нашчадак мінезінгера Освальда ён вырас пры венскім двары, яго бацька працаваў галоўным камергерам імператара Маціяса, яго дзядуля — другім ключнікам звар'яцелага Рудольфа. Марцін фон Волькенштайн падабаўся ўсім, хто яго ведаў; было ў ім нешта светлае, вера і добразычлівасць, якія не знікалі нават пры сутыкненні з рознымі несправядлівасцямі. Сам імператар шмат разоў выказваў яму свае спрыяльныя адносіны, як асабліваю імператарскую ласку ён успрыняў і той момант, калі граф Траўтмансдорф, старшыня таёмнай рады, выклікаў яго да сябе і паведаміў: да імператара данесліся чуткі, што

вядомы на ўсю імперыю прайдзісвет знайшоў паратунак у напаўразбураным кляштары Андэкс. Столькі ўсяго прыйшло да заняпаду, столькі ўсяго было знішчана, знікла бясцэннае, але што нехта накшталт Тыля Уленшпігеля проста загіне — няважна, пратэстант ён ці каталік (бо кім ён усё-ткі быў, не ведаў, як падаецца, ніхто), — такога не магло здарыцца.

— Віншую, малады чалавек, — сказаў Траўтмансдорф. — Карыстайцеся момантам. Хто ведае, што з гэтага выйдзе далей.

«Потым, — так апіша гэта тоўсты граф праз больш чым пяцьдзясят гадоў, — як і было прадпісана тады прыдворным цырыманням, ён працягнуў мне для пацалунка руку ў пальчатцы». І гэта дакладна так і было, граф нічога не прыдумаў, хоць прыдумляў ахвотна, калі ў памяці паўставалі прагалы, а паўставала іх шмат, бо адбывалася ўсё тое, пра што ён пісаў, амаль на людское жыццё даўней.

«Ужо на наступны дзень мы выехалі, — пісаў ён. — Я быў бадзёры і поўніўся надзеяй, але нёс і нешта цяжкое на душы, бо прадчуваў, не магу патлумачыць чаму, што падарожжа прынясе мне сустрэчу з маім наканаваннем. І ўсё ж я меў неадольнае жаданне нарэшце пабачыць сапраўднае аблічча чырвонага бога Марса».

Тое, што яны так паспешна выехалі, было няпраўдай, насамрэч мінула больш за тыдзень. Яму трэба было яшчэ напісаць колькі лістоў, падаўшы ў іх справаздачу пра свае планы, трэба было развітацца, адведаць бацькоў, атрымаць бласлаўненне ад біскупа; трэба было яшчэ раз выпіць з сябрамі, яшчэ раз наведаць сваю найулюбёнейшую з палацавых шлюх, грацыёзную Аглаю, пра якую ён будзе згадваць са шкадаваннем нават праз дзесяцігоддзі і чых глыбіняў душы ён так і не зразумеў, а яшчэ, само сабой, яму трэба было выбраць правільных спадарожнікаў.

Ён вырашыў, што гэта будуць тры выпрабаваныя ў баях драгуны з Лобкавіцкага палка, а таксама сакратар імперскай надворнай рады на імя Карл фон Додэр, які дваццаць гадоў таму бачыў таго вядомага круцяля на кірмашы ў Нойленгбаху, дзе той, як і заўсёды, паздзекаваўся з адной глядачкі, а потым усчаў дурную разаніну, вядома ж, да радасці ўсіх, хто пад яе не трапіў, і так было заўсёды, калі ён выступаў: некаторым было дрэнна, але тыя, хто лёгка выкруціўся, надта ж весяліліся. Спачатку сакратар не хацеў ехаць, аргументаваў, прасіў, маліў, спасылаўся на непераадольную агіду перад гвалтам і непагодай, але нічога не падзейнічала, загад ёсць загад, ён мусіў скарыцца. І недзе праз тыдзень пасля абвяшчэння загаду тоўсты граф са сваімі драгунамі і сакратаром выправіўся з Вены, сталіцы і рэзідэнцыі, на захад.

У сваёй біяграфіі, стыль якой падпарадкоўваўся модзе яго юнацтва, то-бок вывучаным арабескам і квяцістым аздабленням, тоўсты граф у сказах, якія акурат дзякуючы сваім узорным словапляценням трапілі ў многія школьныя чытанкі, апісваў няспешную конную прагулку па венскіх лясх: «Ля Мелька мы дасягнулі неабсяжнай сінечы Дуная і знайшлі прытулак у прыўкрасным кляштары, на цэлую ноч уладкаваўшы на падушках нашы стомленыя галовы».

Гэта зноў было не зусім так — напраўду яны заставаліся тут месяц. Ігуменам быў яго дзядзька, а таму яны і елі выдатна, і спалі добра. Карл фон Додэр, які заўсёды цікавіўся алхіміяй, шмат дзён правёў у бібліятэцы, заглыбіўшыся ў кнігу вядомага на ўвесь свет вучонага Атаназіуса Кірхера, драгуны гулялі ў карты з манахамі, а тоўсты граф — у шахматы са сваім дзядзькам, і некалькі партый ён правёў з такой вытанчанай дасканаласцю, якой не змог дасягнуць больш ніколі; потым яму нават пачало здаваць-

ца, што далейшыя падзеі спляжылі яго шахматны талент. Толькі на чацвёртым тыдні адпачынку яго нагнаў ліст ад графа Траўтмансдорфа, які нагадваў яму пра мэту і запытваў, ці знайшлі яны таго Уленшпігеля ў Андэксе і калі збіраюцца вяртацца.

Дзядзька блаславіў яго на развітанне, а абат падараваў яму бутэлечку з асвечаным алеем. Яны рушылі ўздоўж Дуная да Пёхларна, каб потым павярнуць на паўднёвы захад.

На пачатку іх падарожжа ім яшчэ сустракалася бесперапынная плынь гандляроў, вагантаў, манахаў і самых розных вандроўнікаў. Але цяпер краіна здавалася пустой. Надвор'е таксама перастала быць прыязным. Усё часцей дзьмуў халодны вецер, дрэвы тапырылі голае сучча, амаль усе палі пуставалі. Яны бачылі вельмі мала людзей, ды і тыя былі старыя: згорбленыя жанчыны ля калодзежаў, схуднелыя дзяды на кукішках перад хацінамі, твары з запалымі шчокамі ўздоўж дарогі. Немагчыма было адрозніць, ці гэтыя людзі проста адпачывалі, ці, што больш імаверна, чакалі на ўзбочынах свайго скону.

Тоўсты граф пачаў размову пра гэта з Карлам фон Додэрам, але той хацеў гаварыць толькі пра кнігу, якую вывучаў у кляштарнай бібліятэцы, *Ars magna lucis et umbrae*, ад яе ажно галава закружылася, быццам ён зазірнуў у бездань вучонасці; і не, ён таксама не мае паняцця, дзе маладзейшыя людзі, але калі ён можа выказаць здагадку, то ўсе, хто яшчэ мог бегаць, даўно ўцяклі. А ў той кнізе пішацца пра лінзы і пра магчымасць павялічваць рэчы, а потым яшчэ пра анёлаў, іх форму і колер, а яшчэ пра музыку і гармонію нябеснай прасторы, і пра Егіпет там было, гэта, далібог, вельмі незвычайны твор.

Гэтыя фразы тоўсты граф выкарыстаў даслоўна ў сваім апісанні. Але многае забыталася ў яго галаве, і ён

сцвярджаў, што гэта ён сам прачытаў *Ars magna*, ды яшчэ падчас падарожжа. Ён апісвае, як вазіў з сабой кнігу ў седлавой сумцы, і ўжо адно гэта, як потым са здзеклівай аб'ектыўнасцю заўважаць каментатары, ясна сведчыць, што тае агромністай кнігі ён не трымаў у руках ніколі. Але тоўсты граф прастадушна апавядаў, як ён з вечара ў вечар ля цьмяных вогнішчаў вывучаў вартыя ўвагі роздумы Кірхера пра святло, лінзы і анёлаў, прыкмячаючы, як тонкія заўвагі вялікага вучонага кантрастуюць з яго ўласным заглыбленнем ва ўсё больш і больш спустошаную краіну.

Ля Альтгайма падзьмуў такі рэзкі вецер, што яны мусілі апрануць плашчы на падкладках і нізка насунуць на лбы капюшоны. Ля Ранзгофэна злёгка распагодзілася. З пустой сялянскай хаты яны глядзелі на захад сонца. Куды ні зірні — ніводнага чалавека, толькі абскубаная гусь, пэўна ж ад некага ўцёкшы, стаяла ля студні.

Тоўсты граф пацягнуўся і пазяхнуў. Мясцовасць была ўзгорыстай, без аніводнага дрэва, іх усе павысеклі. Здалёк данёсся грукат.

— Аёй, — сказаў тоўсты граф, — яшчэ і навальніца ў датак.

Драгуны засмяяліся.

І тоўсты граф зразумеў.

— Вядома ж, я пазнаў, што гэта, — збянтэжана сказаў ён, і вось цяпер зрабілася сапраўды няёмка. — Я толькі пажартаваў.

Гусь глядзела на іх пустымі гусінымі вачыма. Адкрывала і закрывала дзюбу. Драгун Франц Кернбаўэр ускінуў карабін і стрэліў. І хоць тоўсты граф шмат чаго пабачыў пасля таго, ён да канца жыцця не змог забыцца, які жах працяў яго да самых глыбіняў, калі ў птушкі разарвала галаву. Неспасціжна розуму было, як яно так хутка здарылася: вось толькі што маленькая галава трывала

сядзела на месцы — і раптам ператварылася ў пырскі, у нішто; птушка яшчэ перавалілася з нагі на нагу, а потым распаўзлася белаю плямай, пад якой расцякалася лужына крыві. Праціраючы вочы і спрабуючы выраўняць дыханне, каб не страціць прытомнасць, ён вырашыў, што на гэта абавязкова трэба забыцца. І, вядома ж, не забыўся, і калі праз палову стагоддзя рыхтаваў сваю біяграфію ды згадваў гэтае падарожжа, менавіта вобраз, як разрываецца гусіная галава, перакрыў усе астатнія сваёй дакладнасцю. У сваёй дарэшты шчырай кнізе яму варта было б пра гэта расказаць, але ён не наважыўся і забраў усё з сабой у магілу, і ніхто так і не дазнаўся, з якой невыказнай агідай ён глядзеў, як драгуны гатавалі з птушкі вячэру: радасна выскубвалі пер'е, разразалі і раздзіралі, патрашылі тулава і смажылі над агнём мяса.

Гэтай ноччу тоўстаму графу спалася кепска. Вецер свістаў у аконных шчылінах, і ён дрыжэў ад холаду. Драгун Кернбаўэр гучна хроп. Іншы драгун, якога звалі Штэфан Пурнэр, а мо і Конрад Пурнэр — яны былі братамі, і тоўсты граф іх так часта блытаў, што потым у кнізе яны зліліся ў адзін вобраз, — тузануў яго, але той захроп яшчэ гучней.

Раніцай яны паскакалі далей. Вёска Маркл была разбураная ўшчэнт: у сценах дзіркі, брусы палопаліся, на дарозе смецце і каменне, побач з загаджанай студняй некалькі старых людзей прасілі ежы. Маўляў, прыходзілі іхнія і ўсё забралі, а тое, што ўдалося схваць, потым забралі нашы, імператарскія, а як толькі яны сышлі, тое, што ўдалося схваць і ад іх, зноў забралі іхнія.

— Дык што за іхнія? — заклапочана спытаў тоўсты граф. — Шведы ці французы?

— Нам без розніцы, — сказалі яны. — А яшчэ есці так хочацца.

Тоўсты граф павагаўся трошкі, а потым загадаў ехаць далей.

— І правільна, што нічога ім не пакінулі, — сказаў Карл фон Додэр. — Правіянту і так нестася, а нам трэба выконваць даручэнне вышэйшай інстанцыі, ды і немагчыма дапамагчы кожнаму, гэта толькі Госпаду падуладна, і ён пэўна ж паклапоціцца з усёй сваёй бясконцай міласэрнасцю пра гэтых хрысціян.

Усе палі пуставалі, некаторыя былі шэрымі ад попелу пасля вялікіх пажараў. Пагоркі прагіналіся пад цяжкім свінцовым небам. У далечы на гарызонце ўздымаліся слупы дыму.

— Найлепш, — сказаў Карл фон Додэр, — аддаліцца трохі на поўдзень, паехаць паўз Альтэтынг, Полінг і Цюслінг, далей ад тракту, па свабоднай тэрыторыі. Той, хто яшчэ не ўцёк з вёсак, цяпер узброены і недаверлівы. Групу вершнікаў, якая заедзе ў вёску, без лішняга вышвятлення абстраляюць з укрываў.

— Так, добра, — сказаў тоўсты граф, не зразумеўшы, адкуль у сакратара імперскай надворнай рады раптам такое дакладнае ўяўленне, як трэба паводзіць сябе ў раёне ваенных дзеянняў. — Згодны!

— Калі нам пашанцуе і мы не сустрэнем салдат, — сказаў Карл фон Додэр, — то праз два дні даедзем да Андэкса.

Тоўсты граф кінуў і паспрабаваў уявіць сабе, што нехта сапраўды можа па ім стрэліць, узяўшы на цэлік і мушку. У яго, Марціна фон Волькенштайна, які нікому не зрабіў нічога дрэннага, сапраўднай сталёвай куляй. Ён зірнуў уніз. Спіна балела, азадак смылеў пасля столькіх дзён у сядле. Ён правёў рукою па жываце і ўявіў сабе кулю, падумаў пра тое, як разарвала гусіную галаву, і пра металічны цуд, апісаны Атаназіюсам Кірхерам у яго кнізе, прысвечанай магнітам: калі насіць у сумцы магніт дастат-

ковай моцы, можна адхіляць кулі і зрабіцца непаражальным. Легендарны вучоны сам гэта выпрабаваў. На жаль, такія моцныя магніты вельмі рэдкія і дарагія.

Калі ён праз паўстагоддзя спрабаваў рэканструяваць тое падарожжа, то праз узрост заблытаўся ў хадзе падзей. Каб прыхаваць няўпэўненасць, на гэтым месцы біяграфіі стаіць квяцістае адхіленне, на сямнаццаць з паловай старонак, пра сяброўства мужчын, якія ідуць насустрач небяспецы, ведаючы, што акурат гэтая небяспека іх або заб'е, або на ўсё жыццё знітуе сяброўствам. Гэтая частка стала знакамітаю, нягледзячы на тое, што была надуманая на роўным месцы, бо напраўду ніхто з мужчын ягоным сябрам не зрабіўся. Тая ці іншая размова з сакратаром імперскай надворнай рады яшчэ заставалася падчас напісання ўрыўкамі ў яго памяці, але што да драгунаў, то ён не мог прыгадаць ні іх імёнаў, ні іх твараў. Толькі памятаў, што нехта з іх насіў шыракаполы капялюш з шэра-чырвоным плюмажам. Перадусім жа ён бачыў перад сабою гліністыя сцежкі і адчуваў, быццам тое, як дождж стукае па капюшоне, было ўчора. Яго плашч стаў цяжкім ад вады. Тады ён зразумеў, што няма такіх мокрых рэчаў, якія не маглі б стаць яшчэ макрэйшымі.

Раней тут былі лясы. Але калі ён — з болем у спіне і сцёртым да крыві азадкам — паспрабаваў гэта асэнсаваць, то зразумеў, што тое веданне для яго нічога не значыць. Вайна падавалася яму не чымсьці створаным людзьмі, а нечым падобным да ветру і дажджу, да мора, да высокіх скал Сіцыліі, якія ён бачыў дзіцем. Гэтая вайна была старэйшаю за яго. Яна то разрасталася, то сціскалася, распаўзалася на ўсе бакі, спустошыла поўнач, скіравалася на захад, выцягнула адну руку на ўсход, а другую на поўдзень, потым навалілася на той поўдзень усім сваім цяжарам, каб адразу ж пасля гэтага зноў на нейкі час ата-

барыцца на поўначы. Само сабой, тоўсты граф ведаў людзей, якія памяталі даваенны час; вось, напрыклад, яго бацька, які ў тырольскай фамільнай рэзідэнцыі Родэнэг, кашляючы, але ў добрым гуморы, чакаў смерці, гэтаксама як амаль праз шэсцьдзясят гадоў яе будзе чакаць тоўсты граф, кашляючы і пішучы, на тым самым месцы і за тым самым каменным сталом. Яго бацька неяк гаварыў з Альбрэхтам фон Валенштайнам; вялікі і змрочны чалавек скардзіўся, што ў Вене занадта вільготна, а бацька адказваў, што да гэтага прызвычайваешся, на што Валенштайн прэрэчыў, што не хоча і не будзе прызвычайвацца да такога гнілога надвор'я, і бацька ў адказ мог бы парыраваць надзвычай трапна, але Валенштайн ужо бесцырымонна адварнуўся. Не мінала і месяца, каб бацька не знаходзіў нейкай нагоды пагаварыць пра гэта, гэтаксама як ён ніколі не забываўся прыгадаць, што некалькі гадоў таму сустрэў няшчаснага курфюрста Фрыдрыха, які ў хуткім часе пасля таго прыняў чэшскую карону і развязаў вялікую вайну толькі дзеля таго, каб пасля адной-адзінюсенькай зімы яго ганебна выгналі прэч, і ён быў вымушаны здохнуць недзе на ўзбочыне, нават магілы ў яго не было.

Гэтай ноччу яны не знайшлі прытулку. Скурчыліся ў голым полі, хутаючыся ў мокрыя плашчы. Дождж ліў занадта моцна, вогнішча распаліць было немагчыма. Яшчэ ніколі тоўсты граф не адчуваў сябе такім няшчасным. Мокры плашч, які намакаў усё больш, проста неапісальна прамоклы плашч, і мяккая гліна, у якой усё глыбей патанала цела, — ці можа гэтая дрыгва папросту праглынуць чалавека? Ён паспрабаваў сесці, але ў яго не выйшла, гліна трымала яго моцна.

У нейкі момант дождж скончыўся. Франц Кернбаўэр, кашляючы, паклаў адну на адну некалькі галінак і стаў біць крэмень аб крэмень, пакуль не паляцелі іскры, і потым ён

выбіваў іскры яшчэ цэлую вечнасць, і дзьмуў на дрэва, і шаптаў замовы, пакуль у цемры не разгарэўся невялікі агеньчык. Калоцячыся, яны працягнулі да цяпла далоні.

Коні напалохана заржалі. Адзін з драгунаў падняўся, тоўсты граф не пазнаў, каторы з іх, але ўбачыў, што той трымае напaгaтoвe карабін. Іх цені танцавалі вакол агню.

— Ваўкі, — прашаптаў Карл фон Додэр.

Яны ўтаропіліся ў ноч. Тоўстага графа адразу ж апанавала пачуццё, што гэта ўсё толькі сон, і яно было такім моцным, што ва ўспамінах яму стала здавацца, што гэта і быў сон і што адразу ж пасля таго, светлым ранкам, ён прачнуўся, сухі і бадзёры. Так не магло быць, але замест таго, каб паспрабаваць усё ж прыгадаць, ён запоўніў дваццаць старонак па-майстэрску сплеченымі сказамі пра сваю маці. Большасць з іх былі чысцюткай вады выдумкай, бо ён з'яднаў далёкую і абыякавую маці з постаццю ўлюбёнай гувернанткі, якая была да яго пяшчотнейшай за любога іншага чалавека, акрамя хіба што мініяцюрнай і прыгожай шлюхі Аглаі. Калі яго аповед пасля гэтага доўгага і ілжывага ўспаміну вярнуўся да падарожжа, яны ўжо пад'язджалі да Хара і Байрсброна, і за яго спінай драгуны размаўлялі пра замовы, якія абараняюць ад куль.

— Супраць трапнай нічога не зробіш, — сказаў Франц Кернбаўэр.

— Хіба што толькі ведаеш сапраўды моцную замову, — сказаў Конрад Пурнэр. — З тых, зусім таемных. Яны дзейнічаюць нават супраць гарматных ядраў, я сам бачыў, пад Аўгсбургам. Адзін побач са мной выкарыстаў такую, я думаю, што ён мёртвы, але ён зноў падняўся як нічога ніякага. А замову я не пачуў дакладна, вось бяда.

— Ну так, з такой замовай усё магчыма, — сказаў Франц Кернбаўэр. — Якая каштуе шмат. Але простыя замовы, якія купіш на кожным кірмашы, нічога не вартыя.

— Я ведаў аднаго, — сказаў Штэфан Пурнэр, — ён змагаўся супраць шведаў, і ў яго быў амулет, з якім ён перажыў спачатку Магдэбург, потым Лютцэн. Але пасля ён патануў.

— А як жа амулет? — спытаў Франц Кернбаўэр. — Каму ён дастаўся, дзе ён?

— Эх, ведаць бы, — Штэфан Пурнэр уздыхнуў. — Займець бы яго. Усё было б іначай.

— Ага, — сказаў задуменна Франц Кернбаўэр. — Займець бы яго!

Пад Харам яны знайшлі першага мерцвяка. Ён, відаць, ужо доўга тут ляжаў, бо адзенне прысыпала зямлёй, а валасы перапляліся з травой. Ён ляжаў ніцма, шырока раскінуўшы босыя ногі.

— Звычайная справа, — сказаў Конрад Пурнэр, — ніхто не пакідае боты трупам. Калі не пашанцуе, цябе могуць забіць толькі праз твае чаравікі.

Вецер прынёс з сабою маленькія халодныя кроплі дажджу. Навокал было поўна пнёў, мо сотні, тут высеклі цэлы лес. Яны праехалі праз вёску, выпаленую дашчэнту, і ўбачылі там горы мёртвых цел. Тоўсты граф адвёў вочы, але потым усё ж зірнуў у той бок. Ён убачыў счарнелыя твары, тулава з адной рукой, сціснутую ў кулак далонь, дзве пустыя вачніцы над разяўленым ротам і яшчэ нешта такое, што выглядала як кажух, але было рэшткамі цела. У паветры вісеў уедлівы смурод.

Надвячоркам яны прыехалі ў вёску, дзе яшчэ заставаліся людзі. Так, Уленшпігель у кляштары, сказала адна старая, ён яшчэ жывы. Такія ж звесткі яны атрымалі ад дзіўна апрапанутых мужчыны з малым хлопчыкам, якія разам цягнулі вазок і сустрэліся ім незадоўга да захаду сонца. Ён у кляштары, сказаў мужчына, утаропіўшыся ў графскага каня. Увесь час на захад, уздоўж возера, ніяк

не праміняце. Мо ў спадарства ёсць што паесці для яго з сынамі?

Тоўсты граф пакорпаўся ў седлавой сумцы і даў яму каўбасы. Гэта была апошняя, і ён ведаў, што робіць памылку, але не мог па-іншаму, яму было шкада дзіцяці. Ён збянтэжана спытаў, чаму яны цягнуць вазок.

— Гэта ўсё, што ў нас ёсць.

— Але ён пусты, — сказаў тоўсты граф.

— Але гэта ўсё, што ў нас ёсць.

Потым яны зноў спалі ў чыстым полі, дзеля бяспекі не разводзячы агню. Тоўсты граф мёрз, але хаця б не было дажджу і зямля не распаўзалася. Апоўначы яны пачулі два стрэлы недзе паблізу. І да раніцы прыслухоўваліся. На досвітку Карл фон Додэр кляўся, што бачыў ваўка, які стаяў непадалёк і назіраў за імі. Яны спешна асядлалі коней і рушылі далей.

Потым сустрэлі жанчыну. Немагчыма было зразумець, старая яна ці гэта жыццё згуляла з ёй дурны жарт, такім збаразнёным быў яе твар, такой скурчанай яна сама. Так, у кляштары, ён яшчэ там. Загаварыўшы правядомага круцяля, яна пасміхнулася. «І так было заўжды, — пісаў тоўсты граф праз пяцьдзясят гадоў, — усе ведалі дакладна; кожны, каму яны называлі яго імя, паказваў кірунак і дарогу, у апусцелай краіне вестка, дзе ён спыніўся, даляцела да кожнай душы, што тут заставалася».

Апоўдні ім сустрэліся салдаты. Спачатку група пікінёраў — здзічэлых людзей з калматымі бародамі. У некаторых былі адкрытыя раны, іншыя валаклі мяхі з трафеямі. Пах поту, хваробы і крыві вісеў над імі, маленькія вочы пазіралі варожа. Следам рухаліся фургоны, на якіх сядзелі іх жонкі і дзеці. Некалькі жанчын трымалі немаўлят. «Мы бачылі толькі пустыя чалавечыя абалонкі, —

пісаў потым тоўсты граф, — але свае гэта ці чужыя, пазнаць было немагчыма, штандары адсутнічалі».

За пікінёрамі ехаў добры тузін вершнікаў.

— Маё шанаванне, — сказаў адзін з іх, відавочна галоўны. — Куды едзеце?

— У кляштар, — адказаў тоўсты граф.

— Мы акурат адтуль. Там больш няма чаго есці.

— Мы шукаем не ежу, мы шукаем Тыля Уленшпігеля.

— А, ну так, гэты там. Мы яго бачылі, але мусілі ўцякаць, бо акурат прыйшлі імперцы.

Тоўсты граф збялеў.

— Не пераймайцеся, я вам нічога не зраблю. Я Ганс Клопмес з Гамбурга. Некалі таксама быў імперцам. Ды мо і зноў стану, хто ведае. Наёмнік — гэта ж прафесія, такая самая, як меднік ці гутнік. А войска замест цэха, бо там у павозцы мае жонка з дзецьмі, мне іх карміць трэба. Цяпер французы не плацяць нічога, але калі ўсё ж заплацяць, дык я атрымаю больш, чым мог бы ад імператара. У Вестфаліі вярхі вядуць перамовы пра мір. Калі вайна скончыцца, усім заплацяць добрае «заслужонае», на гэта можна разлічваць, бо калі не заплацяць, мы адмовімся вяртацца дамоў, уладары гэтага баяцца. А ў вас прыгожыя коні!

— Дзякуй, — сказаў тоўсты граф.

— Я б ад такіх не адмовіўся, — сказаў Ганс Клопмес.

Тоўсты граф занепакоена азірнуўся на сваіх драгунаў.

— Вы адкуль? — спытаў Ганс Клопмес.

— З Вены, — прасіпеў тоўсты граф.

— Аднаго разу я амаль быў у Вене, — сказаў вершнік побач з Гансам Клопмесам.

— Што, праўда? — спытаў Ганс Клопмес. — Ты — і ў Вене?

— Толькі паблізу. У ёй самой не быў.

— І што ж здарылася?

— Нічога, проста ў Вену не паехаў.

— Трымайцеся далей ад Штарнберга, — сказаў Ганс Клопмес. — Найлепш вазьміце на поўдзень, ідзіце паўз Гаўтынг, потым у бок Гершынга, а адтуль да кляштара, тая дарога яшчэ адкрытая для пешых падарожнікаў. Але паспяшайцеся, Цюрэн і Урангель ужо ля Дуная. Неўзабаве тут будзе горача.

— Мы ж не пешыя падарожнікі, — сказаў Карл фон Додэр.

— Чакай.

Не было патрэбы ў камандзе або дамоўленасці. Усе прышпорылі коней. Тоўсты граф схіліўся над конскай шыяй і крэпка трымаўся, напалову за цуглі, напалову за грыву. Ён бачыў, як з-пад капытоў пырскае зямля, чуў крыкі за спінай, чуў трэск стрэлаў, супраціўляўся жаданню азірнуцца.

Яны скакалі і скакалі, яшчэ і яшчэ, спіна балела невыносна, у нагах больш не было моцы, і ён не наважваўся павярнуць галаву. Побач з ім імчаў Франц Кернбаўэр, перад ім — Конрад Пурнэр і Карл фон Додэр, Штэфан Пурнэр скакаў ззаду.

Нарэшце яны спыніліся. Коні былі ўсе ў пене. У тоўстага графа пацямнела ўваччу, ён споўз з сядла, Франц Кернбаўэр падтрымаў яго і дапамог злезці. Салдаты іх не пераследавалі. Пайшоў снег. Бела-шэрыя парушынкі кружлялі ў паветры. Злавіўшы адну з іх пальцамі, граф пазнаў, што гэта попел.

Карл фон Додэр паляпаў свайго каня па шыі.

— На поўдзень і паўз Гаўтынг, ён сказаў, а потым у бок Гершынга. Коні ўсмяглі, ім трэба вада.

Яны зноў падняліся ў сёдлы. Скакалі моўчкі, на іх падаў попел. Яны не сустрэлі больш ніводнага чалавека і надвячоркам убачылі кляштарную вежу.

У гэтым месцы біяграфія Марціна фон Волькенштайна робіць скачок: ён ні слова не кажа пра стромы пад'ём за Гершынгам, які пэўна ж нялёгка даўся коням, гэтаксама няма нічога пра напаўразбураны будынак кляштара і ніякага апісання манахаў. Безумоўна, прычынай былі хібы памяці, але, пэўна ж, і нервовая нецярплівасць, што падганяла яго падчас напісання. І таму праз два забытаныя сказы чытачы ўжо бачаць яго з абатам, на досвітку наступнага дня.

Яны сядзяць на двух зэдліках у пустой зале. Мэблю скралі, зламалі або спалілі. Тут меліся і насценныя дываны, сказаў абат, а яшчэ срэбныя падсвечнікі і вялікі залаты крыж там над дзвярной аркай. Цяпер жа свяціла толькі адна адзіная хваёвая лучына. Айцец Фрызэнэгер гаварыў па справе і коратка, але ў тоўстага графа ўсё адно час ад часу зліпаліся вочы. Ён кожны раз спалохана схамянаўся, але тут жа ўпэўніваўся, што гэты сухарлявы чалавек, не зважаючы ні на што, працягвае гаварыць. Тоўсты граф лепш бы адпачыў, але абату хацелася распавесці пра апошнія гады, яму хацелася, каб пасол імператара атрымаў дакладныя звесткі пра перанесеныя кляштарам цяжкасці. Пазней, у часы Леапольда Першага, пішучы сваю біяграфію і пастаянна блытаючы факты, даты і людзей, тоўсты граф з зайздрасцю згадваў бездакорную памяць айца Фрызэнэгера.

«Цяжкія гады не здолелі зламаць абатаў дух, — пісаў ён. — Яго вочы былі вострымі і ўважлівымі, словы трапнымі, сказы доўгімі і дасканала пабудаванымі, але праўдзівым здавалася не ўсё: безліч падзей заставалася не аформленай у звязны аповед, і таму было цяжкавата сачыць за яго думкай». Цягам гэтых гадоў у кляштар пастаянна ўрываўся салдаты: імператарскія войскі ўзялі тое, у чым мелі патрэбу, потым прыйшлі пратэстанцкія войскі

і ўзялі тое, у чым мелі патрэбу яны. Потым пратэстанты сышлі, і зноў вярнуліся імператарскія войскі і ўзялі тое, у чым мелі патрэбу: скаціну, драўніну і боты. Потым імперцы сышлі, але пакінулі ахоўную гвардыю, а затым прыйшлі марадзёры, якія не адносіліся ні да якае арміі, і гвардыя іх выгнала, або яны выгналі гвардыю, ці адно, ці другое, або, можа, спачатку адно, а потым другое, тоўсты граф не меў пэўнасці, ды і якая розніца, бо ахоўную гвардыю ўсё адно адклікалі, і прыйшлі ці то шведы, ці то імператарскія войскі, каб узяць тое, у чым мелі патрэбу: скаціну, драўніну і адзенне, а перадусім, вядома ж, боты, калі боты яшчэ заставаліся, ды і драўніны ўжо не было. Наступнай зімою ў кляштары шукалі паратунку сяляне з навакольных вёсак, ва ўсіх залах ляжалі людзі, ва ўсіх каморах, у кожным калідорчыку. Голад, забруджаныя студні, холад, ваўкі!

— Ваўкі?

Яны пачалі ўрывацца ў хаты, расказваў абат, спачатку толькі начамя, але неўзабаве і ўдзень. Людзі ж уцякалі ў лясы, забівалі там маленькіх звяркоў і елі іх, а потым ссякалі дрэвы, каб не акалець, — вось ваўкі ад голаду і страцілі ўсялякі страх. Як ажылыя кашмары бегалі яны па вёсках, як пачвары са старых казак. Бліскаючы галоднымі вачыма, яны з'яўляліся ў спальнях і стайнях, зусім не баючыся нажоў ды сахароў. Найгоршымі зімовымі днямі яны нават знайшлі шлях да кляштара, адзін з ваўкоў на паў на жанчыну з немаўляткам і вырваў у яе з рук дзіця.

Не, акурат такога напраўду не здаралася, абат гаварыў толькі пра страх за малых дзяцей. Але з невядомай прычыны вобраз, як воўк раздзірае немаўля на вачах у маці, настолькі захапіў тоўстага графа, у якога на момант напісання біяграфіі было ўжо пяць унукаў і тры праўнукі, што ў яго ўяўленні абат расказаў яму і гэта, і таму ён

з красамоўнымі выбачэннямі за немагчымасць пазбавіць гэтага чытачоў уключыў у кнігу надзвычай жорсткае апісанне болю, крыкаў, жаху, ваўчынага рыку, вострых зубоў і крыві.

— І так працягвалася, — расказваў абат спакойным голасам, — зноў і зноў, дзень за днём, год за годам. Столькі голаду. Столькі хваробаў. Чаргаванне армій і марадзёраў. Краіна спустошаная. Лясы зніклі, вёскі спаленыя, людзі ўцяклі бог ведае куды. А ў апошнія гады ўцяклі нават ваўкі, — ён нахіліўся, паклаў руку тоўстаму графу на плечы і спытаў, ці зможа той усё гэта запомніць.

— Змагу, — адказаў тоўсты граф.

— Важна, каб пра гэта даведаўся двор, — сказаў абат. — Баварскі курфюрст як галоўны імперскі вайскаводца пры ўсёй сваёй вучонасці цікавіцца толькі агульнай карцінай, не дэталямі. Яго часта прасілі аб дапамозе, але праўда ў тым, што яго войскі лютавалі нават больш за шведаў. Толькі калі пра ўсё гэта будуць памятаць, нашы пакуты мелі сэнс.

Тоўсты граф кінуў.

Абат уважліва зазірнуў яму ў твар.

— Вытрымка, — сказаў ён, нібыта прачытаўшы думкі свайго суразмоўцы. — Дысцыпліна і ўнутраная воля. На маіх плячах ляжыць дабрабыт кляштара, выжыванне братаў.

Ён перахрысціўся, тоўсты граф паўтарыў следам за ім.

— Нешта такое можа вельмі прыдацца, — абат узяўся за адварот расы, і з жахам, вядомым яму толькі з ліхаманкавых трызненняў, тоўсты граф убачыў джутавае плеціва, а на ім металічныя шыпы і шклянныя аскепкі з засохлай крывёй.

— Да гэтага прызвычайваешся, — сказаў абат. Першыя гады былі самымі горшымі, тады ён надзяваў валасніцу

зрэдку і ахалоджваў вадой гнаенне цела. Але потым яму стала сорамна за сваю слабасць, і Пан Бог раз за разам дараваў яму сілу надзяваць яе зноў. Былі моманты, калі боль рабіўся такім дзікім, такім пякельна вострым і нясцерпным, што яму здавалася, ён звар'яе. Але малітвы дапамагалі. Звычка дапамагала. І скура зрабілася таўсцейшай. Праз чатыры гады пастаянны боль ператварыўся ў сябра.

У гэты момант, так пісаў тоўсты граф пазней, яго мусіў адолець сон, бо калі ён апрытомнеў, працёр вочы і пару імгненняў спрабаваў зразумець, дзе ён, насупраць быў зусім іншы чалавек.

Гэта быў хударлявы мужчына з запалымі шчокамі і шнарам, які цягнуўся ад верху лба ўніз да пераносся. Ён насіў расу, але было відавочна — хоць цяжка сказаць чаму, — што гэта не манах. Тоўсты граф ніколі не бачыў такіх вачэй. Потым ён пісаў, што ўжо не ўпэўнены, ці сапраўды размова была менавіта такой, як ён гадамі расказваў сябрам, знаёмцам і незнаёмцам. Але вырашыў прытрымлівацца версіі, якую чула ўжо надта шмат людзей, і не адхіляцца ад яе.

— Нарэшце ты тут, — сказаў мужчына. — Я доўга чакаў.

— Ты Тыль Уленшпігель?

— Адзін з нас — гэта ён. Ты тут, каб забраць мяне?

— На загад імператара.

— Каторага? Іх шмат.

— Не, няшмат! Чаго ты смяешся?

— Я смяюся не з імператара, я смяюся з цябе. Чаго ты такі тлусты? Жэрці ж няма чаго, як табе гэта ўдаецца?

— Закрый свой рот, — сказаў тоўсты граф, адразу ж раззлаваўшыся, што не прыдумаў нічога больш дасціпнага. І нягледзячы на тое, што ён да канца жыцця шукаў лепшы адказ і нават знайшоў цэлы шэраг магчымых, у ніводным

са сваіх аповедаў ён не адхіліўся ад гэтага ганебнага сказа. Бо акурат ён падмацоўваў праўдзівасць яго ўспамінаў. Хіба можна выдумаць нешта настолькі кепскае?

— Іначай ты мяне ўдарыш? Ты ж гэтага не зробіш. Ты мяккі. Лагодны, мяккі і слаўны. Усё гэта не для цябе.

— Вайна не для мяне?

— Не, не для цябе.

— Але якраз для цябе?

— Так, якраз для мяне.

— Добраахвотна паедзеш з намі ці толькі пад прымусам?

— Сам паеду, вядома ж. Тут больш няма чаго есці, тут усё развальваецца, абату таксама нядоўга засталася, от я і паслаў па цябе.

— Ты не пасылаў па мяне.

— Я паслаў па цябе, тлусты кнэдлік.

— Яго Вялікаць пачуў...

— Ну і з чаго б гэта вялікасць нешта пачула, а, таўстапуз? Яго маленькая вялікасць, тупарылая вялікасць у залатой кароне на залатым троне пачула пра мяне толькі таму, што я паслаў па вас. І не бі мяне, я магу такое гаварыць, ты ж ведаеш пра блазенскую свабоду. Калі я не назаву вялікасць тупарылым, хто ж гэта яшчэ зробіць? Але некаму ж трэба. А табе нельга.

Уленшпігель выскаліўся. Гэта была жудасная ўхмылка, злая і здзеклівая, а раз тоўсты граф не мог аднавіць далейшага разгортвання іх размовы, ён выкарыстаў паўтузіна сказаў, каб апісаць гэтую ўхмылку, а потым цэлую старонку расхвальваў глыбокі, сыты і гаючы сон, які ён зведаў на падлозе кляштарнай келлі ажно да сярэдзіны наступнага дня: «Марфей, ласкавы бог спакою, даравальнік міру, завадатар радасці, стрыманы пастыр начнога забыцця, у гэтую ноч, калі ты мне быў патрэбны як ніколі,

ты быў тут са мною, пакуль я не прачнуўся — памаладзелы, шчаслівы, амаль бласлаўлены».

Гэта апошняя фармулёўка адлюстроўвае не гэтак яго пачуцці ў маладым веку, як пазнейшыя верніцкія сумневы, пра якія ён падрабязна і ўсхвалявана гаварыў у іншым месцы. Затое ён, саромеючыся, стаіў адну падрабязнасць, якая і праз пяцьдзясят гадоў прымушала яго чырванець. Рэч у тым, што калі яны ў абед сабраліся ў двары, каб развітацца з абатам і трыма схуднелымі манахамі, якія больш нагадвалі прывідаў, чым сапраўдных людзей, то ўцямілі, што забыліся ўзяць каня для Уленшпігеля.

Сапраўды, ніхто з іх не падумаў пра тое, на чым, уласна кажучы, будзе скакаць чалавек, якога яны мусяць прывезці ў Вену. Бо, вядома ж, на месцы немагчыма было купіць ці пазычыць коней, не было нават асла. Усе жывёлы былі з'едзеныя або збеглі.

— Ну што ж, ён сядзе за мной, — сказаў Франц Кернбаўэр.

— Нізашто, — сказаў Уленшпігель. Пры дзённым святле ў сваёй манаскай расе ён выглядаў яшчэ худзейшым. Ён стаяў, нахіліўшыся наперад, шчокі запалі, вочы глыбока сядзелі ў вачніцах. — Імператар мой сябар. Я хачу сабе каня.

— Я выб'ю табе зубы, — спакойна сказаў Франц Кернбаўэр, — і зламаю нос. Я зраблю гэта. Зірні на мяне. Ты ж ведаеш, што зраблю.

Уленшпігель пару імгненняў задуменна глядзеў на яго, а потым залез у сядло за ягонай спінай.

Карл фон Додэр апусціў тоўстаму графу далонь на плячо і прашаптаў:

— Гэта не ён.

— Што?

— Гэта не ён!

— Хто не ён?

— Думаю, што гэта не той, каго я бачыў.

— Што?

— Тады на кірмашы. Нічога не паробіш. Я думаю, што гэта не ён.

Тоўсты граф працягла паглядзеў на сакратара.

— Вы ўпэўнены?

— Не цалкам. Столькі гадоў мінула, ды і ён быў уверсе, на канаце. Як можна быць упэўненым!

— Не будзем больш пра гэта, — сказаў тоўсты граф.

Абат блаславіў іх дрыготкімі рукамі і парайў мінаць гарады. Рэзідэнцыю ў Мюнхене штурмавалі ў пошуках дапамогі, і таму горад зачыніў гарадскія брамы, нікому больш нельга ўвайсці, вуліцы набрынялі галоднымі, студні загаджаныя. Нешта падобнае і ў Нюрнбергу, дзе размясціліся пратэстанты. Сцвярджаюць, што Урангель з Цюрэнам падыходзяць з падраздзяленнямі з паўночнага захаду, таму самае лепшае — адысці шырокім кругам на паўночны ўсход, паміж Аўгсбургам і Інгальштатам. Ля Ротэнбурга можна проста на ўсход, а адтуль адкрыты шлях у Ніжнюю Аўстрыю. Абат памаўчаў і паскроб сябе на грудзях — здавалася б, звычайны рух, але цяпер, калі тоўсты граф ведаў пра валасніцу, ён не мог на гэта глядзець. Ходзяць чуткі, што абодва бакі маюць намер распачаць бітву, перад тым як у Вестфаліі абвесцяць мір. Кожны бок хоча паспець палепшыць сваё становішча.

— Вялікі дзякуй, — сказаў тоўсты граф, мала што зразумеўшы. Геаграфія ніколі не была яго моцным бокам. У бацькавай бібліятэцы стаяла шмат тамоў *Topographia Germaniae* Матэуса Мерыяна, пару разоў ён яе нават пагартаў, жахаючыся. Навошта людзям усё гэта ведаць? Навошта вывучаць усе гэтыя месцы, калі можна заставацца пасярэдзіне, у цэнтры свету, у Вене?

— Ідзі з Богам, — сказаў абат Уленшпігелю.

— Заставайся з Богам, — адказаў блазан з каня. Ён абхапіў рукамі Франца Кернбаўэра і выглядаў такім слабым і няшчасным, што нельга было ўявіць, як ён мог бы скакаць сам.

— Быў дзень, калі ты стаяў перад нашымі дзвярыма, — сказаў абат. — Мы прынялі цябе, не спытаўшы, якога ты веравызнання. Ты быў тут больш за год, цяпер ты зноў сыходзіш.

— Прыгожая прамова, — сказаў Уленшпігель.

Абат перажагнаў іх. Блазан хацеў паўтарыць за ім, але зрабіў гэта абы-як — яго рукі счাপляліся, пальцы не траплялі туды, куды трэба. Абат адварнуўся, тоўсты граф ледзь стрымаў смех. Два манахі адчынілі браму.

Яны не паспелі ад'ехаць далёка. Ужо праз пару гадзін трапілі ў залеву, якой ні тоўсты граф, ні хто іншы не бачыў яшчэ ніколі. Яны таропка спешыліся і схаваліся пад коньмі. Дождж лупіў, струменіў, закіпаў вакол іх, нібыта неба разгарнулася.

— А калі гэта не Уленшпігель? — прашаптаў Карл фон Додэр.

— Дзве рэчы, якія нельга адрозніць, гэта адна і тая ж рэч, — сказаў тоўсты граф. — Або гэта ён — Уленшпігель, які шукаў паратунку ў кляштары Андэкс, або мы маем справу з чалавекам, які шукаў паратунку ў кляштары і называе сябе Уленшпігелем. Аднаму Богу вядома, што праўда, але пакуль Ён не ўмешваецца, няма ніякае розніцы.

Потым яны пачулі паблізу стрэлы. Паспешна асядлалі коней, прышпорылі іх і паскакалі праз поле. Тоўсты граф дыхаў цяжка і са свістам, спіна балела. Кроплі дажджу білі па твары. Яму здавалася, вечнасць мінула да таго часу, як драгуны ўтаймавалі коней.

Няўпэўнена трымаючыся на нагах, ён злез і пагладзіў каня па шыі. Жывёліна выцягнула вусны і фыркнула. Злева ад іх была невялічкая рэчка, з другога боку схіла падымаўся да лесу, якога тоўсты граф не бачыў ажно ад Мелька.

— Гэта пэўна Штрайтгаймер Форст, — сказаў Карл фон Додэр.

— Тады мы ўзялі занадта на поўнач, — сказаў Франц Кернбаўэр.

— Ды ніякі гэта не Штрайтгаймер Форст, — сказаў Штэфан Пурнэр.

— Вядома ж, гэта ён, — сказаў Карл фон Додэр.

— Ды не, — сказаў Штэфан Пурнэр.

І тут яны пачулі музыку. Прыслухаліся, стаіўшы дыханне: трубы і барабаны, радасны марш, які адгукаўся ў нагах. Тоўсты граф заўважыў, што паводзіць плячыма ў такт.

— Уцякайма, — сказаў Конрад Пурнэр.

— Не верхам, — шыкнуў Карл фон Додэр. — У лес!

— Асцярожна, — сказаў тоўсты граф, каб хоць захаваць выгляд, што гэта ён тут загадвае. — Прыкрывайма Уленшпігеля.

— Ёлупні недапечаныя, — ласкава сказаў сухарлявы. — Валы пустарогія. Гэта ж мне хутчэй вас прыкрываць трэба.

Вершаліны ўжо закрывалі іх. Тоўсты граф бачыў супраціўленне свайго каня, але моцна трымаў лейцы і пагладжваў жывёліну па вільготных ноздрах, і яна падпарадкоўвалася. Неўзабаве падлесак стаў такім густым, што драгуны выцягнулі шаблі, каб прасекчы дарогу.

Яны зноў прыслухаліся. Чулася цьмянае гудзенне, але адкуль яно ішло, дзе гэта? Мала-памалу тоўсты граф зразумеў, што тое былі незлічоныя галасы, якія зліліся ў адзіны спеў, крыкі і размовы з безлічы глотак. Ён адчуў страх свайго каня, пагладзіў грыву, жывёліна засапла.

Пазней ён ужо не мог сказаць, колькі яны так ішлі, але сцвярджаў, што гэта цягнулася дзве гадзіны. «Галасы за намі сціхлі, — пісаў ён, — нас агарнула гучная цішыня лесу, крычалі птушкі, ламалася сучча, і вецер шапацеў нам з крон».

— Нам трэба на ўсход, — сказаў Карл фон Додэр, — да Аўгсбурга.

— Абат сказаў, што гарады больш нікога не ўпускаюць, — запярэчыў тоўсты граф.

— Але ж мы паслы імператара, — адказаў Карл фон Додэр.

Тоўстаму графу падумалася, што ў яго няма з сабой ніякай паперы, якая б гэта даказвала, ніякага дакумента, ніякага ліста, ніякага пасведчання. Ён не папрасіў нічога такога, а ў канцылярыях Гофбурга, вядома ж, ніхто не адчуваў сябе дастаткова паўнамоцным падрыхтаваць штось падобнае.

— Дзе ўсход? — спытаў Франц Кернбаўэр.

Штэфан Пурнэр паказаў некуды.

— Гэта поўдзень, — сказаў яго брат.

— Ёлупні, — радасна заявіў Уленшпігель. — Карлы вы смярдзючыя, зусім нічога не можаце! Захад там, дзе мы, таму ўсход паўсюль.

Франц Кернбаўэр замахнуўся, але Уленшпігель ухіліўся з хуткасцю, якой ад яго ніхто не чакаў, і заскочыў за камель дрэва. Драгун пабег за ім, але Уленшпігель ценем слізгануў вакол гэтага дрэва і схаваўся за нейкім іншым, больш яго не было відаць.

— Вы мяне не зловіце, — пачулі яны яго хіхіканне, — я ведаю гэты лес. Я ў дзяцінстве быў лесуном.

— Лесуном? — занепакоена спытаў тоўсты граф.

— Белым лесуном, — Уленшпігель са смехам выйшаў з зарасніку. — Чорнага чорта.

Яны зрабілі прывал. Запасы амаль скончыліся. Коні грызлі кару дрэваў. Па коле пусцілі пляшку з півам, кожнаму па глытку. Калі прыйшла чарга тоўстага графа, у пляшцы было пуста.

Стомлена яны пацягнуліся далей. Лес святлеў, адлегласці паміж дрэвамі павялічваліся, падлесак зрабіўся не такім густым, коні маглі прайсці самі, для іх не трэба было прасякаць дарогу. Тоўсты граф заўважыў, што больш не чуе птушак: ані шпака, ані вераб'я, ані вароны. Яны асяд-лалі коней і выехалі з лесу.

— Госпадзе, — сказаў Карл фон Додэр.

— Божа літасцівы, — сказаў Штэфан Пурнэр.

— Святая Панна, — сказаў Франц Кернбаўэр.

Спрабуючы пазней апісаць убачанае, тоўсты граф быў вымушаны прызнаць, што не ў змозе гэтага зрабіць. Яно пераўзыходзіла яго пісьменніцкія здольнасці. Яно пераўзыходзіла магчымасці любога разумнага чалавека. Нават з дыстанцыі ў палову стагоддзя ён быў не ў стане скласці такія сказы, якія б нешта значылі. Безумоўна, ён усё ж апісаў тое відовішча. Гэта быў адзін з самых важных момантаў яго жыцця, і тая акалічнасць, што ён зрабіўся сведкам апошняй бітвы Трыццацігадовай вайны, вызначала ад гэтага часу, хто ён такі і што пра яго думалі людзі; пан обергофмайстар перажыў бітву пры Цусмарсгаўзэне — так яго цяпер прадстаўлялі іншым, на што ён са спрактыкаванай сціпласцю пярэчыў: Пакінем, пра гэта немагчыма як след расказаць.

Тое, што гучала як банальнасць, было праўдай. Пра гэта немагчыма было расказаць як след. Ва ўсялякім разе, ён не мог. Ужо тады, выехаўшы з лесу на пагорак і ўбачыўшы на тым беразе рэчкі, што цякла ў лагчыне, расцягнутую да самага гарызонту імператарскую армію, глыбокія гарматныя аковы, абкружаных землянымі брустверамі

мушкецёраў і спарадкаваных сотні пікінёраў, чые пікі нагадалі яму другі лес, ён адчуў, што перажывае нешта абсалютна нерэальнае. Тое, што столькі людзей можа сабрацца разам і пашыхтавацца, здавалася настолькі важным, што выбівала з раўнавагі. Тоўсты граф ухапіўся за конскую грыву, каб не спаўзці ўніз.

Вось цяпер ён зразумеў, што бачыць не толькі імператарскую армію. Справа быў стромы схіл, а ўнізе шырокая дарога, па якой, моўчкі і без музыкі, так што было чуваць, як капіты б'юць па камянях, цягнулася аб'яднаная кавалерыя французскай і шведскай карон: шэраг за шэрагам, да адзінага тут невялікага мастка.

І раптам акурат гэты масток, такі трывалы з выгляду, развееўся як воблака. Тоўсты граф нават злёгка пасміхнуўся з такога фокуса. Падымаўся светлы дым, масток знік, і толькі цяпер, калі дым ужо развееўся ў паветры, да іх даляцела водгулле выбуху. Як прыгожа, падумаў тоўсты граф і адразу ж адчуў сорам, але потым падумаў яшчэ раз, быццам назло: І ўсё ж гэта было прыгожа.

— Назад! — закрываў Карл фон Додэр.

Запозна. Час пацягнуў іх з сабой, як быстрыня. Унізе, на тым беразе ракі, падымалася некалькі тузінаў аблачынак, белых і зіхоткіх. Нашы гарматы, падумаў тоўсты граф, вось яна, артылерыя нашага імператара, але яшчэ да таго, як ён паспеў давесці думку да канца, з таго месца, дзе стаялі мушкецёры, узнялося мноства аблачынак, маленькіх, але незлічоных, спачатку аддзеленых адна ад адной, потым змяшаных у адну агульную хмару, а пасля даляцеў і шум, і тоўсты граф пачуў свіст стрэлаў, дым ад якіх ужо ўбачыў раней, а затым заўважыў, што вершнікі праціўніка, па-ранейшаму ідучы да ракі, выкінулі дзіўны фокус. У іх шэрагах былі праходы, адзін тут, другі побач з ім, трэці крыху на адлегласці. Напружыўшы вочы, каб

зразумець, што адбываецца, ён пачуў гук, якога не чуў ніколі раней — пранізлівы крык паветра. Франц Кернбаўэр кінуўся з каня, тоўсты граф разгублена назіраў, як ён коціцца па траве, і запытваў сябе, мо і мне так трэба, але ж конь высокі, а на зямлі поўна цвёрдых камянёў. Потым тое самае зрабіў і Карл фон Додэр. Але ён кінуўся не ў адным кірунку, а адразу ў розных, нібыта не змог вызначыцца і выбраў з дзвюх магчымасцей абедзве.

Спачатку тоўсты граф падумаў, што трызніць, але потым убачыў, што Карл фон Додэр сапраўды ляжыць у двух месцах адразу: адна частка справа ад каня, другая злева, і правая яшчэ трошкі рухаецца. Тоўстага графа ахапіла невымерная агіда, а ў дадатак да ўсяго яму прыгадалася гусь, забітая незадоўга да таго Францам Кернбаўэрам; ён прыгадаў, як разляталася птушыная галава, і зразумеў, што той ягоны страх быў настолькі моцным, бо прадракаў цяперашні, прыйшоўшы раней часу. Між тым пытанне, трэба яму злазіць з каня ці не, вырашылася само сабою: яго конь лёг, вось і ўсё, і, выцяўшыся бокам аб зямлю, ён заўважыў, што зноў пачаўся дождж, але гэта быў не звычайны дождж, гэта не ад вады разляталася пырскамі зямля, а ад нябачных цапоў, якімі нібы абмалочвалі глебу. Ён бачыў, як паўзе на карачках Франц Кернбаўэр, ён бачыў, што ў траве ляжыць конскі капыт, на якім не было каня, ён бачыў, як Конрад Пурнэр скача ўніз з адхону, ён бачыў, як на тым беразе ракі дым накрывае сабой шэрагі імператарскіх салдат, якіх ён нядаўна мог добра разгледзець, яны зніклі, толькі ў адным месцы вецер развееў чад і можна было ўбачыць мужчын, якія спачатку курчыліся між сваімі пікамі, але вось цяпер падняліся, усе адначасова, узнялі зброю і пайшлі назад, быццам адзін чалавек, як яны выпрацоўваюць такія аднолькавыя рухі? Яны відавочна адступалі перад кавалерыяй, што перапраўлялася

праз раку. Вада нібыта закіпала, коні ўставалі на дыбкі, вершнікі падалі, але некаторыя з іх дасягалі берага, і пікі-нёры адступалі і знікалі ў дыме.

Тоўсты граф азірнуўся. Трава супакоілася. Ён падняўся на ногі. Тыя слухаліся, а вось правай рукі ён не адчуваў. Ён паднёс яе да вачэй і ўбачыў, што бракуе аднаго пальца. Пералічыў. Сапраўды, чатыры пальцы, нешта не так, аднаго неставала, мусіла ж быць пяць, а засталася чатыры. Ён выплюнуў на зямлю кроў. Трэба зноў хавацца ў лес. Толькі ў лесе быў паратунак, толькі...

Вобразы набывалі свае контуры, складваліся ў каларовыя плямы, і калі тоўсты граф зразумеў, што ён пэўна ж знепрытомнеў і вось цяпер апамятаўся, яго ахапіў балючы ўспамін, што вырас нібы зніадкуль. Ён прыгадаў дзяўчыну, якую кахаў у свае дзевятнаццаць; тады яна яго высмеяла, але цяпер быццам зноў вярнулася, і разуменне, што ім ніколі не быць разам, працяла ўсе фібры яго душы смуткам. Над сабою ён бачыў неба. Далёкае, поўнае ружаватых аблачынак. Нехта нахіліўся над ім. Ён не ведаў яго, не, усё ж ведаў, а вось цяпер і пазнаў.

— Падымайся!

Тоўсты граф заміргаў.

Уленшпігель размахнуўся і ляснуў яго па твары.

Тоўсты граф падняўся. Шчака балела. Далонь балела яшчэ больш. А мацней за ўсё балеў палец, якога не было. На зямлі ляжала тое, што засталася ад Карла фон Додэра, побач з ім — два кані, а вунь там — мёртвы Конрад Пурнэр. Удалечыні вісеў туман, у якім бліскалі маланкі. Вершнікі ўсё яшчэ паціху трухалі, праход адкрыўся і закрыўся зноў, тое пэўна ж была работа дванаццаціфунтоўкі. Рака кішма кішэла вершнікамі, яны заміналі адзін аднаму і махалі пугамі, коні плюхаліся ў ваду, салдаты раўлі — але ён бачыў толькі, як рухаліся іх раты, нічога чуць ён не мог.

У рацэ было поўна коней і людзей, і ўсё больш і больш з іх дабіраліся да берага і знікалі ў дыме.

Уленшпігель рушыў з месца, тоўсты граф следам за ім. Лес быў усяго за пару крокаў. Уленшпігель пабег. Тоўсты граф бег за ім.

Побач паляцелі пырскі травы. Ён зноў пачуў той ранейшы пранізлівы крык паветра, зусім побач з сабой, нешта раскалолася і з рыкам пакацілася да ракі. Як жыць, падумаў ён, як гэта вытрымаць, калі паветра поўнае металу? І ў гэты момант рукі Уленшпігеля выкруціла назад, а сам ён грывнуўся ніцма на луг. Тоўсты граф схіліўся над ім. Уленшпігель ляжаў нерухома. Яго раса была парваная на спіне, адтуль выцякала кроў, ён ужо ляжаў пасярод лужыны. Тоўсты граф адскочыў ад яго і пабег прэч, але спатыкнуўся і ўпаў. Падняўся, пабег далей, нехта бег побач з ім, кулі зноў пачалі ўздываць травяныя пырскі, чаму яны страляюць сюды, чаму не па ворагах, чаму так далёка і хто гэта бяжыць тут, на ягоным баку? Тоўсты граф павярнуў галаву, гэта быў Уленшпігель.

— Не спыняйся, — зашыпеў ён.

Яны забеглі ў лес, дрэвы паглынулі грукат. Тоўсты граф хацеў спыніцца, у яго калола сэрца, але Уленшпігель схавіў яго і пацягнуў глыбей у падлесак. Там яны прыселі на кукішкі. Нейкі час прыслухоўваліся да гармат. Уленшпігель асцярожна зняў падраную расу. Тоўсты граф зірнуў на яго спіну, кашуля ўся заквэчалася крывёй, але ніякай раны відаць не было.

— Нічога не разумею, — сказаў тоўсты граф.

— Табе трэба перавязаць далонь, — Уленшпігель адарваў шматок ад расы і абярнуў яго вакол графавай рукі.

Ужо тады ён падумаў, што ў кнізе давядзецца расказаць пра ўсё гэта неяк іначай. Ён не здолее апісаць падзеі як мае быць, бо яны ж пачнуць выслізгваць, а сказы, якія

ён мог бы сфармуляваць, ніяк не будуць адпавядаць карцінам з яго памяці.

І сапраўды: ніводная з тых падзей ніколі не ўсплыла ў яго снах. Толькі зрэдку ў зусім іншых сітуацыях адгукалася далёкае рэха тых імгненняў, калі ён на ўскрайку лесу Штрайтгаймер Форст непадалёк ад Цусмарсгаўзэна трапіў пад абстрэл.

Праз гады ён распытваў няшчаснага графа Гронсфельда, якога баварскі курфюрст без доўгіх раздумаў быў зняў з пасады і загадаў арыштаваць. Колішні галоўны камандзір баварскіх войскаў, бяззубы і стомлены, кашляючы, назваў яму імёны і месцы, апісаў сілы розных злучэнняў і намалюваў планы выступленняў, так што тоўстаму графу ўдалося наблізіцца да разумення, дзе прыблізна ён быў і што здарылася з ім і яго спадарожнікамі. Але сказы ўсё адно не хацелі сплятацца. І тады ён скраў іншыя.

У адным з папулярных раманаў ён знайшоў апісанне, якое яму спадабалася, і калі людзі яго падбухторвалі абмаляваць апошнюю бітву вялікай нямецкай вайны, ён пераказваў ім тое, што прачытаў у «Сімпліцысімусе» Грымельсгаўзэна. Яно не зусім пасавала, бо гаворка ішла пра бітву пад Вітштокам, але гэта нікому не замінала, ніхто ніколі не перапытваў. Вось чаго тоўсты граф не мог ведаць, дык гэта таго, што Грымельсгаўзэн, перажыўшы бітву пад Вітштокам, роўна гэтак жа не змог яе апісаць і замест таго скраў сказы з перакладзенага Марцінам Опіцам англійскага рамана, аўтар якога ніколі ў жыцці на ўласныя вочы ніводнай баталіі не бачыў.

У сваёй кнізе тоўсты граф караценька распавёў і пра ноч у лесе, калі блазан, раптам зрабіўшыся вельмі гаваркім, раскажаў яму пра сваё жыццё пры двары зімовага караля ў Гаазе і пра тое, як яго тры гады таму пахавала ў шахце падчас аблогі Брна. Спачатку ён дажартаваўся,

калі пакпіў з твару каменданта, той ажно засадзіў яго да сапёраў, а потым шахта абвалілася акурат над яго групай, і вось, шнар на лбе, ён носіць яго з таго часу. Ён быў запёртым у цемры, глыбока ўнутры, без выйсця, без паветра, і раптам — цудоўны паратунак. Нейкая непраўдападобная і дзікая гісторыя, пісаў тоўсты граф, і ад таго, што ён потым рэзка памяняў тэму і не распавёў, што ж там быў за дзівосны паратунак з-пад Брна, многія чытачы бездапаможна злаваліся.

Ва ўсялякім разе, Уленшпігель быў добрым апавядальнікам, лепшым і за абата, і за тоўстага графа, які, слухаючы гэтыя гісторыі, нават забыўся на неадольны боль у сваёй руцэ. Не пераймайся, сказаў блазан, гэтай ноччу ваўкам хопіць ежы.

На досвітку яны выправіліся ў дарогу. Абмінулі поле бітвы, адкуль да іх далятаў такі смурод, якога тоўсты граф нават уявіць сабе не мог, потым паехалі праз Шліпсгайм, Гайнгофен і Отмарсгаўзэн. Уленшпігель добра ведаў мясцовасць, быў спакойным і асцярожным і больш ні разу не кпіў з тоўстага графа.

Спустошаны край запоўніўся людзьмі. Сяляне цягнулі вазамі свае пажыткі, салдаты шукалі вайсковыя часткі, ад якіх адбіліся, і свае сем'і; абы-як перавязаныя параненыя сядзелі на ўзбочыне, нерухома гледзячы перад сабой. Яны пакінулі на захадзе Обергаўзэн, ахоплены полымем, і пад'ехалі да Аўгсбурга, дзе сабралася аб'яднаная імператарская армія. Пасля паражэння ўжо невялікая.

Вайсковы лагер на гарадской ускраіне смярдзеў горш за поле бітвы. У памяці тоўстага графа пякельнымі відзежамі палалі дэфармаваныя целы, твары з нарывамі, адкрытыя раны, кучы нечыстотаў. Я ніколі не буду ранейшым, думаў ён, калі яны пракладвалі шлях да гарадской брамы, і яшчэ: гэта ж усяго толькі вобразы, яны

не могуць мне нічога зрабіць, яны не могуць мяне схавіць, гэта толькі вобразы. І ён уявіў сябе іншым чалавекам, які ішоў бы нябачна побач з імі і які не мусіў бы глядзець на тое, на што глядзеў ён.

Па абедзе яны даехалі да брамы. Тоўсты граф занепакоена назваў вартаўнікам сваё імя, і яго самога ўразіла, з якой лёгкасцю яны яму паверылі і без ваганняў пусцілі ўнутр.

КАРАЛІ ЎЗІМКУ

I

Быў лістапад. Запасы віна вычарпаліся, а раз і студня ў садзе стаяла засмечаная, заставалася піць малако. Яны не маглі больш дастаць свечак, і таму ўвесь двор клаўся спаць разам з сонцам. Справы так сабе, але меліся яшчэ прынцы, гатовыя памерці за Ліз. Нядаўна адзін з іх, Хрысціян Браўншвайгскі, быў тут у Гаазе і паабяцаў загадаць вышыць на сваім штандары *pour Dieu et pour elle*, а потым, ён пакляўся ў гэтым сваёй душой, — перамагчы або памерці за яе. Ён быў уразлівым героем, мог заплакаць, расчуліўшыся ад самога сябе. Фрыдрых супакойна паляпаў яго па плячах, а яна дала яму сваю насоўку, аднак гэта выклікала новыя хвалі слёз, настолькі моцна ён быў уражаны думкай, што мае цяпер яе хусцінку. Узнагароджаны каралеўскім блаславеннем і вельмі ўзрушаны, ён паехаў сваёй дарогай.

Безумоўна, нічога ў яго не атрымалася б, ні дзеля Бога, ні дзеля яе. У гэтага прынца было мала салдат і зусім не вадзілася грошай, ды і сам ён не вызначаўся вялікім

розумам. Перамагчы Валенштайна здолеў бы толькі нехта іншага складу, нехта нахштальт шведскага караля, які нядаўна маланкай пранёсся па імперыі, перамагаючы ва ўсіх бітвах. Тата калісьці планаваў аддаць яе за яго замож, але ён яе не захацеў.

Мінула амаль дваццаць гадоў з таго часу, як замест гэтага яна выйшла за свайго гаротнага Фрыдрыха. Дваццаць нямецкіх гадоў, віхор падзей, твараў, шуму, кепскага надвор'я, яшчэ горшай ежы і зусім нічога не вартага тэатра.

Добрага тэатра ёй бракавала наймацней, ад самага пачатку, нашмат больш, чым прыдатнай ежы. На нямецкіх землях не ведалі сапраўднага тэатра, тут толькі ўбогія камедыянты цягаліся туды-сюды пад дажджом, крычалі, скакалі, псавалі паветра і лупілі адно аднаго. Магчыма, гэта мела нейкую сувязь з няўключнай мовай, зусім не прызначанай для сцэны, сёрбавам са стогнаў і грубага рохання, мовай, якая гучала так, быццам хтосьці змагаецца з ванітамі, быццам у быка прыпадак кашлю, быццам у кагосьці піва носам пайшло. Што паэту рабіць з такой мовай? Усё ж яна паспрабавала пазнаёміцца з нямецкай літаратурай, спачатку з Опіцам, потым з нейкім іншым, забылася імя; яна не магла запомніць гэтых людзей, якіх заўсёды клікалі Краўтбахер, або Энгелькрэмер, або Карггольцштайнгромпл, а калі ты вырасла з Чосэрам і табе прысвяціў верш Джон Дон — *fair phoenix bride* ён яе назваў, *and from thine eye all lesser birds will take their jollity*, — хіба можна тады пры ўсёй далікатнасці перамагчы сябе і паводзіцца так, быццам нямецкае бляянне нечага вартае?

Яна часта згадвала прыдворны тэатр ва Уайтхоле. Вытанчаныя жэсты акцёраў, працяглыя сказы, рытм якіх мяняўся, нібы музыка, ад кароткіх уколаў да доўгіх выпадаў,

то пытанні, то рэзкія загады. Калі б яна ні прыязджала да двара, наведваючы бацькоў, там заўсёды ставіліся спектаклі. Людзі стаялі на сцэне і пераўвасабляліся, але яна адразу ж зразумела, што гэта ўсё няпраўда, што і само пераўвасабленне — таксама маска, бо напраўду гэта ж не тэатр прытворны, не, усё іншае ўяўляе сабою крыўлянне, пераапананне і карнавальную мішуру, усё, што не тэатр, — прытворства. На сцэне людзі такія, як ёсць, цалкам сапраўдныя, дарэшты празрыстыя.

У рэальным жыцці ніхто не гаварыў маналогамі. Там нікому не дэманстравалі сваіх думак, нічога не чыталася на тварах, ніколі не было збавення ад мёртвага цяжару ўласных таямніц. Ніхто не стаяў самотна ў сваім пакоі, гаворачы ўголос пра жаданні і страхі, але калі Бёрбедж рабіў гэта на сцэне, сваім рыпучым голасам, паднёсшы да вачэй надта тонкія пальцы, здавалася ненатуральным, што ўсе заўсёды хаваюць тое, што ў іх унутры. А якія словы ён ужываў! Багатыя словы, рэдкія, яны блішчэлі, як каштоўныя тканіны, — сказы, сплеченыя так вытанчана, як ніколі сам не сказаў бы. Вось так яно павінна быць, гаварыў нам тэатр, вось так ты мусіш размаўляць, так трымацца, так адчуваць, вось як яно — быць сапраўдным чалавекам.

Калі спектакль заканчваўся і змаўкалі апладысменты, акцёры страчвалі сваю веліч. Стаялі ў паклоне, як згаслыя свечкі. Потым яны падыходзілі, нізка схіліўшыся, Ален, Кэмп і сам Бёрбедж, каб пацалаваць татаву руку, і адказвалі на татавы пытанні як людзі, якім супраціўлялася мова і не даваліся ясныя сказы. Твар Бёрбеджа быў васкова-белым і стомленым, а ў яго руках, хутчэй страхотных, не заставалася ўжо нічога надзвычайнага. Не верылася, што дух лёгкасці пакінуў яго так хутка.

Той дух сам з'явіўся ў адной з п'ес, яны ставілі яе на Дзень Усіх Святых. Там апавядалася пра старога герцага

на чароўным востраве, ён злавіў сваіх ворагаў толькі дзеля таго, каб тут жа ім дараваць. Яна не змагла тады зразумець прычыны яго мяккасці ды і, думаючы пра гэта сёння, усё яшчэ не разумела. Калі б яна атрымала ў сваё распараджэнне Валенштайна або імператара, яна б зрабіла па-іншаму! У канцы п'есы герцаг проста адпусціў падуладнага яму духа, той мог цяпер скіравацца да аблокаў, у паветра, да сонечнага святла або ў марскую сінечу, а сам ён застаўся адзін, быццам стары мех з мукой, — маршчыністы акцёр, які коратка папрасіў прабачэння, што ў яго больш няма тэксту. Тады ролю выконваў сам прынцыпал трупы «Слугі караля». Ён быў не надта добрым акцёрам, не Кэмпам і ўжо пэўна ж не Бёрбеджам; можна было заўважыць, што яму цяжкавата даваўся нават тэкст, напісаны ім самім. Пасля спектакля ён пацалаваў ёй руку мяккімі вуснамі, а паколькі ёй настойліва намаўлялі, што ў такія імгненні заўсёды трэба аб нечым пытацца, яна пацікавілася, ці ёсць у яго дзеці.

— Дзве дачкі. І сын. Але ён памёр.

Яна пачакала, бо цяпер была татава чарга нешта сказаць. Але тата маўчаў. Прынцыпал глядзеў на яе, яна глядзела на яго, яе сэрца пачало калаціцца. Усе прысутныя чакалі, мужчыны ў шаўковых каўнерах, жанчыны з дыядэмамі і веерамі, усе глядзелі на яе. І яна зразумела, што павінна гаварыць далей. Вось акурат такім быў тата. Калі на яго разлічваеш, ён пакідае цябе адну. Яна адкашлялася, каб выйграць час. Але кашляючы можна выйграць толькі трошкі часу. Нельга ж кашляць надта доўга, гэта не дапаможа.

І тады яна сказала, што ёй вельмі шкада чуць пра смерць яго сына. Бог забірае гэтак жа нечакана, як і дае, пасыланыя Ім выпрабаванні загадкавыя, але мудрыя, і калі нам удаецца іх годна вытрымаць, яны робяць нас мацнейшымі.

На час узмаху веек яна ганарылася сабой. Адноўчы варта сказаць нешта такое — перад усім дваром, паказаўшы сябе добра выхаванай і кемлівай.

Прынцыпал усмінуўся і схіліў галаву, і раптам у яе з'явілася адчуванне, што яна нейкім няўлоўным чынам зняславілася. Яна адчула, што чырванее, а саромеючыся яшчэ і гэтага, пачырванела яшчэ больш. Зноў адкашлялася і спытала імя яго сына. Не тое каб яе гэта цікавіла. Але больш ёй нічога не прыходзіла да галавы.

Ён адказаў ціхім голасам.

— Праўда? — перапытала яна агаломшана. — Гамлет?

— Гамнэт.

Ён набраў паветра і сказаў задуменна і быццам самому сабе, што хоць і не ведае, ці вытрымаў гэтае боскае выпрабаванне з той годнасцю, якой яна аддала належнае, але ў такія моманты, як гэты, калі ён мае шчасце зазірнуць у дзявочае аблічча будучыні, ён цалкам упэўнены, што быццё, плынь якога скіравала яго да ўпадзення ў такое мора, нельга лічыць найгоршым, і таму ён, узмоцнены гэтым імгненнем ласкі, вырашыў прыняць з удзячнасцю ўсе пакуты і павароты лёсу, што засталіся ззаду і, цалкам магчыма, чакаюць наперадзе.

І яна не знайшлася, што на гэта адказаць.

— Прыгожа і добра, — сказаў нарэшце тата. — На будучыні ляжаць цені. І ведзьмаў больш чым калі. Француз падступны. Маладая еднасць Англіі і Шатландыі яшчэ не выпрабаваная. Паўсюль падпільноўвае злы лёс. Але найгоршае — гэта ведзьмы.

— Злы лёс падпільноўвае заўсёды, — адказаў прынцыпал, — у гэтым і сутнасць злага лёсу, але рука ўсёмагутнага ўладара стрымлівае яго, як паветра стрымлівае цяжар хмар, пакуль ён не ператворыцца ў пяшчотны дожджык.

Цяпер тата не знайшоўся, што адказаць. Гэта было весела, бо здаралася не так часта. Тата глядзеў на прынцыпала, усе глядзелі на тату, ніхто нічога не гаварыў, і цішыня зацягнулася надоўга.

Нарэшце тата адварнуўся — проста так, без адзінага слова. Ён так часта рабіў, гэта быў адзін з яго прыёмаў, каб вывесці людзей з раўнавагі. Звычайна яны потым тыднямі думалі, што зрабілі не так і ці не трапілі ў няласку. Але прынцыпал, здаецца, гэта разгадаў. Схіліўшыся ў паклоне, ён адышоў назад з ледзь заўважнай усмешкай на твары.

— Думаеш, ты нечым лепшая, Ліз? — нядаўна спытаў яе блазан, калі яна расказала яму гэтую гісторыю. — Больш бачыла, ведаеш больш, паходзіш з краіны, лепшай за нашу?

— Так, — адказала яна. — Упэўненая.

— І ты думаеш, што твой бацька цябе выратуе? На чале войска. Ты верыш у гэта?

— Не, больш не веру.

— Яшчэ як. Ты ўсё яшчэ думаеш, што ён аднойчы з'явіцца і зноў зробіць цябе каралевай.

— Я і ёсць каралева.

Ён з'едліва рассмяяўся, і яна мусіла праглынуць гэта, схаваўшы слёзы і нагадаўшы самой сабе, што акурат такі ў яго, зрэшты, абавязак — гаварыць ёй тое, што не наважыцца сказаць ніхто іншы. Дзеля гэтага і існуюць блазны, і нават калі ты не хочаш мець блазна, ты мусіш яго мець, бо без прыдворнага блазна двор перастае быць дваром, а раз яны з Фрыдрыхам страцілі краіну, то трэба, каб хоць з дваром было ўсё ў парадку.

Дзіўная справа была з гэтым блазнам. Яна адчула гэта адразу ж, як толькі ён з'явіўся, мінулай зімой, калі дні былі асабліва марознымі, а жыццё асабліва гаротным.

Аднаго дня яны апынуліся перад яе дзвярыма — худы ма-
лады мужчына ў пярэстым камзоле і высокая жанчына.

Яны выглядалі стомленымі і знясіленымі, хворымі ад беспрытульнага і небяспечнага бадзяння па свеце. Але калі яны танцавалі перад ёй, між імі панавала такая гар-
монія, суладдзе галасоў і целаў, на якое яна і забылася, пакінуўшы Англію. Потым ён жангліраваў, а яна грала на флейце, а потым яны разам зайгралі п'есу пра апекуна і гадаванку, і яна імітавала сваю смерць, а ён знайшоў яе бездыханнай і забіў сябе над труной, а яна апрытомнела і з перакрыўленым ад жаху тварам схапіла нож, каб пазба-
віць жыцця і сябе. Ліз ведала гісторыю, яна была з п'есы «Слуг караля». Усхваляваная ўспамінам пра тое, што ка-
лісьці займала важнае месца ў яе жыцці, яна спытала абаіх, ці не хочуць яны застацца.

— У нас яшчэ няма прыдворных блазнаў.

Уступаючы на пасаду, ён падараваў ёй карціну. Не, карцінай гэта цяжка было назваць — белае палатно, і на ім нічога.

— Устаў яго ў раму, маленькая Ліз, і павесь. Пакажы астатнім! — ніхто не даваў яму права так да яе звяртацца, але ён прынамсі правільна вымаўляў яе імя, з англійскім «З», у яго так добра атрымлівалася, нібыта ён сам з Англіі. — І мужу свайму таксама пакажы гэтую прыгожую карціну, пакажы яе няшчаснаму каралю! І ўсім астатнім!

І яна гэта зрабіла. Яна дастала з рамы зялёны пейзаж, якога трываць не магла, і замяніла белым палатном, а потым блазан павесіў карціну ў вялікім пакоі, які яны з Фрыдрыхам называлі сваёй троннай залай.

— Яна чароўная, маленькая Ліз. Яе не могуць бачыць пазашлюбныя дзеці. І дурні не могуць. І той, хто скраў грошы, таксама не можа. Калі хто задумаў нешта нядоб-
рае, калі каму нельга давяраць, калі хто вісельнік, звер

ці дудок смярдзючы, той не можа яе бачыць, для яго гэта не карціна!

І яна рассмяялася.

— Не, ну сапраўды, маленькая Ліз, скажы гэта людзям! Народжаныя па-за шлюбам, дурні, зладзеі, вісельнікі з нядобрымі намерамі — усе яны не ўбачаць нічога: ані блакітнага неба, ані замка, ані прыгажуні на балконе, якая расчэсвае свае залатыя косы, і анёла за ёй таксама не. Скажы гэта ім і пабачыш, што будзе!

Тое, што здарылася потым, здзіўляла яе яшчэ і сёння, штодня, і ніколі не перастане яе здзіўляць. Госці стаялі ў разгубленасці перад белай карцінай і не ведалі, што сказаць. Бо гэта і праўда было складана. Безумоўна, яны разумелі, што там нічога няма, але былі не ўпэўненыя, ці гэта разумее Ліз, і таму асцерагаліся, што яна палічыць любога, хто скажа пра пустое палатно, народжаным па-за шлюбам, дурнем або злодзеям. Яны выглядалі такімі збянтэжанымі, галовы сабе ламалі. Ці карціна сапраўды зачараваная, ці нехта падмануў Ліз, а можа, яна нас дурыць? Ад дапушчэння, што ледзь не кожны госць зімовых каралёў быў або народжаны па-за шлюбам, або дурны, або злодзей, або чалавек са злачыннымі намерамі, лягчэй не рабілася.

У кожным разе, наведнікаў было мала. Раней людзі прыязджалі, каб пабачыць Ліз і Фрыдрыха на ўласныя вочы, а некаторыя — каб наабяцаць ім чаго, бо хоць ніхто і не верыў, што Фрыдрых зноў будзе кіраваць Багеміяй, усё ж гэта не было і зусім немагчыма. Нешта паабяцаць — гэта ж амаль нічога не каштавала; пакуль ты пазбаўлены ўлады, нікому не трэба трымаць слова, але калі ты раптам зноў падымешся, то прыгадаеш пра тых, хто ў цяжкія часы быў поруч з табой. І абяцанні — адзінае, што яны атрымлівалі апошнім часам, ніхто ўжо

не прыносіў больш-менш дарагіх падарункаў, якія мож-
на было б абмяняць на грошы.

Хрысціяну Браўншвайгскаму яна таксама з безудзель-
ным выразам твару паказала белае палатно. Дурні, зламы-
снікі і незаконнанароджаныя, патлумачыла яна, не могуць
бачыць намалёванай тут прыгажосці, а потым з невымоў-
ным задавальненнем сачыла, як яе прыхільнік у слязах
і роспачы не мог адвесці вачэй ад сцяны, карціна на якой
сваёй з'едлівай пустатой пярэчыла яго пафасу.

— Гэта найлепшы падарунак, які мне хто-небудзь ра-
біў, — сказала яна блазну.

— Гэта мала пра што гаворыць, маленькая Ліз.

— Джон Дон падараваў мне оду. *Fair phoenix bride* ён
мяне...

— Маленькая Ліз, яму плацілі за гэта, ён мог бы на-
зваць цябе і смярдзючай рыбінай, калі б яму далі грошы.
Падумай толькі, як бы я цябе называў, калі б ты плаціла
мне лепш!

— А ад імператара я атрымала рубінавае калье, ад фран-
цузскага караля — дыядэму.

— Пакажаш?

Яна маўчала.

— Ты прадала іх, так?

Яна маўчала.

— І наогул, хто такі Шон Тон? Што гэта за ён і што гэта
за фэрфёнікс?

Яна маўчала.

— Ты аддала сваю дыядэму крэдытору? А калье ад ім-
ператара, маленькая Ліз, хто носіць яго цяпер?

Яе няшчасны кароль таксама не наважваўся сказаць
штосьці пра карціну. І калі яна са смехам патлумачыла
яму, што гэта проста жарт і што палатно не зачараванае,
ён толькі кіўнуў і няўпэўнена паглядзеў на яе.

Яна заўсёды ведала, што ён не самы разумны. Гэта было відавочна з самага пачатку, але для чалавека яго рангу не мела вялікага значэння. Князь жа нічога не робіць, і калі ён занадта разумны, гэта ледзь не ганебна. Разумнымі мусілі быць падначаленыя. Ён заставаўся самім сабой, гэтага было досыць, большага не патрабавалася.

Так быў уладкаваны свет. Існавала некалькі сапраўдных людзей — і ўсе астатнія: армія ценяў, войска постацей на заднім плане, мурашыны народ, які распоўзся па свеце; і кожнаму нечага не хапала. Яны нараджаліся і паміралі, былі як трапяткія плямкі жыцця, з якіх складалася птушыная чарада, — калі нехта знікаў, ніхто і не звяртаў увагі. Людзей, ад якіх нешта залежала, было мала.

Тое, што яе няшчасны Фрыдрых не самы разумны ды яшчэ і крыху хваравіты, са схільнасцю да болю ў жываце і ў вушах, высветлілася яшчэ тады, калі ён у свае шаснаццаць прыехаў у Лондан, у белым гарнастаі, са світай у чатыры сотні чалавек. Ён прыехаў, бо іншыя жаніхі ўцяклі або не зрабілі ў вырашальны момант прапановы; спачатку адмовіўся малады шведскі кароль, потым Моруц Аранскі, потым Ота Гесэнскі. Потым нейкі час абдумваўся адчайны план выдаць яе за прынца П'ёмонцкага, які не меў грошай, але быў пляменнікам іспанскага караля, — даўняя татава мара парадніцца з Іспаніяй, ды толькі іспанцы ўспрынялі ідэю скептычна, і праз нейкі час застаўся толькі Фрыдрых, нямецкі курфюрст з вялікаю будучыняй. Пфальцкі канцлер некалькі месяцаў правёў у Лондане на перамовах, пакуль яны не паразумеліся: Германіі сорак тысяч фунтаў пасагу ад таты, за гэта дзесяць тысяч фунтаў штогод з Пфальца ў Лондан.

Пасля падпісання пагаднення прыехаў сам Фрыдрых, аслупянелы ад няўпэўненасці. У прывітальнай прамове ён адразу ж забытаўся; можна было заўважыць, наколькі

вартай жалю была яго французская, і пакуль няёмкасць не дасягнула крытычнага маштабу, тата імкліва падышоў да яго і абняў. Потым няшчасны хлапец, як і было прадпісана пратаколам, пацалаваў яе сухімі калючымі вуснамі.

На наступны дзень яны выправіліся пакатацца на найвялікшым каралеўскім барку, толькі мама не захацела паехаць, бо палічыла пфальцкага прынца неадпаведным іх тытулу. Хоць пфальцкі канцлер з дапамогай смяхотных заключэнняў свайго прыдворнага юрыста і сцвярджаў, што курфюрст стаіць на адной ступені з каралём, кожны ведаў, што гэта чыстая бязглуздзіца. Толькі кароль быў каралём.

Падчас прагулкі Фрыдрых прыхіліўся да парэнчаў і імкнуўся не паказаць сваёй марской хваробы. У яго былі зусім дзіцячыя вочы, але ён трымаўся так прама, як могуць навучыць толькі найлепшыя гофмайстры. Ты пэўна ж добры фехтавальнік, падумала яна, і ты не такі ўжо і страшны. Не хвалюйся, хацелася ёй прашаптаць, цяпер я з табой.

І цяпер, праз столькі гадоў, ён усё яшчэ ўмее выдатна трымацца. Што б ні здаралася, як бы моцна яго ні прынізілі, зрабіўшы посмехам усёй Еўропы, трымацца прама — гэта ён умеў, як і раней, галава злёгка адхіленая назад, падбароддзе ўзнятае, рукі скрыжаваныя за спінай, ды і тыя прыгожыя цялячыя вочы таксама засталіся пры ім.

Яна вельмі любіла свайго няшчаснага караля. Яна не магла іначай. Яна была поруч з ім усе гэтыя гады і нарадзіла яму больш дзяцей, чым магла палічыць. Яго называлі зімовым каралём, яе — зімовай каралевай, іх лёсы былі непарыўна павязаныя. Тады на Тэмзе яна не магла сабе такога ўявіць, тады яна проста падумала, што растлумачыць беднаму хлапцу сёе-тое, бо калі ўжо заручаешся з некім, даводзіцца ж і размаўляць. А вось з ім яно было б не так лёгка, у яго аніякага ўяўлення ні пра што.

Ён пэўна ж быў шакаваны, так далёка ад свайго замка ў Гайдэльбергу, далёка ад родных кароў, ад вастрадахіх дамоў і нямецкага люду, першы раз у горадзе. І адразу ж апынуцца перад усімі гэтымі хітрымі, застрашлівымі спадарамі і дамамі, а перадусім перад татам, якога баяўся кожны без выключэння.

Вечарам пасля марской прагулкі ў іх з татам адбылася найдаўжэйшая за ўсё жыццё гутарка. Яна амаль не ведала свайго бацькі. Яе гадаваў не ён, а лорд Гарынгтан у Кумбскім абацтве, — каралеўскія сем'і самі не выходзяць сваіх дзяцей. Бацька заставаўся цэнём з яе сноў, постаццю на карцінах, казачным вобразам — уладар двух каралеўстваў Англіі і Шатландыі, пераследнік бязбожных ведзьмароў, пострах Іспаніі, пратэстанцкі сын пакаранай смерцю каралевы-каталічкі. Пры сустрэчы ўсе заўсёды ўражваліся яго доўгім носам і ацёчнымі слязніцамі. Яго вочы заўсёды выглядалі так, быццам ён пазіраў на вас і раздумваў, часта суразмоўца пачынаў турбавацца, што сказаў нешта не тое. Але ён так глядзеў наўмысна, са сваёй заўсёднае звычкі.

Гэта была іх першая сапраўдная размова. Як твае справы, дачушка? Так было ўсе іншыя яе прыезды ва Уайтхол. Дзякуй, усё выдатна, любы бацька. Мы з тваёй маці вельмі рады цябе бачыць. Гэтаксама як і я рада бачыць вас, бацька, здаровым. У душы яна называла яго татам, але так звярнуцца да яго яна не наважылася ніколі.

У гэты вечар яны ўпершыню засталіся сам-насам. Тата стаяў ля акна, рукі за спінай. І доўга маўчаў. І яна, не ведаючы, што сказаць, маўчала таксама.

— У цельпука вялікая будучыня, — нарэшце прамовіў ён.

І зноў замаўчаў. Узяў нейкую мармуровую фігурку з паліцы, паглядзеў на яе, паставіў назад.

— Ёсць тры пратэстанцкія курфюрсты, — сказаў ён так ціха, што яна вымушана была нахіліцца. — І пфальцкі, тобок твой, найвышэйшы паводле тытула, лідар евангелічнай унii ў імперыі. Імператар хворы, хутка ў Франкфурце адбудуцца выбары новага. Калі наш бок да таго часу застанецца мацнейшым... — ён агледзеў яе з ног да галавы. Яго вочы былі такімі маленькімі і ляжалі так глыбока ў вачніцах, што часта здавалася, што ён на цябе не глядзіць.

— Імператар-кальвініст? — спытала яна.

— Ніколі. Немагчыма. Але колішні кальвінісцкі курфюрст, які перайшоў у каталіцкую веру... Гэтаксама як французскі Генрых стаў калісьці каталіком або, — ён павёў пальцам на сябе, — мы пратэстантамі. Дом Габсбургаў страчвае свой уплыў. Іспанія амаль цалкам згубіла Галандыю, чэшская шляхта дамаглася ад імператара рэлігійнай талерантнасці, — бацька зноў замаўчаў, а потым спытаў: — Ён табе наогул падабаецца?

Пытанне было такім нечаканым, што яна не ведала, як адказаць. І з лёгкай усмешкай схіліла галаву. Гэтага жэста часта хапала, людзі заставаліся задаволенымі, і табе не трэба было ўдакладняць. Але на тату не падзейнічала.

— Гэта рызыкаўна, — сказаў ён. — Ты не ведала яе, маю цётку, векавуху, старога цмока. Калі я быў малады, ніхто не думаў, што я стану яе спадкаемцам. Яна загадала абезгаловіць маю маці, і мяне яна не вельмі любіла. Думалі, што яна загадае забіць і мяне, але гэтага не здарылася. Яна была тваёй хроснай, ты носіш яе імя, але на хрэсьбіны яна не прыйшла, такі вось знак непрыхільнасці да нас. І нягледзячы на ўсё гэта, трон перайшоў у спадчыну менавіта мне. Ніхто і падумаць не мог, што яна дапусціць караля са Сцюартаў. І я не думаў. Я памру яшчэ сёлета — так я думаў кожны год, але ў канцы кожнага года быў яшчэ жывы. І я тут, а яна гніе ў магіле. Дык вось,

не бойся рызыкаваць, Ліз. І не забывайся, што няшчасны хлапец будзе рабіць тое, што ты яму скажаш. Ён не роўны табе, — трэшкі падумаўшы, ён дадаў нібыта без сувязі: — Порах пад парламентам, Ліз. Мы ўсе маглі б загінуць. Але мы яшчэ тут.

Гэта была самая доўгая прамова, якую яна калі-небудзь ад яго чула. Яна пачакала, але замест працягу ён зноў скрыжаваў рукі за спінай і выйшаў, не сказаўшы больш ніводнага слова.

І яна засталася адна. Паглядзела ў акно, як толькі што рабіў ён, нібыта гэта магло дапамагчы ёй лепш зразумець свайго бацьку, падумала пра порах. Гэта было восем гадоў таму, калі найманыя забойцы паспрабавалі забіць тату з мамай і вярнуць краіну ў каталіцтва. Глыбока ўночы яе вытрас са сну лорд Гарынгтан з крыкамі: «Яны набліжаюцца!»

Спачатку яна не магла зразумець, дзе яна і пра што гэта ён, а калі свядомасць паціху вызвалілася з туману мрояў, ёй падумалася, як гэта нечувана, што ў яе спальні стаіць дарослы мужчына. Такого ніколі не здаралася.

— Яны хочуць мяне забіць?

— Горш. Спачатку Вы станеце каталічкай, а потым яны пасадзяць Вас на трон.

Пасля яны ехалі, ноч, дзень і яшчэ адну ноч. Ліз сядзела побач са сваёй пакаёўкай у карэце, якая так трэслася, што прынцэса некалькі разоў званітавала праз акно. За карэтай скакала паўтузіна ўзброеных мужчын, лорд Гарынгтан ехаў спераду. Калі яны пад раніцу зрабілі прывал, ён патлумачыў ёй шэптам, што і сам амаль нічога не ведае. Прыехаў ганец і паведаміў, што хеўра забойцаў на чале з нейкім езуітам шукае ўнучку Марыі Сцюарт. Яе хочуць выкрасці і зрабіць каралевай. Бацька, магчыма, забіты, маці таксама.

— Але ў Англіі няма езуітаў. Мая стрыечная бабуля іх прагнала.

— Некалькі яшчэ засталася. Яны хаваюцца. Адзін з найстрашнейшых завецца Тэзімондам, мы даўно ўжо яго шукаем, але ён штораду ўцякае, а цяпер вось шукае Вас, — лорд Гарынгтан са стогнам падняўся. Ён быў ужо немалады, яму цяжка давалася столькі часу правесці ў сядле. — Трэба рушыць далей!

Потым яны схаваліся ў невялічкім дамку ля Ковен-тры, і Ліз нельга было пакідаць пакой. Яна мела з сабой адну толькі ляльку, ніякіх кніжак, і пачынаючы з другога дня нуда зрабілася такой невыноснай, што яна пагадзілася б нават на езуіта Тэзімонда, абы толькі не трываць больш гнятлівую тугу гэтага пакоя: заўсёды адзін і той самы камод, тыя самыя пліткі на падлозе, яна столькі разоў іх пералічыла, трэцяя ў другім шэрагу, калі лічыць ад акна, трошкі прыўздымалася, як і сёмая ў шостым шэрагу, а яшчэ ложка і начны гаршчок, які двойчы на дзень выносіў нехта з мужчын, і свечка, якую нельга было запальваць, каб ніхто не ўбачыў святла праз акно, і на крэсле каля ложка — пакаёўка, якая ўжо тройчы расказала ёй усё сваё жыццё, у якім не здарылася нічога цікавага. Хіба езуіт мог быць настолькі ўжо благім? Ён жа не хацеў ёй нічога дрэннага, ён хацеў зрабіць яе каралевай!

— Ваша Высокасць няправільна разумее, — сказаў Гарынгтан. — Вы не мелі б свабоды. Вы рабілі б толькі тое, што загадае Папа Рымскі.

— А цяпер я раблю тое, што гаворыце Вы.

— Правільна, і пазней Вы будзеце за гэта ўдзячныя.

На той момант небяспека ўжо мінула. Але ніхто з іх пра гэта не ведаў. Порах пад парламентам знайшлі да таго, як змоўнікі змаглі яго падпаліць, яе бацькі засталіся жывыя і нават не параненыя, каталікоў злавілі, а няшчасныя

выкрадальнікі самі цяпер былі ў пошуку і хаваліся ў лясах. Аднак уцекачы гэтага не ведалі, і Ліз заставалася яшчэ сем бясконцых дзён у пакоі з дзвюма вылезлымі пліткамі, сем дзён побач з пакаёўкай і аповедамі пра яе нецікавае жыццё, сем дзён без кніжак, сем дзён з адной толькі лялькай, якую ўжо на трэці дзень яна ўзненавідзела мацней за кожнага з тых езуітаў.

Яна не ведала, што тата тым часам схапіў змоўнікаў. Ён запрасіў не толькі найлепшых катаў абодвух сваіх каралеўстваў, але і траіх экспертаў па болю з Персіі і самага дасведчанага катавальніка ад кітайскага імператара. Усе вядомыя віды пакут, якія толькі мог учыніць адзін чалавек іншаму, ён загадаў ужыць да арыштаваных, а потым распарадзіўся вынайсці мучэнні, невядомыя дагэтуль. Усім спецыялістам было даручана выдумляць катаванні куды больш вытанчаныя і жаклівыя, чым маглі сабе ўявіць найвялікшыя мастакі, што малявалі апраметную. Умова была толькі адна: каб пры гэтым захоўвалася прытомнасць і чалавек не траціў ад болю розум: злачынцы мусілі назваць сваіх саўдзельнікаў і мець час папрасіць Бога аб літасці ды раскаяцца. Бо тата быў добрым хрысціянінам.

Тым часам двор паслаў сотні салдат на ахову Ліз. Аднак іх сховішча было такім добрым, што не толькі змоўнікі не здолелі б яго знайсці, але і салдаты не змаглі. Міналі дні. І яшчэ больш дзён мінула, і яшчэ, і аднойчы нуда аслабела, і Ліз у тым пакоі падалося, што ёй нарэшце пачынае адкрывацца ў сутнасці часу нешта, пра што яна не задумвалася раней: нічога не мінала. Усё было. Усё заставалася. І нават калі рэчы мяняліся, гэта здаралася заўсёды ў адным і тым самым, у аднолькавым і нязменным Цяпер.

Падчас усіх пазнейшых уцёкаў яна часта думала пра гэтыя першыя. Пасля паражэння на Белай Гары ёй

падалося, што яна вырасла да гэтага падрыхтаванай і што ўцёкі даўно былі ў яе крыві. «Згарніце шоўк, — крычала яна, — пакіньце посуд, бярыце лепш лён, ён даражэйшы. З карцін вазьміце іспанскія, а чэшскія пакіньце, іспанцы лепш малююць!» А свайму няшчаснаму Фрыдрыху яна сказала: «Не бяры да галавы. Уцячом, пасядзім у сховішчы, а потым вернемся».

Бо тады ў Ковентры было менавіта так. Праз нейкі час яны даведаліся, што небяспека мінула, і вярнуліся ў Лондан акурат да вялікага падзячнага набажэнства. Вуліцы паміж Вэстмінстэрам і Уайтхолам былі запоўненыя, людзі святкавалі перамогу. Потым «Слугі караля» паказалі п'есу, напісаную прынцыпалам адмыслова з гэтай нагоды. Там апавядалася пра шатландскага караля, якога забіў адзін нягоднік, чалавек з чорнай душой, нацкаваны ведзьмамі, каторыя хлусілі, гаворачы праўду. Змрочная п'еса, поўная агню, крыві і д'ябальскай сілы; і калі ўсё скончылася, Ліз ведала, што ніколі не захоча паглядзець яе яшчэ раз, нягледзячы на тое, што гэта была, магчыма, найлепшая п'еса ў яе жыцці.

Але яе няшчасны няскладны муж не хацеў яе слухаць тады, падчас уцёкаў з Прагі. Ён быў занадта агаломшаны стратай свайго войска і трона і мармытаў зноў і зноў, што памыліўся, прыняўшы чэшскую карону. Усе, ад каго гэта залежала, казалі яму, што ён зробіць памылку, усе і заўсёды, але з дурасці ён паслухаўся іншых.

Пры гэтым ён меў на ўвазе, вядома ж, яе.

— Я паслухаўся не тых! — паўтарыў ён даволі гучна, каб яна зразумела. Карэта, самая непрыкметная з усіх, што яны мелі, пакідала сталіцу.

Тады яна ўсвядоміла, што ён ёй гэтага не даруе. Але па-ранейшаму будзе кахаць, як і яна яго. Сутнасць шлюбу не толькі ў нараджэнні дзяцей, яна складаецца таксама

з усіх раненняў, нанесеных адно аднаму, з усіх памылак, зробленых разам, з рэчаў, за якія носіш крыўду ўсё жыццё. Ён ёй не даруе, што яна падштурхнула яго да рашэння прыняць карону, як і яна яму не даруе, што ён ад самага пачатку быў недастакова разумным для яе. Усё было б прасцей, калі б ён трошкі хутчэй кеміў. Спачатку яна думала, што зможа гэта змяніць, але потым пабачыла, што нічога зрабіць нельга. Гэты боль ніколі не сціхаў цалкам; і калі ён заходзіў навучаным цвёрдым крокам у залу або калі яна зазірала ў яго прыгожы твар, адначасова з каханнем яна адчувала і лёгкі ўкол.

Яна адхінула фіранку і вызірнула з акна карэты. Прага, другая сталіца свету, цэнтр вучонасці, колішняя рэзідэнцыя імператара, усходняя Венецыя. Нягледзячы на цемру, можна было пазнаць абрысы Градчанаў, падсвечаных водбліскамі языкоў полымя.

— Мы вернемся, — сказала яна, хоць больш у гэта не верыла. Але яна ведала, што ўцёкі можна перажыць, толькі абапіраючыся на нейкае абяцанне. — Ты — кароль Багеміі. Так хоча Бог. Ты вернешся.

І хоць ім было дрэнна, але мелася ў гэтым моманце і нешта такое, што ёй падабалася. Ёй згадваўся тэатр: справы дзяржаўнай важнасці, карона, якая пераходзіць з адной галавы на другую, вялікая прайграная бітва. Бракавала толькі маналогу.

Бо і ў гэтым Фрыдрых адмовіў. Падчас развітання са спалатнелымі ад турбот паслядоўнікамі можна было б злавіць момант для прамовы, трэба было б толькі залезці на стол і пачаць гаварыць. Нехта б запомніў, нехта б запісаў і расказаў іншым. Вялікая прамова зрабіла б яго бесмяротным. Але, вядома ж, яму нічога не прыйшло да галавы, ён прамармытаў нешта няўцямнае, і вось яны ўжо ў дзвярах, на шляху да выгнання. А ўсе высакародныя

чэшскія паны, імёны якіх яна ніколі не магла вымавіць, усе гэныя Вршвітцкі, Прчкатрт і Чркаттрр, якія на кожным прыёме ёй на вуха шаптаў адказны за чэшскую мову гофмайстар і якія яна ніколі ў жыцці не паўтарыла б, не дажывуць да пачатку новага года. Імператар не разумеў жартаў.

— Усё ўжо добра, — шаптала яна ў карэце, не верачы ў гэта, бо добра не было. — Ужо ўсё добра, усё добра, ужо добра!

— Мне не трэба было прымаць гэтую клятвую карону!

— Усё добра.

— Не тых я паслухаўся.

— Усё добра ўжо!

— Можна неяк вярнуцца? — прашаптаў ён. — Нейк усё змяніць, гэта магчыма? Мо астралаг? Магло б атрымацца з дапамогай зорак, як лічыш?

— Так, магчыма, — адказала яна, не разумеючы, што ён меў на ўвазе. І, пагладзіўшы яго па мокрым ад слёз твары, чамусьці прыгадала іх шлюбную ноч. Яна не мела пра гэта аніякага ўяўлення, ніхто не палічыў патрэбным патлумаць нешта такое прынцэсе, а яму ж пэўна нехта сказаў, што там усё проста: бярэш жанчыну — і ўсё, яна, маўляў, спачатку будзе баяцца, але потым зразумее; трэба наблізіцца да яе рашуча і ўпэўнена, як да праціўніка ў бітве. Відаць, ён трымаўся гэтай парады. Але калі ён яе знянацку схапіў, яна палічыла яго вар'ятам і, быўшы на галаву вышэйшай, адпыхнула і загадала: «Кінь дурное!» Ён паспрабаваў яшчэ раз, і яна адштурхнула яго так моцна, што ён бразнуўся аб сервант: адзін з графінаў разбіўся, і да канца свайго жыцця яна памятала лужу на каменнай мазайцы, па якой, як маленькія караблікі, плавалі тры ружавыя пялёсткі. Іх было тры, яна і цяпер была ў гэтым упэўненая.

Ён падняўся і паспрабаваў зноў.

Зразумеўшы, што яна дужэйшая, Ліз не клікала на дапамогу, а крэпка трымала яго за запясці. Ён не мог вызва-ліцца. Ён соп і вырываўся, яна сапла і трымала яго, яны глядзелі адно на аднаго з поўнымі страху вачыма.

— Кінь гэта, — сказала яна.

Ён расплакаўся.

І, як пазней у карэце, яна шаптала: «Усё ўжо добра, усё добра, усё добра ўжо!», сядзела на краі ложка і гладзіла яго па галаве.

Ён суцешыўся і паспрабаваў апошні раз, схапіўшы яе за грудзі. Яна заляпіла яму поўху, і амаль з палёгкай ён адпусціў яе. Яна пацалавала яго ў шчаку. Ён уздыхнуў. А потым скруціўся пад коўдрай, занурыўшыся туды з галавой, і адразу ж заснуў.

Толькі праз некалькі тыдняў яны зачалі свайго перша-га сына.

Гэта было ласкавае дзіця, жывое, нібы асветленае знутры, з яснымі вачыма і звонкім голасам, яно было прыгожым як бацька і разумным як Ліз; і яна добра памятае яго ка-ня-гушкалку і маленькі замак, збудаваны ім з драўляных цурбанкоў, а яшчэ пра тое, як сын высокім моцным гола-сам спяваў англійскія песні, якім яна яго навучыла. У пят-наццаць гадоў ён патануў пад перакуленым паромам. У яе і да гэтага паміралі дзеці, але ніводзін — так позна. Пакуль яны маленькія, кожны дзень можна было чакаць нечага такога, але да яго яна за пятнаццаць гадоў прызвычалася, ён вырас на яе вачах, а потым, у адзін міг, яго не стала. Яна заўсёды памятала пра яго, пра тое, як яго знайшлі пад пе-равернутым суднам, а калі пастанаўляла сабе хаця б нейкі час пра гэта не думаць, ён яшчэ часцей з'яўляўся ёй у снах.

Але ў шлюбную ноч яна пакуль пра гэта не ведала, як не ведала і потым, калі яны ў карэце пакідалі Прагу; з гэтым веданнем яна жыла толькі цяпер, у Гаазе, у доме,

які яны называлі сваёй рэзідэнцыяй, хоць гэта была ўсяго толькі двухпавярховая сядзіба: унізе гасцёўня, якую яны называлі параднай, а часам троннай залай, кухня, якую яны называлі чаляднёй, і маленькая прыбудова, якую яны называлі стайнямі, а на другім паверсе была іх спальня, якую яны называлі жылымі пакоямі. Перад домам быў сад, які яны называлі паркам, акружаны жывой агароджай, якую занадта рэдка падразалі.

Яна ніколі не ўяўляла, ці шмат людзей жыве побач з імі. Былі пакаёўкі, быў кухар, быў граф Гудэніц — стары дурань, які ўцёк разам з імі з Прагі і якога Фрыдрых без доўгіх роздумаў стаў называць канцлерам, — быў садоўнік, ён жа стайнік, але гэта няважна, бо скаціны ў стайні, лічы, і не было, і яшчэ меўся лёкай, які гучным голасам абвешчаў гасцей і потым сервіраваў ежу. Адноўчы яна зразумела, што лёкай і кухар не былі падобныя адзін на аднаго, як ёй здавалася, а былі адным і тым жа чалавекам. Як яна не заўважала гэтага раней? Чэлядзь жыла ў чалядні, акрамя кухара, які спаў у холе, і садоўніка, які разам са сваёй жонкай начаваў у троннай зале, калі гэта, вядома ж, была яго жонка — Ліз не мела ўпэўненасці, цікавіцца такімі рэчамі ніжэй за каралеўскую годнасць; у кожным разе, жанчына была круглявай і добрай, ёй можна было даверыць глядзець за дзецьмі. Нэле з блазнам спалі ўверсе на калідоры, а можа, яны зусім і не спалі — Ліз ніколі гэтага не бачыла. Гаспадарка не была яе моцным бокам, і яна перадаверыла ўсё падчашаму, які яшчэ і гатаваў.

— Можна мне ўзяць блазна з сабой у Майнц? — спытаў Фрыдрых.

— Навошта табе блазан?

Ён патлумачыў у сваёй цырымонай манеры, што, маўляў, мусіць з'явіцца там як уладар. А з усёй свету застаўся толькі блазан.

— Добра, калі ты лічыш, што гэта дапамога.

І яны выехалі: яе муж, блазан і граф Гудэніц, а яшчэ, каб світа не выглядала занадта маленькай, кухар. Яна глядзела, як яны знікаюць у шэрым лістападаўскім небе. Глядзела з акна ім наўздагон, пакуль іх можна было бачыць. Мінуў яшчэ нейкі час, дрэвы ледзь заўважна варушыліся ад ветру. Больш ніякага руху.

Яна села на сваё даўно любімае месца, на крэсла паміж акном і камінам, дзе доўга ўжо не разводзілі агню. Яна ахвотна папрасіла б у пакаёўкі яшчэ адну коўдру, але заўчора пакаёўка, на жаль, уцякла. Трэба знайсці новую. Заўсёды ж ёсць нейкія местачковыя, якія хацелі б, каб іх дачка прыслугоўвала каралеве — нават калі гэта толькі каралева дурняў, якую малююць на жартоўных карцінках. У каталіцкіх краінах пляткараць, што яна спала з кожным шляхцюком у Празе, яна даўно гэта ведала і не магла нічога з гэтым зрабіць, толькі паводзіць сябе з яшчэ большай годнасцю, ветлівасцю і велічнасцю. Яны з Фрыдрыхам былі пакараныя выгнаннем з імперыі, і іх можна было забіць, не баючыся, што які-небудзь пастар пазбавіць за гэта бласлаўлення і літасці.

Пайшоў снег. Яна заплюшчыла вочы і пачала ціхенька насвітваць. Людзі называлі яе няшчаснага Фрыдрыху зімовым каралём, але калі халадала, ён жудасна мёрз. Неўзабаве ў садзе будуць гурбы па калена, і ніхто не расчысціць сцэжку, бо садоўнік сышоў таксама. Трэба напісаць Хрысціяну Браўншвайгскаму і папрасіць у яго *pour Dieu et pour elle* пару чалавек для расчысткі снегу.

Яна прыгадала дзень, які ўсё змяніў. Дзень, калі прыйшоў ліст, а разам з ім наканаванне. Усе подпісы размашыстыя, кожнае імя невымоўнае. Людзі, пра якіх яна ніколі не чула, прапаноўвалі курфюрсту Фрыдрыху чэшскую карону. Яны не хацелі больш свайго старога караля,

які па сумяшчальніцтве быў таксама імператарам; іх новы ўладар мусіў быць пратэстантам. Каб пацвердзіць свой намер, яны выкінулі з акна Празскага замка імператарскіх намеснікаў.

Толькі тыя зваліліся ў кучы гаўна і выжылі. Пад вокнамі замка заўсёды ляжала шмат гаўна, з усіх начных гаршкоў, якія спаражняліся штодня. Так смешна: па ўсёй краіне езуіты навучалі, што анёл злавіў імператарскіх намеснікаў і мякенька апусціў на зямлю.

Як толькі прыйшоў ліст, Фрыдрых напісаў тату.

«Дарагі зяць, — адказаў тата з конным кур'ерам, — ні ў якім разе не рабі гэтага».

Потым Фрыдрых спытаў князеў з пратэстанцкай уніі. Цэлы дзень прыбывалі ганцы, задыхаўшыся і на ўзмыленых конях, і ў кожным лісце было адно і тое ж: не рабіце глупстваў, Ваша курфюрсцкая Светласць, не пагаджайцеся.

Фрыдрых пытаўся ў кожнага, каго мог знайсці. Трэба добра падумаць, тлумачыў ён зноў і зноў. Багемія — гэта не частка імперыі, прыняць карону не значыла б, на меркаванне аўтарытэтных правазнаўцаў, парушэння прысягі на вернасць Яго Вялікасці імператару.

Ні ў якім разе, зноў напісаў тата.

І толькі цяпер ён спытаў Ліз. Яна чакала гэтага, яна была падрыхтаваная.

Быў позні вечар, яны знаходзіліся ў спальні, у атачэнні агнёў, што віселі ў паветры зусім нерухома — толькі найдаражэйшыя свечкі гараць так спакойна.

— Не будзь дурнем, — сказала і яна. І працягнула пасля даволі доўгага маўчання: — Як часта табе прапаноўвалі карону?

Гэта быў той момант, які змяніў іх жыццё, момант, якога ён ёй ніколі не даруе. Да канца сваіх дзён яна

будзе бачыць гэта: ложка з полагам, на якім красаваўся герб Вітэльсбахаў, агеньчыкі свечак, што адбіваліся ў графіне на начным століку, велізарную карціну на сцяне, дзе былі намаляваныя дама з сабачкам. Яна ўжо не памятала, хто яе напісаў, ды і якая розніца, яна ўсё адно не ўзяла карціну з сабой у Прагу, і тая згубілася.

— Як часта табе прапаноўвалі карону? Як часта здарэцца, што прыняць яе — мілая Богу справа? Чэшскім пратэстантам спачатку ўручылі ліст талерантнасці, потым зноў забралі, пятля ўсё больш зацягваецца. Толькі ты можаш ім дапамагчы.

На імгненне ёй падалося, што гэтыя спальня, ложка з полагам, карціна і графін ператварыліся ў сцэну і яна прамаўляе перад залай, поўнай прыціхлых ад напружання гледачоў. Ёй прыгадаўся прынцыпал, чароўная моц яго сказаў, што луналі ў паветры; ёй здавалася, што іх атачаюць цені будучых гісторыкаў, нібыта гэта прамаўляла не яна, а актрыса, якая потым, у п'есе, дзе будзе апісаны гэты момант, мела б задачу зайграць прынцэсу Элізабэт Сцюарт. У п'есе расказвалася пра будучыню хрысціянства, пра каралеўства і імператара. Калі яна пераканае мужа, свет рушыць у адным кірунку, а калі не пераканае — у іншым.

Яна ўстала, пачала хадзіць туды-сюды маленькімі крокамі і прамаўляць маналог.

Яна гаварыла пра Бога і пра абавязкі. Яна гаварыла пра веру звычайнага чалавека і пра веру мудрых. Гаварыла пра Кальвіна, які давёў да ўсіх людзей, што жыццё — не забава, а выпрабаванне, ад якога можна адмаўляцца хоць кожны дзень, але варта табе толькі адмовіцца — і ты навечна застанешся нічога не вартым. Яна гаварыла пра тое, што трэба горда і мужна ісці на рызыку, гаварыла пра Юлія Цэзара, які, сказаўшы, што выбар зроблены, перайшоў Рубікон.

— Цэзар?

— Дай мне дагаварыць!

— Але я не быў бы Цэзарам, я быў бы яго ворагам. Я лепш бы стаў Брутам. Цэзар — гэта імператар!

— У гэтым параўнанні Цэзар ты.

— Цэзар — гэта імператар, Ліз. Цэзар і значыць імператар, кайзер! Гэта адно і тое слова.

— Слова, можа, і адно, — выкрыкнула яна, — але гэта не мяняе той акалічнасці, што ў маім параўнанні Цэзар — не імператар, нават калі цэзар значыць кайзер, я пра чалавека, які перайшоў Рубікон і зрабіў выбар, і калі глядзець так, то Цэзар — гэта ты, Фрыдрых, бо ты пераможаш сваіх ворагаў, а не імператар у Вене, нават калі ён носіць тытул цэзара!

— Але Цэзар не перамог сваіх ворагаў. Ворагі яго закалолі!

— Хто заўгодна можа закалоць каго заўгодна, гэта нічога не значыць! Але пра іх забыліся, а цэзарава імя жыве!

— Так, і ведаеш дзе? У слове кайзер!

— Калі ты станеш каралём Багеміі, а я каралевай, та та прышле нам дапамогу. І калі пратэстанцкая унія пабачыць, што англічане падтрымліваюць Прагу, яны збяруцца вакол нас. Карона Багеміі стане кропляй, ад якой мора...

— Чаша! Кропля, ад якой перапаўняецца чаша. Кропля ў моры — гэта пра марнасць. Ты маеш на ўвазе кроплю, ад якой перапаўняецца чаша!

— Божухна, ну і мова ў вас!

— Мова тут ні пры чым, гэта логіка.

Потым яна страціла цяргенне і закрычала, што ён мусіць маўчаць і слухаць, а ён прамармытаў выбачэнні і змоўк. А яна паўтарыла ўсё яшчэ раз: Рубікон, выбар, Бог з намі, і з гонарам заўважыла, што на трэці раз яно прагучала лепш, цяпер яна знайшла правільныя сказы.

— Твой бацька прышле салдат?

Яна зазірнула яму ў вочы. У гэтае імгненне ўсё залежала ад яе: усё, што цяпер здарыцца, усе стагоддзі, уся невымерная будучыня, усё залежала ад яе адказу.

— Ён мой бацька, ён не пакіне мяне ў бядзе.

І хоць яна ведала, што гэтая размова яшчэ паўторыцца і заўтра, і паслязаўтра, але ўсё адно разумела, што рашэнне прынятае, і што яе карануюць у Празе, і што ў яе будзе свой прыдворны тэатр з найлепшымі акцёрамі свету.

Яна ўздыхнула. Гэтага ў яе, на жаль, не атрымалася. Не хапіла часу, так думала яна паміж акном і халодным камінам, назіраючы, як падаюць сняжынкi. Адною зімы аказалася мала. Каб збудаваць прыдворны тэатр, трэба некалькі гадоў. Але іх каранацыя была такой урачыстай, як яна і ўяўляла, а потым з яе пісалі партрэты найлепшых мастакі Багеміі, Маравіі і Англіі, і яна ела з залатых талерак, і ішла праз горад, а ўбраныя ў херувімаў хлопчыкі неслі за ёй шлейф.

Між тым Фрыдрых дасылаў лісты тату: імператар вось-вось прыйдзе, дарагі бацька, ён прыйдзе без аніякага сумневу, нам патрэбная абарона.

Тата адказваў і жадаў ім моцы і трываласці, ён бласлаўляў іх, даваў шмат парад наконт здароўя, упрыгожвання троннай залы і добрага каралявання, завяраў іх у вечнай любові, абяцаў заўсёды быць побач.

Але салдат не даслаў.

І калі Фрыдрых узмаліўся ў лісце да яго, просячы дапамогі, дзеля ўсяго святога, тата адказаў, што кожную секунду яго любяць дзеці застаюцца зместам усіх яго надзей і страху.

Але раз ён не даслаў салдат, не даслала іх і пратэстанцкая унія, і засталася толькі чэшскае войска, якое ва ўсім сваім бляску сабралася перад горадам.

Гледзячы з Градчанаў, як яны маршыруюць, яна раптам здранцвела ад жаху, зразумеўшы, што гэтыя паліраваныя пікі, гэтыя мячы і алебарды — не проста нейкія там блішчастыя рэчы, але лёзы. Гэта былі нажы, заточаныя дзеля адной мэты — рэзаць чалавечае мяса, пратыкаць чалавечую скуру і раздрабняць чалавечыя косці. Людзі, што так прыгожа ішлі ў нагу там унізе, будуць убіваць гэтыя доўгія нажы ў твары іншым людзям, і ім самім уваб'юць нажы ў жываты і шыі, большасць з іх сустрэнецца з літымі сталёвымі камячкамі, якія лётаюць так хутка, што зносяць галовы, раздрабняюць канцавіны, прабіваюць жываты. У гэтых мужчынах пакуль яшчэ струменілі сотні вёдраў крыві, але яна неўзабаве знікне з іх целаў, пачне распырсквацца, разлівацца і нарэшце раставаць у зямлі. Але што зямля робіць з усёй гэтай крывёй? Ці змываецца яна дажджом або становіцца ўгнаеннем, ад якога забуе асаблівы від раслін? Адзін доктар сказаў ёй, што апошняе перадсмяротнае семя нараджае маленькіх мандрагоруаў, жывых трапяткіх істот з кораня мандрагоры, якія крычаць як немаўляткі, калі іх выцягваюць з зямлі.

А яшчэ яна раптам зразумела, што гэтае войска абавязкова прайграе. Зразумела з такой упэўненасцю, што аж млосна стала; яшчэ ніколі яна не зазірала ў будучыню, ды і пазней ёй гэта ні разу не ўдалося, але ў той момант яе ахапіла нават не прадвесце, але найяснейшая ўпэўненасць: гэтыя людзі памруць, амаль усе, апроч скалечаных і папросту збеглых, і тады яна з Фрыдрыхам і дзецьмі ўцячэ на захад, дзе іх чакае жыццё ў выгнанні, бо і ў Гайдэльберг вярнуцца будзе нельга, імператар не дазволіць.

Менавіта так і здарылася.

Яны пераязджалі ад аднаго пратэстанцкага двара да другога, з усё меншай світай, усё бяднейшыя на грошы, пад ценом імперскай апалы і пазбаўленыя курфюрскага

тытула, бо месца курфюрста на загад імператара замест Фрыдрыха заняў яго кузэн-каталік з Баварыі. Паводле Залатой булы імператар не мог гэтага вырашаць, але хіба яму хто забароніць, імператарскія военачальнікі ж перамагалі ў кожнай бітве. Тата мог бы дапамагчы, і ён і праўда рэгулярна пісаў прыгожыя лісты, поўныя спагады і клопату. Але салдат не дасылаў. Яшчэ ён параіў ім не прыязджаць у Англію, не варта гэтага рабіць праз перамовы з Іспаніяй; іспанскія войскі, між іншым, цяпер стаяць у Пфальцы, каб адтуль працягнуць ваяваць з Галандыяй, — пачакайце трошкі, дзеці мае, Бог на баку праведнікаў, а шчасце на баку прыстойных людзей, не губляйце мужнасці, не мінае ніводнага дня, каб ваш бацька Якаб за вас не маліўся.

А імператар і надалей выйграваў бітву за бітвай. Ён перамог унію, ён перамог караля Даніі, і ўпершыню паўстала імавернасць, што пратэстантызм зноў знікне з боскага свету.

Але потым прыбыў той самы швед, Густаў Адольф, які не захацеў калісьці ажаніцца з Ліз, і пачаў перамагаць. Ён пачаў выйграваць бітву за бітвай, а цяпер стаяў пад Майнцам на зімоўцы, і пасля доўгіх ваганняў Фрыдрых напісаў яму, у палымяных выразках і з каралеўскай пячаткай, і толькі праз два месяцы ў Гаагу прыйшоў ліст з такой самай вялікай пячаткай: Мы будзем рады пазнаёміцца з Вамі і спадзяемся на Ваш прыезд.

Момант быў не самы лепшы. Фрыдрых прастыў, яму балела спіна. Але існаваў толькі адзін чалавек, які мог бы вярнуць іх назад у Пфальц і, можа быць, нават у Прагу, і калі ён запрашае да сябе, трэба ехаць.

— Сапраўды трэба?

— Так, Фрыц.

— Але ён не мае права мне загадваць.

- Безумоўна, не.
- Я такі самы кароль, як ён.
- Безумоўна, Фрыц.
- І я мушу ехаць?
- Так, Фрыц.

І тады ён выправіўся ў дарогу, разам з блазнам, кухарам і Гудэніцам. Сапраўды, гэта быў час, калі ўсё мянялася, пазаўчора на абед былі крупы, а на вячэру хлеб, а ўчора хлеб на абед, а на вячэру нічога. Галандскім Генеральным штатам яны настолькі абрыдлі, што тыя больш не давалі ім дастатковых для выжывання грошай.

Яна ўглядалася ў завею. Схаладала. І вось сяджу я, думала яна, каралева Багеміі, курфюстка Пфальцкая, дачка англійскага караля, пляменніца дацкага караля, стрыечная ўнучка Лізаветы-нявінцы, унучка Марыі Шатландскай, і не магу дастаць дроў.

Яна заўважыла, што побач стаіць Нэле. На нейкі момант гэта яе здзівіла. Чаму яна не пайшла са сваім мужам, калі, вядома ж, гэта яе муж?

Нэле зрабіла кніксен, паставіўшы адну нагу перад другой, раскінуўшы рукі і растапырыўшы пальцы.

— Сёння не будзем танцаваць, — сказала Ліз. — Сёння пагаворым.

Нэле пакорліва кіўнула.

— Будзем расказваць. Я табе, ты мне. Пра што ты хацела б даведацца?

— Мадам?

Яна была трохі нявыхаваная, з мажнай фігурай і грубымі рысамі твару, якія выдавалі нізкае паходжанне, але ўсё-ткі даволі мілая: ясныя, цёмныя вочы, шаўковая скура, акруглыя сцёгны. Толькі падбароддзе было занадта шырокім і вусны крыху пухлаватымі.

— Пра што ты хацела б даведацца? — паўтарыла Ліз. Яна адчула ўкол у грудзях, напалову боязь, напалову хваляванне. — Можаш спытаць пра што хочаш.

— Я не маю такога права, мадам.

— Калі я кажу табе, то маеш.

— Мяне не абыходзіць, калі людзі смяюцца з мяне і Тыля. Бо гэта наша прафесія.

— Гэта не пытанне.

— Пытанне ў тым, ці крыўдзіць гэта Вашу Вялікасць? Ліз маўчала.

— Што ўсе з Вас смяюцца, мадам, Вас гэта абражае?

— Я не разумею цябе.

Нэле ўсміхнулася.

— Ты наважылася спытаць у мяне нешта такое, чаго я не разумею. Як хочаш, я табе адказала, цяпер мая чарга. Блазан твой муж?

— Не, мадам.

— Чаму не?

— А патрэбная прычына?

— Насамрэч патрэбная, так.

— Мы разам уцяклі. Яго бацьку асудзілі як ведзьмара, а я не хацела заставацца, не хацела замуж за Штэгера, таму ўцякла з ім.

— Чаму ты не хацела за яго замуж?

— Заўсёды бруд, мадам, і вечарамі цёмна. Свечкі занадта дарагія. І ты сядзіш у цемры і ясі крупы. Вечна адны крупы. Ды і Штэгераў сын мне не падабаўся.

— А Тыль?

— Я ж сказала, ён мне не муж.

— Цяпер зноў твая чарга пытацца, — сказала Ліз.

— Гэта дрэнна, калі ў цябе нічога няма?

— Адкуль мне ведаць! Ты мне пра гэта скажы!

— Гэта нялёгка, — сказала Нэле. — Няма ніякай абароны, цягаешся па краіне, і няма дзе схвацца ад ветру. А цяпер ёсць.

— Калі я цябе адашлю — не будзе больш. Але ж вы ўцяклі разам, чаму тады ён не стаў тваім мужам?

— Нас узяў з сабой вандроўны рыфмач. А на наступным кірмашы мы сустрэлі аднаго штукара, Пірміна. Ён навучыў нас рамяству, але быў надта злым, не даваў нам удосталь есці ды і біў таксама. І мы рушылі на поўнач, далей ад вайны, і дайшлі амаль да самага мора, але потым прыбылі шведы, і мы павярнулі на захад.

— Ты, Тыль і Пірмін?

— Тады мы ўжо зноў былі ўдваіх.

— Вы ўцяклі ад Пірміна?

— Тыль яго забіў. Ці можна цяпер зноў мне спытаць, мадам?

Ліз крыху памаўчала. Нямецкая ў Нэле была сялянскай і дзіўнаватай, мо яна нешта не так зразумела.

— Так, — сказала яна, — цяпер зноў твая чарга.

— Колькі служанак было ў вас раней?

— Паводле маёй шлюбнай дамовы — сорак тры толькі для мяне адной, з іх шэсць высакародных камерыстак, у кожнай з якіх было па чатыры пакаёўкі.

— А сёння?

— Цяпер зноў мая чарга. Чаму ты не выйшла за яго за муж? Ён табе не падабаецца?

— Ён мне як брат і бацькі. Ён усё, што ў мяне ёсць. А я — усё, што ёсць у яго.

— Але як мужа ты яго не хочаш?

— Цяпер зноў мая чарга, мадам?

— Так, твая.

— А Вы хацелі яго як мужа, мадам?

— Каго?

— Яго Вялікасць. Ці хацела Ваша Вялікасць Яго Вялікасць як мужа Вашай Вялікасці, калі Ваша Вялікасць выходзіла за яго замуж?

— Гэта ж, дзяўчо, зусім іншае.

— Чаму?

— То было дзяржаўнае пытанне, мой бацька і два міністры замежных спраў некалькі месяцаў вялі перамовы. І таму я хацела за яго, яшчэ не пабачыўшы.

— А калі Ваша Вялікасць яго пабачылі?

— Тады я сапраўды яго захацела, — адказала Ліз, нахмурыўшыся. Гэтая размова перастала ёй падабацца.

— Яго Вялікасць сапраўды надта велічны мужчына.

Ліз уважліва зазірнула ёй у твар.

Нэле вытрымала яе позірк з шырока адкрытымі вачыма. Нельга было зразумець, ці здэкеуецца яна.

— Цяпер можаш танцаваць, — сказала Ліз.

Зрабіўшы кніксен, Нэле пачала танцаваць. Яе чаравікі шчоўкалі па паркеце, рукі ўздымаліся, плечы паварочваліся, валасы разляталіся. Гэта быў адзін з самых складаных сучасных танцаў, і яна рухалася так зграбна, што Ліз пашкадавала, што ў яе больш няма музыкаў.

Яна заплюшчыла вочы, слухала шчоўканне чаравікаў. Нэле і прыкідвала, што ёй прадаць наступным. Яшчэ заставалася некалькі карцін, у тым ліку яе партрэт, напісаны адным добрым чалавекам з Дэльфта, і тая, створаная адукаваным вусачом, які з гэткай пыхай размахваў сваімі пэндзлямі; ёй карціна падавалася крыху няздарнай, але каштавала яна, пэўна, шмат. Свае ўпрыгожанні яна ўжо амаль усе прадала, заставалася яшчэ дыядэма і два або тры калье, не такое ўжо і безвыходнае становішча.

Шчоўканне скончылася, яна расплюшчыла вочы. У пакоі больш нікога не было. Калі сышла Нэле? Як яна асме-

лілася? Нікому не дазваляецца пакідаць пакой, не атрымаўшы дазволу манарха.

Яна вызірнула вонкі. На газоне ляжаў ужо тоўсты слой снегу, галіны дрэваў згіналіся. Але хіба снег не пайшоў толькі што? Яна адразу ж страціла ўпэўненасць у тым, як доўга яна тут сядзела, на гэтым крэсле ля акна побач з халодным камінам, з зацыраванай коўдрай на каленнях. Ці Нэле толькі што была тут або мінуў ужо нейкі час? І колькі людзей узяў з сабой Фрыдрых у Майнц, а колькі засталася тут з ёй?

Яна паспрабавала падлічыць: кухар пайшоў з ім, блазан таксама, другая пакаёўка папрасіла на тыдзень адпачынак, каб наведаць хворых бацькоў, мо яна і не вернецца. Магчыма, на кухні яшчэ нехта застаўся, а мо і не, адкуль ёй гэта ведаць, яна ніколі не заходзіла на кухню. Быў яшчэ начны вартаўнік — так яна думала, але на чамі яна не выходзіла з пакоя і ніколі яго не бачыла. Падчашы? Гэта быў стары чалавек, вельмі вытанчаны, але цяпер ёй раптам прыйшло да галавы, што і яго ўжо даўно не відаць, магчыма, ён нават застаўся ў Празе ці памёр недзе на іх шляху ад аднаго прыстанішча да другога — гэтаксама як памёр і тата, а яна нават не паспела пабачыцца з ім яшчэ раз, а цяпер у Лондане ўжо ўладарыць яе брат, якога яна амаль не ведала і ад якога сапраўды не было чаго чакаць.

Яна прыслухалася. Непадалёк нешта трэснула і шчоўкнула, але калі яна стаіла дыханне, каб чуць лепш, то нічога ўжо не даносілася. Было зусім ціха.

— Хто тут?

Ніякага адказу.

Недзе ляжаў званочак. Калі ў яго пазваніць, нехта пачуе, так было заўсёды, так было прынята, усё яе жыццё было так. Але дзе ён, той званочак?

Магчыма, хутка ўсё зменіцца. Калі Густаў Адольф з Фрыдрыхам, то-бок той, за якога яна ледзь не выйшла замуж, і той, за якога яна ўсё-ткі выйшла, аб'яднаюцца, то ў Празе адновяцца святы і яны змогуць вярнуцца ў высокі замак, пры канцы зімы, калі зноў пачнецца вайна. Бо так было штогод: з першым снегам вайна перапынялася, а калі вярталіся птушкі, пускалі парасткі дрэвы і лёд вызваляў ручаі, зноў пачыналася і вайна.

У пакоі стаяў мужчына.

Гэта было дзіўна — па-першае, таму, што яна не зваліла, па-другое, таму, што гэтага мужчыну ніколі не бачыла. Спачатку яна спытала сябе, ці не трэба пачынаць баяцца. Найманья забойцы былі пранырлівымі, яны маглі праслізнуць паўсюль, нідзе не было ад іх сховішча. Але гэты мужчына не выглядаў небяспечным, і ён пакланіўся паводле ўсіх правілаў, а потым сказаў нешта такое, што забойца ну ніяк не сказаў бы.

— Мадам, асёл знік.

— Што за асёл? І хто гэта?

— Хто такі асёл?

— Не, хто гэта. Хто такі... вось, — яна паказала на яго, але гэты ідыёт не зразумеў. — Хто ты?

Ён пачаў гаварыць. Ёй было цяжка разумець яго, бо яе нямецкая ўсё яшчэ кульгала, а яго была асабліва грубай. Але паступова яна разабралася: ён спрабаваў ёй патлумачыць, што адказвае за стайні і што блазан забраў асла адразу ж пасля свайго вяртання. Асла і Нэле, яе ён забраў таксама. І яны ўсё ўтраіх з'ехалі.

— Толькі асёл знік? Уся іншая скаціна на месцы?

Ён адказаў, яна не зразумела яго, ён адказаў яшчэ раз, і да яе дайшло, што іншых жывёл і не было. Цяпер стайні пустыя. Таму, тлумачыў мужчына, ён і стаіць тут перад ёй, яму трэба новае заданне.

— Але чаму блазан наогул вярнуўся, што з Яго Вялікасцю? Яго Вялікасць таксама вярнуўся?

— Тут быў толькі блазан, — сказаў мужчына, які праз пустыя стайні не мог больш лічыцца стайнікам, — а потым зноў некуды паехаў, узяўшы жанчыну і асла. Ён пакінуў ліст.

— Ліст?! Пакажы!

Мужчына пакорпаўся ў правай кішэні штаноў, пакорпаўся ў левай, пачухаўся, зноў палез у правую, знайшоў складзены кавалак паперы. Шкада, што так выйшла з аслом, сказаў ён. Гэта была надзвычай разумная жывёліна, блазан не меў права яго забіраць. Ён паспрабаваў яму запырэчыць, але той паскуднік паздзекаваўся з яго. Гэта было вельмі крыўдна, ён не хоча расказваць.

Ліз разгладзіла запіску. Скамечаную і заляпаную, чорныя літары расплыліся. Але яна пазнала почырк з першага погляду.

На нейкі момант, калі адной часткай свядомасці яна паспела прабегаць аркуш вачыма, а другой яшчэ не, ёй захацелася парваць гэты ліст і папросту забыцца, што яна яго атрымала. Але, вядома ж, так было нельга. Яна сабралася з сіламі, сіцснула кулакі і ўзялася чытаць.

II

Густаў Адольф не меў права прымушаць яго чакаць. Не толькі таму, што гэта нявыхавана. Не, ён літаральна не меў на гэта права. У дачыненні да іншай каранаванай асобы нельга было паводзіць сябе як хочацца, існавалі строгія правілы. Чэшскія каралеўскія рэгаліі больш старажытныя, чым шведская карона, ды і сама Багемія старэйшая і багацейшая краіна, таму ўладар Багеміі меў вышэйшы

статус, чым шведскі кароль, — ужо не гавораць пра тое, што тытул курфюрста быў роўным каралеўскаму, наконт гэтага пфальцкі двор прадставіў заключэнне, гэта даказана. Цяпер ён, вядома ж, у выгнанні, але шведскі кароль аб'явіў вайну імператару, які паставіў яго па-за законам, і пратэстанцкая унія ніколі не прызнавала пазбаўлення статусу курфюрста, таму шведскі кароль мусіў ставіцца да яго як да курфюрста, а як курфюрст ён яму роўны — аднолькавая пазіцыя ў агульным пераліку княжацкіх тытулаў, а калі ўлічваць радавое старшынство, пфальцкі дом без сумневу меў куды большую вагу, чым дом Вазаў. Такім чынам, проста недапушчальна, што Густаў Адольф вымушаў яго сябе чакаць.

Каралю балела галава. І цяжка дыхалася. Ён не быў падрыхтаваны да пахаў лагера. Ён ведаў, што чыста не можа быць, калі тысячы салдат з абозамі ўладкаваліся на адным месцы, і яшчэ памятаў пах свайго ўласнага войска, якім загадваў пад Прагай, пакуль яно не растала, не рашчынілася ў зямлі, не развеелася як дым, але так, як тут, там не было, такога ён сабе не ўяўляў. Яны ўчулі лагер яшчэ да таго, як ён трапіў у поле зроку, улавілі вастрыню і горыч над спустошаным краявідам.

— Божухна, як смярдзіць, — сказаў кароль.

— Пагана, — адказаў блазан. — Пагана, пагана, пагана. Табе трэба памыцца, зімовы кароль.

Кухар і чацвёрта салдат, якіх галандскія Генеральныя штаты неахвотна вылучылі яму для аховы, зарагаталі як дурні, і кароль на нейкі момант задумаўся, ці можа ён такое дараваць, але, зрэшты, блазны для таго і існавалі, так было прынята, калі ты кароль. Свет можа атачаць цябе павагай, але блазну дазволена гаварыць што заўгодна.

— Каралю трэба памыцца, — сказаў кухар.

— І ногі, — выкрыкнуў нехта з салдат.

Кароль зірнуў на графа Гудэніца, які ехаў поруч, але твар таго заставаўся нерухомым, таму ён мог зрабіць выгляд, што нічога не чуў.

— І за вушамі, — сказаў іншы салдат, і зноў усе, апроч графа і блазна, засмяяліся.

Кароль не ведаў, што яму рабіць. Правільным было б стукнуць мярзотніка, але яму было нядобра, ужо некалькі дзён яго мучыў кашаль. А калі гэты чалавек стукне ў адказ? Зрэшты, салдат падпарадкоўваўся Генеральным шта-там, не яму. З другога боку, нельга дазваляць абражаць сябе людзям, якія не былі яго прыдворнымі блазнамі.

Потым яны з пагорка ўбачылі лагер, і кароль забыўся на сваю злосць, ды і салдаты перасталі шукаць спосабы з яго паздзекавацца. Як белы горад у павевах ветру, ляжаў ён ля іх ног, як горад, праз дамы якога ішло лёгкае трым-ценне, туды і сюды, парэнне і хваляванне. Толькі з друго-га погляду можна было зразумець, што горад складаўся з намётаў.

Чым бліжэй яны падыходзілі, тым мацнейшым рабіўся пах. Раз'ядаў вочы, упіваўся ў грудзі, і нават калі тры-маць перад носам хусцінку, пранікаў праз тканіну. Кара-лю шчыпала вочы, ён задыхаўся. Ён паспрабаваў дыхаць неглыбока, але гэта не дапамагала, паху нельга было пазбегнуць, і яго душыла яшчэ мацней. Ён заўважыў, што графу Гудэніцу гэтаксама млосна, і нават салдаты пры-ціскалі далоні да твараў. Кухар стаў белым як смерць. Ды і ў блазна знік яго звычайны здэклівы выраз.

Зямля была разараная, коні патаналі ў ёй, ступаючы цяжка, як па балотнай твані. Паабапал дарогі ляжалі кучы цёмна-карычневага бруду, кароль паспрабаваў перака-наць сябе, што гэта пэўна ж не тое, пра што ён падумаў, але ведаў, што гэта было акурат яно: гаўно соцень і тысяч людзей.

Смярдзела не толькі яно. Смярдзелі яшчэ і раны, гнайнікі, пот і ўсялякія хваробы, вядомыя чалавецтву. Кароль заплюшчыў вочы. Яму падавалася, што гэты смурод можна было нават бачыць, гэтае атрутнае жоўтае згушчэнне паветра.

— Куды?

Тузін кірасіраў перагарадзіў ім дарогу — вялікія мужчыны з уладным выглядам, у шаломах і нагрудных латах; кароль ужо даўно такіх не бачыў, толькі калісьці ў Празе. Ён зірнуў на графа Гудэніца. Граф Гудэніц зірнуў на салдат. Салдаты зірнулі на караля. Нехта мусіць загаварыць, мусіць яго прадставіць.

— Яго багемская Вялікасць і Курфюрсцка-пфальцкая Светласць, — сказаў нарэшце кароль сам. — Накіроўваецца да вашых найвышэйшых чыноў.

— Дзе Яго багемская Вялікасць? — спытаў адзін з кірасіраў. Ён гаварыў на саксонскім дыялекце, і каралю прыйшося згадаць, што на шведскім баку змагалася малая шведаў — гэтаксама як у дацкім войску амаль не было датчанаў, ды і тады пад Прагай стаяла толькі пара соцень чэхаў.

— Тут, — сказаў кароль.

Кірасір здзекліва зірнуў на яго.

— Я тут. Яго Вялікасць. Гэта я.

Іншыя кірасіры таксама заўхмыляліся.

— Што смешнага? — спытаў кароль. — У нас ёсць суправаджальны ліст, запрашэнне ад караля Швецыі. Зараз жа правядзіце мяне да яго.

— Ну так, усё ў парадку, — сказаў кірасір.

— Я не выношу непавагі, — сказаў кароль.

— Усё правільна, — сказаў кірасір. — Хадзем, вялікасць.

І павёў іх праз знешнія колы лагера да ўнутраных. Смурод, які стаў ужо да таго невыносным, што здавалася,

горш няма куды, рабіўся ўсё мацнейшым. Яны праехалі міма фургонаў абозу: аглоблі тырчалі ўверх, на зямлі ляжалі мёртвыя коні, дзеці гулялі ў брудзе, жанчыны кармілі немаўлят або мылі сукні ў ночвах з брунатнай вадой. Сярод іх былі і абозныя нявесты, але многія ваякі падарожнічалі з жонкамі. Той, хто меў сям'ю, на вайну браў яе з сабой, дзе ж ёй яшчэ было заставацца?

І тут кароль убачыў нешта жаклівае. Ён зірнуў у той бок і спачатку не пазнаў, што гэта, бо такога быццам не магло быць, але калі прыгледзецца, то ўсё становілася на свае месцы і ты разумеў. Ён імгненна адварнуўся. І пачуў, як побач застагнаў граф Гудэніц.

Гэта былі мёртвыя дзеці. Не старэйшыя за пяць гадоў, многім не было і года. Яны ляжалі тут — зваленыя ў кучу і выцвілыя, са светлымі, каштанавымі і рудымі валасамі, а калі прыгледзецца, можна было ўбачыць сорак ці больш цельцаў з расплюшчанымі вачыма, і паветра, цёмнае ад мух. Калі яны праехалі, кароль адчуў настойлівае жаданне абярнуцца, бо акурат таму, што не хацеў гэтага бачыць, ён усё ж хацеў на гэта глядзець, але вытрымаў.

Цяпер яны былі ўжо ва ўнутраным лагеры, у салдат. Намёты стаялі побач з іншымі намётамі, мужчыны сядзелі вакол вогнішчаў, смажылі мяса, гулялі ў карты, спалі на зямлі, пілі. Усё было б цалкам нармальна, калі б не столькі хворых: хворых у брудзе, хворых на саламяных мяхах, хворых на вазах — не толькі параненых, але і мужчын з гнайнікамі, мужчын з жаўлакамі на тварах, мужчын, у якіх слязіліся вочы і цякла з ратоў спіна, а многія ляжалі нерухома і скурчана, нельга было сказаць, яны ўжо мёртвыя ці яшчэ толькі ляжаць пры смерці.

Смурод зрабіўся зусім невыносным. Кароль са спадарожнікамі прыціскалі да насоў далоні; усе спрабавалі перастаць дыхаць і, толькі калі ўжо было немагчыма

трываць, уцягвалі крыху паветра праз далоні. Каралю зноў стала млосна, ён сабраў усе сілы, але яго занудзіла яшчэ мацней, і ён мусіў званітаваць проста з каня. І адразу ж тое самае здарылася з графам Гудэніцам, потым з кухарам, а потым і з адным з галандскіх салдат.

— Усё? — спытаў кірасір.

— Трэба звяртацца «Ваша Вялікасць», — сказаў блазан.

— Ваша Вялікасць, — сказаў кірасір.

— Ён усё, — сказаў блазан.

Калі яны рушылі далей, кароль заплюшчыў вочы. Гэта трохі дапамагло, бо напраўду: ты чуеш менш пахаў, калі нічога не бачыш. Але пахаў усё адно хапала. Ён пачуў, як нехта некаму нешта сказаў, потым пачуў крыкі, потым смех з усіх бакоў, але яму было ўсё адно; хай сабе смяюцца з яго. Ён хацеў толькі, каб скончыўся гэты невыносны смурод.

І вось так, з заплюшчанымі вачыма, яго і прывялі да каралеўскага намёта, размешчанага пасярод лагера, пад аховай тузіна шведаў у поўным абмундзіраванні, лейбгвардыі караля; яны стаялі тут, каб адхіляць незадаволеных салдат. Шведская карона ўсё менш і менш ім плаціла. Нават калі яны выйгравалі ўсе бітвы і збіралі ўсё, што было на заваяванай зямлі, вайна ўсё адно не акуплялася.

— Я прывёў караля, — сказаў кірасір, які іх суправаджаў.

Вартаўнікі засмяліся.

Кароль чуў, што засмяліся і яго салдаты.

— Граф Гудэніц, — сказаў ён рэзкім загадным голасам. — Суніміце гэтыя нахабныя паводзіны!

— Будзе зроблена, Ваша Вялікасць, — прамармытаў граф, і, як ні дзіўна, гэта падзейнічала — і тупыя свінні змоўклі.

Кароль злез з каня. Яму было млосна да абмарачэння, ён сагнуўся і нейкі час перхаў. Адзін з вартаўнікоў

адхінуў брызент, і кароль са сваімі спадарожнікамі ўвайшоў унутр.

Гэта было вечнасць таму. Дзве гадзіны, мо нават тры, яны тут чакалі, на невысокіх зэдліках без спінак, і кароль больш не ведаў, як можна не зважаць на тое, што іх пакінулі тут сядзець; але ён вымушаны быў не зважаць, бо, вядома ж, трэба было ўстаць і пайсці, але ніхто, апроч гэтага шведа, не мог вярнуць яго ў Прагу. Чаму так адбываецца? Мо таму, што той хацеў ажаніцца з Ліз? Пісаў ёй лісты тузінамі, безліч разоў кляўся ў каханні, зноў і зноў дасылаў ёй свае партрэты, але яна не захацела пайсці за яго. Пэўна ж, усё праз гэта. І цяпер ён дробязна помсціць.

Хоць, можа, акурат так яго патрэба ў адплаце і задаволіцца. Можа, гэта быў добры знак. Магчыма, чаканне азначае, што Густаў Адольф яму дапаможа. Ён пацёр вочы. Як і заўсёды, калі ён хваляваўся, яго далоні ўзмоклі, а ў жываце пачаўся жар, які не сунімаўся ніякімі запаранымі зёлкамі. Тады, у час бітвы пад Прагай, пякло так моцна, што ён праз свае колікі мусіў нават збегчы з ратнага поля; дома, у атачэнні слуг і прыдворных, ён чакаў выніку, гэта была найгоршая гадзіна за ўсё яго папярэдняе жыццё — толькі ўсё тое, што прыйшло потым, кожная асобна ўзятая гадзіна, кожны момант, было яшчэ горшым.

Ён пачуў свой уласны ўздых. Ад ветру над імі траскаў брызент, знадворку даносіліся мужчынскія галасы, недзе нехта крычаў: ці то паранены, ці то салдат, які паміраў ад чумы, — ва ўсіх лагерах былі зачумленыя. Пра гэта не гаварылі, бо пра гэта не хацелі думаць, з гэтым немагчыма было змагацца.

— Тыль, — сказаў кароль.

— Кароль? — адказаў блазан.

— Зрабі што-небудзь.

— Табе здаецца, што час цягнецца занадта доўга?

Кароль маўчаў.

— Бо ён так доўга прымушае цябе чакаць, бо ён ставіцца да цябе як да свайго скуралупа, да свайго цырульніка, да чысцільніка свайго начнога гаршка, і таму ты нудзішся, і я мушу табе нешта прапанаваць, так?

Кароль маўчаў.

— З задавальненнем гэта зраблю, — блазан схіліўся. — Зазірні мне ў вочы.

Кароль з сумневам зірнуў на блазна. Тонкія вусны, вузкае падбароддзе, запалыя шчокі, плашч з цялячай скуры; некалі спытаў яго, чаму ён носіць гэты ўбор — ці ён хоча выглядаць як звер, на што блазан адказаў яму:

— О не, як чалавек.

Пасля ён зрабіў загаданае і зазірнуў яму ў вочы. Міргнуў. Гэта было непрыемна, бо ён не быў прызвычаены вытрымліваць позірк іншага чалавека. Але што заўгодна лепш за размовы пра тое, чаму швед прымушае яго чакаць, ды, зрэшты, ён сам папрасіў блазна яго развесяліць, а яшчэ яго нават зацікавіла, што ж той задумаў. Ён здушыў жаданне заплюшчыць вочы, ён глядзеў на блазна.

Яму прыгадалася белае палатно. Яно вісела ў іх троннай зале і спачатку вельмі яго цешыла. «Скажы людзям, што дурні не бачаць карціны, што толькі высакародныя паходжаннем бачаць яе, проста скажы гэта — і ты перажывеш чуд!» Урагатацца можна было, як наведнікі прыкідваліся, з веданнем справы разглядалі карціну і ківалі. Безумоўна, яны не сцвярджалі, што бачаць карціну, ніхто не быў настолькі неасцярожным, і амаль усе добра разумелі, што тут вісіць усяго толькі белае палатно. Але, па-першае, яны не былі цалкам упэўненымі ў адсутнасці якой-кольвек магіі, а па-другое, яны не ведалі, ці не вераць ён і Ліз у нешта такое — а выклікаць

у караля падазрэнні ў тупасці або нізкім паходжанні было, зрэшты, гэтак жа дрэнна, як сапраўды быць тупым ці нізкародным.

Нават Ліз нічога не гаварыла. Нават яна, яго чароўная, прыгожая, але, зрэшты, не заўсёды разумная жонка, зірнула на карціну і прамаўчала. Нават яна не была ўпэўненая, вядома ж, не, яна ж усяго толькі жанчына.

Ён хацеў абмеркаваць з ёй гэта. Ліз, хацеў ён сказаць, кінь дурное, не ламай перада мной камедыі! Але раптам не наважыўся. Бо калі яна ў гэта верыла, хоць трошачкі, калі нават яна думала, што палатно зачараванае, што яна потым падумала б пра яго?

А калі б яна расказала пра гэта ўсім астатнім? Калі б сказала: Яго Вялікасць, мой муж, кароль, не ўбачыў на палатне ніякай карціны, — як бы ён тады выглядаў? Яго статус быў хісткім, ён кароль без краіны, выгнаннік, ва ўсім цалкам залежыць ад таго, што пра яго думаюць, ну і як яму сябе паводзіць, калі б вакол пачалі гаварыць, што ў троннай зале вісіць магічная карціна, якую могуць бачыць толькі высакародныя, а кароль не бачыць? Вядома ж, ніякая гэта была не карціна, гэта быў жарт блазна, але цяпер, калі палатно вісела тут, яно набыло нейкую сваю ўласную моц, і кароль з жудасцю заўважыў, што яно і неадчэпнае, і невытлумачальнае — ён не можа ні пацвердзіць, што бачыць карціну там, дзе не было ніякай карціны, бо гэта быў самы пэўны шлях выставіць сябе пустагаловым, і роўна гэтаксама ён не можа вымавіць, што палатно белае, бо калі ўсе астатнія верылі, што там вісіць зачараваная карціна, сіла якой выяўляе нізкародных і дурных, гэтага цалкам хапіла б, каб дарэшты сябе зняславіць. Нават са сваёй беднай, дарагой, абмежаванай жонкай ён не мог пра гэта пагаварыць. Яму было прыкра. І ўсё праз блазна.

Як доўга блазан цяпер на яго глядзеў? І што задумаў? Вочы ў Тыля былі блакітныя-блакітныя. Вельмі светлыя, амаль як вада, здавалася, што яны свецяцца знутры, а ў цэнтры вочнага яблыка была дзірка. І за ўсім гэтым хавалася — так, што? За ўсім гэтым хаваўся сам Тыль. За ўсім гэтым была душа блазна, тое, чым ён ёсць.

Кароль зноў захацеў заплюшчыць вочы, але ўтрымаў позірк на месцы. Яму стала ясна, што тое, што адбывалася з ім, працавала і ў адваротны бок: гэтаксама як ён зазіраў у душу блазну, той цяпер зазіраў у ягоную.

Зусім недарэчна ён прыгадаў тое імгненне, калі ўпершыню зазірнуў у вочы сваёй жонкі, вечарам пасля іх шлюбу. Яны былі такімі сарамлівымі, такімі спалоханымі. Яна захінала далонямі гарсэт, які ён хацеў расшнураваць, але потым узняла на яго вочы, і ён пабачыў яе твар у полымі свечак, упершыню настолькі блізка, і ўявіў, як гэта — напраўду быць з некім іншым адным цэлым; але калі ён працягнуў рукі, каб прыцягнуць яе да сябе, то тут жа сустрэўся з графінам з ружавай вадой на начным століку, і бразгатанне чарапкоў разбіла чары: тая лужына на паркеце з эбенавага дрэва — ён і цяпер бачыць яе перад сабой, і ружавыя пялёсткі, што плавалі па ёй як караблікі. Іх было пяць. Ён і цяпер гэта дакладна ведае.

Потым яна заплакала. Відаць, ніхто ёй не патлумачыў, што адбываецца ў шлюбную ноч, і тады ён адступіўся ад яе, бо хоць кароль і мусіць быць моцным, ён, наадварот, быў хутчэй рахманым, і яны заснулі побач адно з адным як брат і сястра.

Пазней, у іншай спальні, дома ў Гайдэльбергу, яны раіліся пра прыняцце вялікага рашэння. Ноч за ноччу, зноў і зноў, яна вагалася і адгаворвала, як гэта спрадвеку водзіцца за жанчынамі, і кожны раз ён ёй наноў тлумачыў, што такія прапановы не робяцца без Боскай волі і што

трэба ісці за сваім наканаваннем. Але ж, маўляў, імператар, зноў і зноў ускрыквала яна, што рабіць з яго гневаў, ніхто не ідзе супраць імператара, і ён цярпліва ёй тлумачыў тое, што так пераканаўча данеслі яму юрысты: прыняцце чэшскай кароны не парушае міру ў дзяржаве, бо Багемія не ёсць часткай імперыі.

І нарэшце ён яе пераканаў, гэтаксама як і іншых. Ён патлумачыў ёй, што чэшскі трон пераходзіць да таго, каго захоча бачыць каралём чэшская шляхта, і таму яны пакінулі Гайдэльберг і паехалі ў Прагу, і ён ніколі не забудзе дзень каранацыі, велізарны сабор, агромністы хор; і ажно да сённяшняга дня рэхам адгукаецца ў яго душы: Цяпер ты кароль, Фрыц. Ты адзін з вялікіх.

— Не заплюшчвай вочы, — сказаў блазан.

— Я не заплюшчваю, — адказаў кароль.

— Супакойся, — сказаў блазан, і кароль задумаўся, ці можа ён на гэта заплюшчыць вочы, пры ўсёй блазнаўскай свабодзе гэты заходзіў занадта далёка.

— А што там з тваім аслом, — спытаў ён, каб пазлаваць блазна. — Ці ён ужо нешта ўмее?

— Вось-вось загаворыць як пробашч, — сказаў блазан.

— І што ж ён гаворыць? — пацікавіўся кароль. — Што ўжо ўмее?

Два месяцы таму ён у прысутнасці блазна апавядаў пра дзівосных усходніх птушак, якія могуць выдаваць цэлыя сказы, так што можна падумаць, быццам гэта гавораць людзі. Ён вычытаў гэта ў кнізе Атаназіюса Кірхера пра боскі свет жывёл, і з таго часу думкі пра птушак, якія ўмеюць гаварыць, не адпускалі яго.

Але блазан сказаў, што няма нічога складанага ў тым, каб навучыць птушку гаварыць; калі ты хоць трошкі адораны, у цябе любы звер забалбоча. Жывёлы разумнейшыя за людзей, таму паводзяцца ціха, яны надзеленыя тален-

там не трапляць праз усялякае глупства ў цяжкае становішча. Але калі скаціну добра пераканаць, тая парушыць сваё маўчанне, і ён можа гэта даказаць у любы момант у абмен на добры пачастунак.

— Добры пачастунак?

Не для сябе, заверыў блазан, акурат для звера. Так гэта робіцца, у кніжку хаваецца ежа і падсоўваецца зверу зноў, зноў і зноў, з цяроўнасцю і вытрымкай. Той пачне прагна гартаць старонкі і стане даведвацца ўсё больш і больш пра людскую мову, і праз два месяцы ўжо будзе вынік.

— І для якога ж звера?

— З любым можна правярнуць. Толькі не занадта малым, іначай яго голасу не пачуеш. З чарвякамі далёка не прасунешся. Насякомыя таксама дрэнны варыянт, яны заўсёды злітаюць, не дачытаўшы сказа. Катываўжыды пярэчаць, а пярэстыя ўсходнія птушкі, якіх апісвае той мудры спадар езуіт, тут не водзяцца. Так што застаюцца сабакі, коні і асёл.

— У нас больш няма каня, і сабака таксама збег.

— І яго зусім не шкада. Затое асёл стаіць у стайні. Мне трэба год, і праз год я...

— Два месяцы!

— Нямнога.

Не без з'едлівасці кароль нагадаў блазну, што той толькі што сам гаварыў пра два месяцы. Раўняюцца столькі часу ён і атрымае, не больш, і калі праз два месяцы не будзе выніку, яго чакае добрая прачуханка біблейскага маштабу.

— Мне трэба ежа, каб класці яе ў кніжку, — амаль нясмела сказаў блазан. — І нямала.

Ясная справа, кароль ведаў, што ежы ў іх ваўжыды не стае. Але ён зірнуў на праклятае белае палатно на сцяне і, напярод песцячы ў сабе подлюю радасць, сказаў блазну,

які ўжо нейкі час стаў займаць занадта вялікае, да неразумнасці, месца ў яго душы, што дасць яму столькі ежы, колькі неабходна для гэтай задумы, толькі б асёл загаварыў. Праз два месяцы.

І сапраўды, блазан рабіў выгляд. Кожны дзень ён знікаў у стайні з аўсом, маслам, сподачкам падсалоджанай мёдам кашы і кніжкай. Аднаго разу караля апанавала цікаўнасць, насуперак усялякай прыстойнасці ён вырашыў падгледзець і ўбачыў, што блазан сядзеў на зямлі з разгорнутай кнігай на каленях, а асёл побач з ім добрасумленна таропіўся ў пустату.

Паціху рухаецца, адразу ж паведаміў блазан, І ды А ўжо вывучылі, акурат паслязаўтра можна будзе разлічваць на наступны гук. Пасля чаго ён з бляянем засмяяўся, і кароль, засаромеўшыся сваёй цікаўнасці да ўсёй гэтай бязглуздзіцы, сышоў, так нічога і не сказаўшы, каб прысвяціць сябе дзяржаўным справам, што ў сумнай рэчаіснасці азначала, што ён зноў будзе прасіць ваеннай падтрымкі ў свайго англійскага швагра і грошай у галандскіх Генеральных штатаў, як заўжды — безнадзейна.

— Дык што, што ён цяпер гаворыць? — паўтарыў кароль, гледзячы блазну ў вочы. — Што ён ужо ўмее гаварыць?

— Гаворыць асёл добра, толькі вось вярзе розную лухту. Мала чаго ведае, свету не бачыў, дай яму яшчэ трошкі часу.

— Ні дня больш за абяцанае!

Блазан захіхікаў.

— У вочы, кароль, глядзі мне ў вочы, а цяпер скажы ўсім, што ты бачыш!

Кароль адкашляўся, каб адказаць, але раптам не змог прамовіць ні слова. Стала цёмна, колеры і формы зблыталіся, ён зноў апынуўся перад англійскай сям'ёй: бледны

Якаб, яго жажлівы цесць, дацкая цешча Ганна, скамяная ад фанабэрыі, і яго нявеста, на якую ён не наважваўся зірнуць. Потым гайданне і кручэнне ўзмацніліся і зноў сціхлі, і ён больш не ведаў, дзе ён ёсць.

Ён закашляўся, а калі зноў змог дыхаць, то зразумеў, што ляжыць на падлозе. Яго абкружылі людзі. Яны расплываліся перад вачыма. Над імі нешта бялела, брызент на штангах, ён злёгка хваляўся ад ветру. Цяпер удалося пазнаць графа Гудэніца, капялюш з пяром прыціснуты да грудзей, на твары зморшчынкі ад перажыванняў, ля яго блазан, побач кухар, адзін з салдат, потым нехта ў шведскай уніформе з ухмылкай на твары. Ён страціў прытомнасць?

Кароль працягнуў руку. Граф Гудэніц ухапіўся за яе і дапамог яму падняцца на ногі. Ён хістаўся, ногі зноў падгіналіся, кухар падтрымліваў яго з другога боку, пакуль ён не ўстаў. Так, знепрытомнеў. У недарэчны момант, у намёце Густава Адольфа, якога яму трэба пераканаць сілай або хітрасцю, што іх лёсы звязаныя адзін з адным, ён асунуўся, як жанчына ў тугім гарсэце.

— Спадарства! — пачуў ён свой уласны голас. — Папляскайце блазну!

Ён заўважыў, што яго кашуля заляпаная нечым спераду, каўнер, куртка, ордэн на грудзях таксама. Яшчэ і запэцкаўся?

— Папляскайце Тылю Уленшпігелю! — ускрыкнуў ён. — Ну і фокус! Шыкоўна атрымалася, — ён ухапіў блазна за вуха, мяккае, вострае і непрыемнае, і выпусціў яго зноў. — Але асцярожней, каб мы цябе не аддалі езуітам, бо гэта на мяжы з вядзьмарствам, такія фокусы!

Блазан маўчаў. Стаяў з крывой усмешкай на твары. Як і заўсёды, кароль не мог патлумачыць яго выразу.

— Ён чараўнік, мой блазан. Прынясіце вады, пачысціце мне адзенне, не тырчыце без справы, — кароль вымучана засмяяўся.

Граф Гудэніц пачаў завіхацца з хусцінкай вакол яго кашулі; калі ён цёр ды скуб, яго маршчыністы твар праплыў занадта блізка ад твару караля.

— Трэба асцерагацца гэтага штукара! — гаварыў кароль. — Хутчэй чысці, Гудэніц. Трэба асцерагацца! Толькі зірнуў мне ў вочы — я і зваліўся, вось дык чараўнік, вось дык фокус!

— Ты сам упаў, — сказаў блазан.

— Навучы мяне такому фокусу! — ускрыкнуў кароль. — Акурат як асёл навучыўся чытаць, я хачу вывучыць гэты фокус.

— Ты вучыш асла чытаць? — спытаў нехта з галандцаў.

— Калі такі, як ты, умее гаварыць і калі дурны кароль усё балбоча і балбоча, чаму тады асёл не можа?

Каралю вельмі хацелася заляпіць блазну поўху, але ён пачуваўся занадта слабым, на яго абрынуўся салдацкі рогат, зноў закружылася галава. Кухар падтрымаў яго.

І акурат у гэты недарэчны момант нехта адхінуў брызент сумежнага памяшкання, увайшоў мужчына ў чырвоным убранні дворскага і з паблажлівай цікаўнасцю змерыў караля позіркам.

— Яго Вялікасць просяць.

— Нарэшце, — сказаў кароль.

— Што? — перапытаў цырыманімайстар. — Што гэта значыла?

— Даўно ўжо час, — сказаў кароль.

— Так не гавораць у прыёмным пакоі Яго Вялікасці.

— Хай гэтае стварэнне са мной не размаўляе! — кароль адштурхнуў яго і ўпэўненым крокам увайшоў у суседняе памяшканне.

Ён убачыў стол з мапай, незасцелены ложка, абгрызеныя косці і надкусаныя яблыкі на падлозе. Ён убачыў невысокага крэпкага мужчыну — круглая галава з круглым носам, круглы живот, калматая барада, рэдкія валасы, хітрыя маленькія вочкі. Той паспеў падысці да караля, схапіў яго адной далонню за руку, а другой так моцна ўдарыў у грудзі, што ён упаў бы, калі б мужчына не прыцягнуў яго да сябе і не абняў.

— Дарагі сябра! — сказаў ён. — Дарагі добры стары сябра!

— Брат, — прахрыпеў кароль.

Густаў Адольф пах нечым рэзкім, і яго сілішча дзівіла. Цяпер ён адштурхнуў караля і пачаў яго разглядаць.

— Я рады, што мы нарэшце пазнаёміліся, дарагі брат, — сказаў кароль.

Ён заўважыў, што Густаву Адольфу не спадабаўся зварот, і гэта пацвердзіла яго страхі: швед не ўважаў яго за роўнага сабе.

— Пасля столькіх гадоў, — паўтарыў кароль так урачыста, як толькі змог, — пасля столькіх лістоў, усіх тых пасланняў, нарэшце твар у твар.

— Мяне таксама радуе, — сказаў Густаў Адольф. — Як маешся, як пачуваешся? Што з грашыма? Ці хапае ежы?

Кароль не адразу зразумеў, што той яму тыкае. Напраўду так? Мо гэты чалавек дрэнна валодае нямецкай мовай або гэта шведскае дзівацтва?

— На мне цяжарам ляжыць клопат аб хрысціянстве, — сказаў кароль. — Гэтак жа як... — ён зглытнуў. — Як і на табе.

— Праўда, гэта так, — сказаў Густаў Адольф. — Хочаш чаго выпіць?

Кароль задумаўся. Ад думак пра віно яму паблажэла, але адмаўляцца, мабыць, было б неразумна.

— Выдатна! — ускрыкнуў Густаў Адольф, сціснуў руку ў кулак і, пакуль кароль спадзяваўся, што гэтым разам будзе не так адчувальна, стукнуў яго.

У караля перахапіла паветра. Густаў Адольф працягнуў яму келіх. Ён узяў і адпіў. Смак у віна быў жудасны.

— Жудаснае віно, — сказаў Густаў Адольф. — Яно ў нас з нейкага там склепа, але ж гэта вайна, пераборлівымі быць не выпадае.

— Мне здаецца, яно сапсаванае, — сказаў кароль.

— лепш сапсаванае, чым ніякага, — сказаў Густаў Адольф. — Ну, чаго ты хочаш ад мяне, сябра, чаму ты тут?

Кароль паглядзеў у барадаты хітры круглы твар. Вось ён, выратавальнік пратэстантызму, вялікая надзея. Але ж толькі нядаўна я сам быў такой надзеяй; як здарылася, што цяпер на маім месцы гэты таўстун з рэшткамі ежы ў барадзе?

— Мы перамагаем, — сказаў Густаў Адольф. — Ты пэгэтаму тут? Таму што мы перамагаем іх у кожнай бітве? Уверсе на поўначы мы іх перамаглі, потым дарогай на поўдзень і ўнізе ў Баварыі. Кожны раз мы перамагалі, бо ў іх і сіл менш, і парадку ніякага. Бо яны не ведаюць, як трэба муштравать людзей. А я ведаю. Ну а ў цябе з тваімі людзьмі, то-бок як яно было, калі ў цябе былі людзі, ты ім падабаўся, тваім салдатам, там пад Прагай, да таго, як імператар іх забіў? Акурат учора я аднаму са сваіх, які хацеў дэзерціраваць з касай, адарваў вушы.

Кароль няўпэўнена засмяяўся.

— Праўда. Я зрабіў гэта, яно ж не надта цяжка. Хапаеш і адрываеш, такія чуткі хутка разносяцца. Салдатам смешна, калі гэта не пра іх, але ж і не наважваюцца ўчыніць нешта падобнае. У мяне тут амаль няма шведаў, большасць тых людзей знадворку — немцы, яшчэ парачка фінаў, шатландцаў і ірландцаў, наколькі я ведаю. Усе

мяне любяць, таму мы перамагаем. Ты хочаш да мяне далучыцца? Таму ты тут?

Кароль адкашляўся.

— Прага.

— А што з Прагай? Ды пі ты!

Кароль з агідай зазірнуў у келіх.

— Мне патрэбная твая падтрымка, брат. Дай мне войска, і Прага падзе.

— Але мне не трэба Прага.

— Старая імператарская рэзідэнцыя, якая зноў вернецца да сапраўднай веры. Гэта было б вялікім знакам!

— Не трэба мне знакаў. Мы ж заўжды мелі нейкія добрыя знакі, добрыя словы, добрыя кнігі, добрыя песні, мы, пратэстанты, але потым прайгралі бітву і ўсё разам з ёй. Перамогі мне патрэбныя. Я павінен выйграць у Валенштайна. Ты сустрэкаўся з ім калі-небудзь, ведаеш яго?

Кароль пакруціў галавой.

— Мне трэба данясенні. Я заўсёды пра яго думаю, часам нават сню, — Густаў Адольф перайшоў да другога краю намёта, нахіліўся, парыўся ў куфры і падняў васковую фігурку. — Вось так ён выглядае! Той Фрыдландскі, гэта ён, я заўсёды гляджу на яго і думаю: я цябе перамагу, ты хітры, а я хітрэйшы, ты дужы, а я дужэйшы, твае войскі любяць цябе, мае любяць мяне больш, на тваім баку д'ябал, але на маім Бог. Кожны дзень я яму гэта кажу. Часам ён адказвае.

— Ён адказвае?

— У яго д'ябальская сіла. Вядома ж, ён адказвае, — знячэўку спахмурнеўшы, Густаў Адольф паказаў на белы твар васковай фігуркі. — Тады ў яго варушыцца рот і ён здзекуецца з мяне. У яго ціхі голас, бо ён маленькі, але я ўсё разумею. Ён мяне называе тупым шведам, шведскай сракай, боскай скацінай і гаворыць, што я не ўмею чытаць. Я ўмею!

Паказаць табе? Я чытаю на трох мовах. Я перамагу гэтую свінню. Адарву яму вушы. Адрэжу пальцы. Спялю яго.

— Гэтая вайна пачалася ў Празе, — прамовіў кароль. — І калі мы Прагу...

— Не, мы не будзем, — сказаў Густаў Адольф. — Вырашана, пакінем гэтыя размовы, — ён сеў на крэсла, адпіў са свайго келіха і зірнуў на караля, бліснуўшы вачыма. — Але Пфальц...

— Што з Пфальцам?

— Яго табе трэба вярнуць.

Кароль не адразу зразумеў, што пачуў.

— Дарагі брат, Вы дапаможаце мне вярнуць маю спадчыну?

— Іспанскія войскі ў Пфальцы, гэта нікуды не варта, ім там не месца. Або Валенштайн іх пагоніць, або я пераб'ю. Хай не зазнаюцца, мо ў іх і ёсць непераможныя пяхотныя карэ, але ведаеш што? Не такія яны і непераможныя, тыя карэ, і я ў іх выйграю.

— Дарагі брат! — кароль ухапіў Густава Адольфа за руку.

Густаў Адольф адразу ж падняўся і сціснуў каралю пальцы так моцна, што той ледзь стрымаў крык, пасля паклаў яму далоні на плечы, прыцягнуў да сябе. Яны абняліся. Стаялі, абняўшыся, усё абдымаліся і абдымаліся, і гэта цягнулася так доўга, што замілаванне караля знікла. Нарэшце Густаў Адольф адарваўся ад яго і пачаў хадзіць туды-сюды па намёце.

— Калі снег растае, мы рушым праз Баварыю і адначасова зверху, заатакуем іх абцугамі і заціснем. А потым нападзём на Гайдэльберг і выганім іх. Калі ўсё атрымаецца, нават не спатрэбіцца вялікай бітвы, мы авалодаем Пфальцам, і я дам табе яго ў лен, а імператар хай кусае сябе за сраку.

— У лен?

— Ну так, а як яшчэ?

— Вы хочаце аддаць мне Пфальц у лен? Спадчынныя ўладанні?

— Так.

— Так нельга.

— Вядома ж, можна.

— Пфальц Вам не належыць.

— Калі я яго заваюю, ён будзе належаць мне.

— Я думаў, Вы прыйшлі ў імперыю дзеля Бога і справы веры!

— Толькі паміж намі: вядома ж, так і ёсць. Як ты можаш сумнявацца, мыш ты, пясчынка, рыбёха! Але я хачу і нешта мець за гэта. Калі я табе проста аддам Пфальц, якая мне з гэтага выгада?

— Вы хочаце грошай?

— Грошай таксама, але не толькі іх.

— Я прынясу вам падтрымку Англіі.

— Праз тваю жонку? Нешта дагэтуль табе гэта не дапамагло. Яны цябе кінулі на вырак лёсу. Няўжо ты думаеш, я дурны? Падобны да таго, хто паверыць, што, як толькі ты паклічаш, адразу ж прыбягуць англічане?

— Калі я атрымаю назад Пфальцкае курфюрства, я зноў стану на чале пратэстанцкай фракцыі ў імперыі, і яны прыйдуць.

— Ты ніколі больш не станеш на чале чаго б там ні было.

— Як Вы можаце...

— Супакойся, бедачына, і слухай. Ты згуляў, паставіўшы на кон усё, я такое паважаю. І потым прайграў, а разам з тым развязаў усю гэтую вар'яцкую вайну. Так бывае. Многія ставяць на кон усё і выйграюць. Напрыклад, я. Маленькая краіна, маленькая армія, знутры ў імперыі сітуацыя выглядала як поўная параза пратэстантаў, і хто мне

раіў паставіць усё на гэтую карту, сабраць войска і рушыць у Германію? Усе мяне адгаворвалі. Не рабі гэтага, пакінь, ты не зможаш выйграць, але я гэта зрабіў і выйграў, і неўзабаве буду ў Вене і адарву Валенштайну вушы, а імператар стане поўзаць перада мной на каленях, а я скажу: Хочаш заставацца імператарам? Тады рабі тое, што табе кажа Густаў Адольф! Але магло ж скончыцца і іначай. Мяне маглі забіць. Я мог бы цяпер сядзець у чоўне і, заліваючыся слязьмі, веславаць праз Балтыйскае мора. Мала быць сапраўдным малойцам, дужым, разумным і бясстрашным, ты можаш прайграць і нягледзячы на гэта. Роўна гэтаксама, як можна быць некім накшталт цябе і ўсё адно выйграць. Усялякае бывае. Я наважыўся і перамог, ты наважыўся і страціў, ну і што табе заставалася рабіць пасля? Так, можна было б засіліцца, але такое не для кожнага, ды і грэх гэта зрэшты. Таму ты пакуль тут. Бо мусіш жа нешта рабіць. І таму ты пішаш лісты, просіш, патрабуеш, цягаешся па аўдыенцыях, вядзеш размовы і перамовы, як быццам яшчэ нечага варты, але гэта не так! Англія не дасылае табе войска. Унія не прыходзіць на дапамогу. Твае браты ў імперыі пакінулі цябе. Ёсць толькі адзін чалавек, які можа вярнуць табе Пфальц, і гэта я. І я дам табе яго ў лен. Калі ты ўкленчыш перада мной і прысягнеш мне ў вернасці як свайму ўладару. Ну што, Фрыдрых? Што скажаш?

Густаў Адольф скрыжаваў рукі і зазірнуў каралю ў твар. Калматая барада трэслася. Грудзі ўздымаліся і апускаліся, кароль выразна чуў яго дыханне.

— Мне трэба падумаць, — ледзь выціснуў з сябе кароль.

Густаў Адольф рассмяяўся.

— Вы ж не чакаеце... — кароль закашляўся, не ведаючы, як працягнуць сказ, пацёр лоб, паабяцаў сабе больш

не страчваць прытомнасць, і ўжо пэўна ж не цяпер, толькі б не цяпер, і пачаў зноў: — Вы ж не чакаеце, што я прыму такое рашэнне без таго, каб...

— Акурат гэтага я і чакаю. Калі я паклікаў маіх генералаў уварвацца ў гэтую вайну на поспех ці на згубу, ты думаеш, я доўга кідаўся туды-сюды? Думаеш, я раіўся са сваёй жонкай? Думаеш, я памаліўся спачатку? Я вырашу зараз жа, сказаў я сабе, і вырашыў, і ўжо ў наступны момант не патлумачыў бы прычын, але гэта ўжо не мела ніякага значэння, таму што ўсё ўжо было вырашана! І вось ужо і генералы стаялі перада мной і крычалі «віват», і я сказаў: Я — Леў Поўначы! Так мне прыйшло да галавы, — ён пастукаў сабе пальцамі па лбе. — Такое проста прыходзіць. Я ні пра што не раздумваў, і раптам яно тут. Леў Поўначы! Гэта я. Таму прымі прапанову Ільва або адмаўляйся, але не крадзі ў мяне час.

— Мая сям'я мае тэрытарыяльнае права на Пфальцкае курфюрства і незалежнасць ад імперыі пачынаючы з...

— І табе здаецца, што ты не можаш быць першым з сям'і, хто атрымае Пфальц ад шведа ў лен. Але ты пабачыш, я нішто сабе. Падаткі будуць не надта высокімі, а калі не будзеш мець жадання прыязджаць у Швецыю на мой дзень нараджэння, то прышлеш канцлера. Я не зраблю табе нічога дрэннага. Ударым па руках, не будзь чаравікам!

— Чаравікам? — кароль не быў упэўнены, што пачуў правільна. Дзе гэты чалавек вучыў мову?

Густаў Адольф працягнуў руку, і яго маленькая мясістая далонь лунала перад грудзьмі караля. Трэба яе паціснуць — і ён зноў пабачыць палац у Гайдэльбергу, пагоркі і рэчку, тонкія промні сонца, што падаюць праз плюшч на каланадах, вялікія залы, у якіх ён вырас. І Ліз будзе зноў жыць так, як яна гэтага заслугоўвае, з мноствам камерыстак, мяккім ільном і шоўкам, са свечкамі з воску, якія не мігцяць,

з адданымі людзьмі, якія ведаюць, як гаварыць з Вялікасцю. Ён мог бы вярнуцца. І стала б як раней.

— Не, — сказаў кароль.

Густаў Адольф нахіліў галаву, быццам не дачуўшы.

— Я кароль Багеміі. Я курфюрст Пфальцкі. Я ні ад кога не вазьму як лен тое, што мне належыць, мая сям'я старэйшая за Вашу, і Вы не маеце права, Густаў Адольф Ваза, ані так са мной размаўляць, ані рабіць мне такія прыніжальныя прапановы.

— Халера, — сказаў Густаў Адольф.

Кароль адварнуўся.

— Пачакай!

Кароль, які ўжо накіроўваўся да выхаду, спыніўся. Ён ведаў, што сапсаваў гэтым уражанне, але ўсё ж не мог іначай. У ім разгарэўся і не хацеў згасаць пробліск надзеі: магло ж здарыцца, што ён так уразіў гэтага чалавека цвёрдасцю характара, што той прапануе нешта іншае. Але ж ты сапраўдны малойца, скажа ён, магчыма, я памыліўся ў табе! Але не, падумаў кароль. Глупства. І ўсё адно застаўся стаяць, павярнуўся і ненавідзеў сябе за гэта.

— Але ж ты сапраўдны малойца, — сказаў Густаў Адольф.

Кароль зглынуў сліну.

— Тут я памыліўся, — сказаў Густаў Адольф.

Кароль стрымаў прыступ кашлю. У грудзях балела. Кружылася галава.

— Ну то ідзі тады з Богам, — сказаў Густаў Адольф.

— Што?

Густаў Адольф штурхануў яго ў плячо.

— Ты чалавек будзь здароў. Можаш ганарыцца. А цяпер ідзі адсюль, мне трэба выйграваць вайну.

— Больш нічога? — выціснуў з сябе кароль. — Гэта было апошняе слова, гэта ўсё, ідзі з Богам?

— Ты мне не патрэбны. Пфальц так ці інакш будзе маім, а Англія нават хутчэй акажа мне падтрымку, калі цябе не будзе побач са мной. Ты нагадваеш ёй толькі пра даўнюю ганьбу і прайграную бітву пад Прагай. І для мяне лепш, калі мы не будзем рабіць гэтага разам, і для цябе, ты захаваш свой гонар. Ідзі! — ён паклаў руку каралю на плечы, правёў яго да выхаду і адкінуў убок брызент.

Калі яны выйшлі ў прыёмны пакой, усе ўсталі. Граф Гудэніц зняў капялюш і нізка схіліўся. Салдаты сталі на зважай.

— А гэта яшчэ хто? — спытаў Густаў Адольф.

Кароль не адразу зразумеў, што ён пра блазна.

— А гэта яшчэ хто? — паўтарыў блазан.

— Ты мне падабаешся, — сказаў Густаў Адольф.

— А ты мне не, — сказаў блазан.

— Ён смешны, мне такі трэба, — сказаў Густаў Адольф.

— Як на мяне, ты таксама смешны, — сказаў блазан.

— Што ты за яго хочаш? — спытаў Густаў Адольф караля.

— Не раіў бы гэтага рабіць, — сказаў блазан. — Я прыношу няшчасці.

— Праўда?

— Зірні, з кім я прыйшоў. Зірні, што з ім.

Густаў Адольф нейкі час глядзеў на караля. Той вытрымаў яго позірк і зайшоўся ў кашлі, які стрымліваў увесь гэты час.

— Ідзіце, — сказаў Густаў Адольф. — Ідзіце ўжо, знікніце, і бягом. Я не хачу, каб вы заставаліся ў лагеры, — ён адхінуўся, нібыта раптам нечага спалохаўшыся. Брызент з пляскатам закрыўся, ён знік.

Кароль выцер слёзы, што выступілі на вачах ад кашлю. Горла балела. Ён зняў капялюш, пачухаў патыліцу і паспрабаваў усвядоміць, што здарылася.

А здарылася вось што: усяму канец. Ён ніколі не пачыць зноў сваёй радзімы. І ў Прагу ніколі не вернецца. Памрэ ў выгнанні.

— Хадземце, — сказаў ён.

— Што атрымалася? — спытаў граф Гудэніц. — Што ў выніку?

— Потым, — сказаў кароль.

Насуперак усяму ён адчуў палёжку, калі лагер нарэшце застаўся далёка ззаду. Паветра палепшала. Неба над імі было высокім і блакітным, у далечыні ўздымаліся пагоркі. Граф Гудэніц яшчэ двойчы спытаў яго, да чаго яны дамовіліся і ці можна разлічваць на вяртанне ў Прагу, але, так і не атрымаўшы адказу, суняўся.

Кароль кашляў. Ён запытваў сябе, ці гэта ўсё адбывалася напраўду: дужы мужчына з мясістымі далонямі, прамоўленыя ім жаклівыя рэчы, прапанова, якую так хацелася прыняць, нясцерпна, але якую ён проста абавязаны быў адхіліць. І ўсё ж чаму, раптам спытаў ён сябе, чаму я яе адхіліў? Ён больш гэтага не ведаў, усе прычыны, вось толькі што такія важкія, расталі ў тумане. І ён мог нават бачыць гэты туман, які запаўняў паветра блакітам і разрываў пагоркі.

Ён чуў, як блазан апавядае нешта са свайго жыцця, але на імгненне яму здалася, нібы той гаворыць у яго ўнутры, нібы той не скача поруч, а ліхаманкавым голасам засеў у яго галаве, зрабіўся часткай яго самога, з якой ён ніколі не хацеў бы пазнаёміцца. І заплюшчыў вочы.

Блазан расказваў, як яны з сястрой уцяклі з дому: іх бацьку спалілі як ведзьмара, а маці з'ехала на Усход з рыцарам, мо ў Іерусалім або ў далёкую Персію, хто ведае.

— Але ж яна не твая сястра, — пачуў кароль голас кухара.

Яны з сястрой, сказаў блазан, спачатку цягаліся па свеце з адным паганым рыфмачом, хаця чалавекам ён

быў добрым, а потым са штукарар, круцялём найвышэйшага ўзроўню, які навучыў іх усяму, што ўмеў сам, добрым жанглёрам, акцёрам, чыйго падноскі не быў варты ніхто, але ж ну і паганым тыпам ён быў, такім падлюкам, што Нэле лічыла яго д'яблам. А потым яны зразумелі, што кожны штукар — трохі д'ябал, трохі звер і трохі прасцяк таксама, і як толькі яны гэта зразумелі, дык навошта ім стаў той Пірмін, так яго звалі, і калі ён чарговы раз ну надта ўжо на іх раззлаваўся, Нэле згатавала яму грыбную страву, якую ён пэўна ж доўга не забыў або, наадварот, забыў адразу ж, бо там і падох, дзве прыгаршні лісічак, адзін мухамор, кавалачак чорнай бледнай паганкі, болей не трэба. Фокус у тым, каб узяць і мухамор, і бледную паганку, бо забівае кожны з гэтых грыбоў, але паасобку яны гарэняць, можна заўважыць. Звараныя ж разам, яны яднаюць сваю вастрыву ў тонкую слодыч, і гэты вытанчаны смак не выклікае падазрэнняў.

— Гэта значыць, вы яго забілі? — спытаў адзін з салдат.

Не я, сказаў блазан. Сястра забіла, я ж і камара не чаплю. І звонка засмяяўся. Яны ж не мелі выбару. Той чалавек быў надзвычай паганым, ад яго і мёртвага не пазбавішся. Яшчэ доўга ягоны дух ляцеў за імі, смяяўся ім наўздагон ляснымі начамі, усплываў у іх снах і прапапоўваў розныя ўгоды.

— Якія ўгоды?

Блазан маўчаў, кароль расплюшчыў вочы і заўважыў, што цяпер вакол лётаюць сняжынкі. Ён зрабіў глыбокі ўдых. Нарэшце растаў успамін пра смурод вайсковага лагера. Ён задуменна аблізаў вусны, згадаў пра Густава Адольфа і зноў закашляўся. Хіба яны не скачуць назад? Не тое каб гэта яго здзівіла, але ён не хацеў назад у смярдзючы лагер, зноў да гэных салдат і шведскага караля, які толькі і чакаў, каб з яго паздзекавацца. Навакольныя

лугі ўжо былі прыпарушаныя тонкай беллю, а на пяньках — войска падчас наступлення зваліла ўсе дрэвы — вырасталі снежныя купкі. Ён задраў галаву. Неба мігцела сняжынкамі. Ён падумаў пра сваю каранацыю, падумаў пра пяцьсот пеўчых і васьмігалосы харал, падумаў пра Ліз у жамчужнай мантыі.

Мінулі гадзіны, а мо і дні, пакуль ён не вярнуўся ў сваё цяперашняе, ва ўсякім разе, краявід зноў змяніўся, навокал было столькі снегу, што коні ледзь ішлі: яны асцярожна падымалі капыты і марудна апускалі іх у белую глыбіню. Халодны вецер хвастаў яму ў твар. Зайшоўшыся ў кашлі, ён азірнуўся і больш не ўбачыў галандскіх салдат. Побач скакалі толькі граф Гудэніц, кухар і блазан.

— А дзе салдаты? — спытаў ён, але астатнія на яго не звяжалі. Ён перапытаў гучней, але граф Гудэніц неўразумела зірнуў на яго, прыжмурыў вочы і зноў стаў углядацца наперад, у вецер.

Пэўна ж, уцяклі, падумаў кароль.

— У мяне такое войска, якога я заслугоўваю, — сказаў ён. І, кашляючы, дадаў: — Прыдворны блазан, кухар і канцлер двара, якога больш няма. Маё паветранае войска, апошнія адданыя мне людзі.

— Слухаемся! — сказаў блазан, які здолеў яго зразумець, нягледзячы на вецер. — Цяпер і заўсёды. Ты захварэў, Вялікасць?

І кароль раптам з палёгкай усвядоміў, што так і ёсць: адсюль і кашаль, адсюль і млявасць, адсюль і слабасць перад шведам, адсюль зблытанасць думак. Ён захварэў! Гэта столькі ўсяго тлумачыла, што ён ажно рассямяўся.

— Так, — радасна ўскрыкнуў ён. — Захварэў!

Нагнуўшыся наперад для таго, каб адкашляцца, ён невядома чаму падумаў пра цесця з цешчай. Тое, што ён ім не спадабаўся, было зразумела адразу ж. Але ён скарыў іх

сваёй элегантнасцю, высакароднымі манерамі, нямецкай прасталінейнасцю, унутранай сілай.

І яшчэ ён падумаў пра свайго старэйшага сына. Прыгожага хлапца, якога ўсе так любілі. Калі я не вярнуся назад, так гаварыў ён яму, свайму дзіцяці, тады ты вернешся туды, у княства, на высокі пасада нашай сям'і. А потым перавярнуўся човен, і ён патануў, і цяпер ён у Госпада Бога.

Дзе хутка буду і я, падумаў кароль і крануў свой вогненны лоб. У вечнай славе.

Ён павярнуў галаву набок і паправіў падушку. Дыханне было гарачым. Нацягнуў на галаву коўдру, брудную і смярдзючую. Колькі людзей ужо спала ў гэтым ложку?

Ён адкінуў коўдру і агледзеўся. Ён пэўна ж у заезным доме. На сталі стаяў кубак. На падлозе ляжала саломка. Акно было толькі адно, з тоўстым шклом, знадворку клубіўся снег. На ўслончыку сядзеў кухар.

— Нам трэба далей, — сказаў кароль.

— Вы занадта хворы, — сказаў кухар. — Ваша Вялікасць не могуць, яны...

— Бздур! — сказаў кароль. — Бязглуздзіца, глупства, дурасць, пустая балбатня. Ліз жа мяне чакае!

Ён пачуў, што кухар нешта адказвае, але, яшчэ не зразумеўшы яго слоў, зноў заснуў, бо ўбачыў сябе ў саборы, на троне, перад іконамі алтара, ён слухаў хор і прыгадваў казку пра верацяно, пачутую некалі ад маці. Раптам яна падалася яму важнай, але памяць не магла як след усе зляпіць: калі ты раскручваеш верацяно, раскручваецца і кавалак жыцця, і чым хутчэй ты яго круціш, спяшаючыся, напрыклад, або праз нейкі боль, або таму што нешта не так, як хацелася б, тым хутчэй мінае і жыццё, і вось мужчына ў казцы быў ужо ў канцы верацяна, і ўсё ўжо мінула, ледзь паспеўшы пачацца. Але што было ў сярэдзіне, кароль больш не мог прыгадаць, і таму ён расплюшчыў

вочы і аддаў загад рушыць далей, у Галандыю, дзе быў яго палац і дзе чакала жонка разам з прыдворнымі, у шаўках і дыядэме, дзе ладзіліся бясконцыя святы, кожны дзень ставіліся любімыя ёю спектаклі, у якіх гралі найлепшыя актёры з усіх падуладных ім зямель.

На яго здзіўленне, ён зноў сядзеў верхам. Нехта накінуў яму на плечы плашч, але вецер усё адно адчуваўся. Свет здаваўся белым — неба, зямля, хаціны паабапал дарогі.

— Дзе Гудэніц? — спытаў ён.

— Графа няма! — крыкнуў кухар.

— Нам трэба было рухацца далей, — сказаў блазан. — Грошы скончыліся, гаспадар выкінуў нас. Кароль ці не, сказаў ён, у яго прынята плаціць!

— Ага, — сказаў кароль, — але дзе Гудэніц?

Ён паспрабаваў падлічыць, ці вялікае цяпер у яго войска. Вось блазан, і вось кухар, і вось ён сам, і яшчэ блазан, значыць, чацвёрта, але, пералічыўшы другі раз, для пэўнасці, ён налічыў толькі дваіх, блазна і кухара. Так быць не магло, таму ён пачаў лічыць зноў і атрымаў траіх, але ў наступны раз іх зноў стала чацвёрта: кароль Багеміі, кухар, блазан і ён. І тады ён здаўся.

— Трэба спешыцца, — сказаў кухар.

І сапраўды, снег быў занадта глыбокім, коні не маглі больш прасоўвацца праз яго.

— Але ён не можа ісці, — пачуў кароль блазна, і ўпершыню яго голас гучаў без аніякай з'едлівасці, проста як голас звычайнага чалавека.

— Але спешыцца трэба, — сказаў кухар. — Ты ж бачыш. Не пройдзем далей.

— Так, — сказаў блазан. — Бачу.

Кухар трымаў цуглі, і кароль злез, абапіраючыся на блазна. І праваліўся па калені. Конь з палёгкай фыркнуў, пазбавіўшыся ад цяжару, гарачае дыханне вырвалася

з яго ноздраў. Кароль пацерабіў яму грыву. Жывёліна глядзела на яго сумнымі вачыма.

— Мы не можам проста пакінуць коней тут, — сказаў кароль.

— Не хвалюся, — сказаў блазан. — Яны не паспеюць змерзнуць, іх раней з'ядуць.

Кароль зайшоўся ў кашлі. Блазан падтрымліваў яго злева, кухар справа, і так яны пабрылі.

— Куды мы ідзем? — спытаў кароль.

— Дадому, — адказаў кухар.

— Ведаю, — сказаў кароль — Але сёння. Цяпер. У гэтай халадэчы. Куды ідзем мы цяпер?

— Калі ісці паўдня, недзе там на захадзе мусіць быць вёска, у якой яшчэ ёсць людзі, — сказаў кухар.

— Але гэта недакладна, — сказаў блазан.

— Паўдня дарогі ператворацца ў цэлы дзень, — сказаў кухар. — Па такім снезе.

Кароль закашляўся. Ён ішоў, кашляючы, кашляў, іду-чы, ён ішоў і ішоў, і ўвесь час кашляў, і здзіўляўся, што яму амаль не баліць ад гэтага ў грудзях.

— Здаецца, я іду на папраўку, — сказаў ён.

— Вядома ж, — сказаў блазан. — Гэта бачна. Вы ідзяце, Вялікасць.

Кароль адчуваў, што без падтрымкі з абодвух бакоў упаў бы. Гурбы снегу рабіліся ўсё глыбейшымі, усё цяжэй давалася яму не заплюшчваць вочы ў халодным ветры.

— А дзе Гудэніц? — спытаў ён трэці раз. Горла балела. Паўсюль лёталі сняжынкi, і нават з заплюшчанымі вачыма ён усё яшчэ бачыў: мігценне, трымценне, кружэнне бліскучых кропак. Ён уздыхнуў, ногі падагнуліся, ніхто яго не трымаў, яго паглынуў мяккі снег.

— Мы не можам пакінуць яго тут ляжаць, — пачуў ён над сабой нечы голас.

— І што рабіць?

Рукі ўхапілі яго і пацягнулі ўверх, адна рука пры гэтым пшчотна гладзіла па галаве, і ён прыгадаў сваю любую нянецку, якая выгадала яго, тады, у Гайдэльбергу, калі ён быў усяго толькі прынцам, не каралём, і ўсё яшчэ было добра. Ногі цяжка ступалі ў снезе, і калі ён здолеў на міг расплюшчыць вочы, то пабачыў абрысы разбураных дахаў, пустыя вокны, разламаную студню, але людзей відаць не было.

— Ніводзін з іх нас не выратуе, — пачуў ён. — Дахаў няма, ды і ваўкі тут.

— Але тут знадворку мы змерзнем, — сказаў кароль.

— Абодва мы не змерзнем, — сказаў блазан.

Кароль агледзеўся. Сапраўды, кухара больш не было відаць, ён застаўся сам-насам з Тылем.

— Ён паспрабаваў пайсці іншай дарогай, — сказаў блазан. — Нельга злавацца на яго за гэта, у буру кожны клапоціцца пра сябе.

— Чаму мы не змерзнем? — спытаў кароль.

— Ты занадта гарыш. У цябе неймаверная ліхаманка. Холад табе нічога не зробіць, ты памрэш раней.

— Ад чаго? — спытаў кароль.

— Ад чумы.

Кароль змоўк.

— У мяне чума? — спытаў ён пасля.

— Бедачына, — сказаў блазан. — Бедны зімовы кароль, так, у цябе чума. Ужо даўно. Хіба ты не заўважыў гузоў на сваёй шыі? Не заўважаеш іх, калі ўдыхаеш?

Кароль зрабіў удых. Паветра было ледзяным. Ён зайшоўся ў кашлі.

— Калі гэта чума, — сказаў ён, — тады ты таксама падхопіш.

— Для гэтага занадта холадна.

— Можна мне легчы?

— Ты ж кароль, — сказаў блазан. — Ты можаш рабіць усё — што хочаш і дзе хочаш.

— Тады памажы мне! Я лягу.

— Ваша Вялікасць, — сказаў блазан і дапамог яму апусціцца на зямлю, падтрымліваючы пад патыліцу.

Яшчэ ніколі каралю не было так мякка. Гурбы снегу нібыта слаба свяціліся, неба пачало ўжо цягнуцца, але сняжынкі ўсё яшчэ мігцелі святлом. Ён спытаў сябе, ці жывыя там яшчэ няшчасныя коні. Потым падумаў пра Ліз.

— Ты можаш завезці ёй пасланне?

— Вядома ж, Ваша Вялікасць.

Неяк дзіўна было, што блазан звяртаўся да яго з такой павагай, так было не заведзена, бо прыдворныя блазны для таго і існавалі: каб розум не сканаў ад усіх тых шанаванняў. Блазан мусіць быць дзёрзкім! Ён адкашляўся, каб нагадаць пра гэта, але потым зноў прыйшлося кашляць і гаварыць стала цяжка.

Нешта яшчэ трэба было? А, так, напісаць Ліз. Яна заўсёды любіла тэатр, ён ніколі не мог гэтага зразумець. Людзі стаялі на сцэне і ўдавалі з сябе некага іншага. Ён усміхнуўся. Кароль без краіны, у буру, сам-насам з блазнам — такога ніколі не будзе ні ў якой п'есе, гэта зусім нейкая лухта. Ён паспрабаваў сесці, але далоні патанулі, ён зноў апусціўся назад. Што ён хацеў яшчэ зрабіць? Ну так, паведаміць Ліз.

— Каралева, — сказаў ён.

— Так, — сказаў блазан.

— Ты раскажаш ёй?

— Раскажу.

Кароль пачакаў, аднак блазан па-ранейшаму і не думаў з яго смяяцца. Але гэта быў яго абавязак! Раззлаваўшыся, ён заплюшчыў вочы. На дзіва, гэта нічога не змяніла:

ён гэтак жа бачыў блазна, і снег ён бачыў таксама. Ён адчуў паперу ў сваіх далонях, пэўна ж, гэта блазан засунуў яе між яго пальцаў, і адчуў нешта цвёрдае, пэўна ж, гэта быў вугалёк. Мы набачымся зноў перад Богам, хацеў ён напісаць, я кахаў толькі цябе ўсё жыццё, але потым у яго ўсё зблыталася, і ён больш не быў упэўнены, напісаў ён гэта ўжо або толькі хацеў напісаць, і больш не ведаў, каму адрасаваны ліст, таму вывеў дрыготкай рукой: Густаў Адольф хутка памрэ, я гэта цяпер ведаю, але я памру раней. Аднак гэта было зусім не пасланне, таму ён дадаў яшчэ: Клапаціся добра пра асла, я дару яго табе, але не, ён жа не хацеў такога казаць Ліз, гэта да блазна, а блазан тут, яму можна сказаць і так, а ліст усё ж да Ліз. Таму ён пачаў наноў і хацеў напісаць, але было занадта позна, больш не атрымлівалася. Рука аслабела.

Ён мог толькі спадзявацца, што паспеў напісаць усё самае важнае.

Без аніякіх высілкаў ён падняўся і пайшоў. Азірнуўшыся яшчэ раз, ён заўважыў, што іх зноў трое: блазан, які ўкленчыў у сваім плашчы з цялячай скуры, кароль на зямлі, яго цела было напалову занесена белым, і ён. Блазан паглядзеў на яго. Іх позіркі сустрэліся. Блазан прыклаў далонь да лба і пакланіўся.

Ён прывітальна схіліў галаву, павярнуўся і пайшоў прэч. Цяпер ён ужо не патанаў у снезе, таму рухаўся наперад куды хутчэй.

ГОЛАД

— Жыла-была... — апавядае Нэле.

Яны ўжо трэці дзень у лесе. Ліставы полаг сям-там прапускае святло, а таму зялёнае покрыва над імі слаба дапамагае — яны ўсё адно прамоклі ад дажджу. Невядома, ці скончыцца калі гэты лес. Пірмін, які ідзе наперадзе, чуваючы раз-пораз паўкруг сваёй лысіны, на іх не азіраецца, ім чуваць, як ён то нешта мармыча, то напявае на нейкай невядомай мове. Цяпер яны ўжо даволі добра яго ведаюць і таму лішні раз не загаворваюць, бо ён ад гэтага злуецца, а раззлаваўшыся, вельмі хутка пачынае рабіць ім балюча.

— Жыла-была адна мацерка, і было ў яе тры дачкі, — апавядае Нэле. — І гусь у іх была. І знесла яна залочанае яйка.

— Якое яйка?

— Залатое.

— Ты сказала залочанае.

— Гэта тое самае. Дочкі былі вельмі розныя, дзве злыя, з чорнымі душамі, але прыгожыя. А малодшая была, наадварот, добрая, з душой белай як снег.

— І таксама прыгожая?

— Самая прыгожая з трох. Прыгожая, як новы дзень.

— Новы дзень?

— Ну, — яна пачынае злавацца.

— А ён прыгожы?

— Вельмі.

— Новы дзень?

— Вельмі прыгожы. І старэйшыя сёстры прымушалі малодшую працаваць, дзень і ноч, без перапынку, і яна сцерла сабе ў кроў пальцы, і ногі яе ператварыліся ў балючае месіва, а валасы заўчасна пасівелі. Адноўчы залатое яйка разбілася, і з яго вылезла малое пальчанё і спытала: Дзяўчо, чаго ты хочаш?

— А дзе яйка было ўвесь гэны час?

— Не ведаю, недзе ляжала.

— Увесь час?

— Ну, недзе ляжала.

— Яйка з золата? І ніхто яго не ўзяў?

— Гэта казка!

— Ты сама яе прыдумала?

Нэле маўчыць. Пытанне падаецца ёй бессэнсоўным. У прыцемках лесу хлапец выглядае яшчэ танейшым: ён ідзе трошкі нагнуўшыся, схіліўшы галаву да грудзей, яго тулава — скура ды косці, ён падобны да ажылай драўлянай фігуркі. Ці яна прыдумала гэтую казку? Яна сама гэтага не ведае. Ёй так шмат расказвалі розных гісторый, маці, абедзве цёткі і бабуля, столькі ўсяго пра малых пальчанят, залочаныя яйкі, ваўкоў, рыцараў, ведзьмаў, добрых ды злых сёстраў, што ёй не трэба доўга думаць, пачынаеш — і яно само працягваецца, яднаюцца часткі, калі так, калі гэтак, і вось ужо і казка.

— Расказвай далей, ну, — гаворыць хлопчык.

Расказваючы пра тое, як малое пальчанё на просьбу прыгожай сястры ператварыла яе ў лябедзюхну, каб яна

магла паляцець у краіну з малочнымі рэкамі і кісельнымі берагамі, дзе ўсё добра і ніхто не галодны, Нэле заўважае, што лес робіцца ўсё гусцейшым. Здавалася б, яны мусілі набліжацца да горада Аўгсбурга. Але мала падобна.

Пірмін спыняецца. Азіраецца па баках, нібыта прынюхваючыся. Нешта яго занепакоіла. Ён згінаецца і разглядае бярозавы камель, чорна-белую кару, дзірку ў дрэве.

— Што здарылася? — пытае Нэле і тут жа палохаецца сваёй неабачлівасці. Яна адчувае, што хлопчык побач з ёй ажно здранцвеў.

Пірмін павольна паварочвае вялікую нязграбную лысую галаву. Яго вочы нядобра пабліскаваюць.

— Расказвай далей, — гаворыць ён.

Месцы, у якіх ён сціскаў яе рукі і ногі, яшчэ ныюць, а плячо баліць гэтаксама, як і чатыры ці пяць дзён таму, калі ён адным спрактыкаваным рухам заламаў ёй руку за спіну. Хлопчык хацеў ёй дапамагчы, але з такой сілай атрымаў у живот, што не мог разагнуцца ажно да ночы.

І ўсё ж Пірмін не заходзіў залішне далёка. Рабіў ім балюча, ды не занадта, а калі хапаў Нэле, дык ніколі не крапаў вышэй каленяў альбо ніжэй жывата. І ведаючы, што яны могуць уцячы ў любы момант, трымаў іх адзіным спосабам: вучыў усяму, чаму яны хацелі навучыцца.

— Расказвай далей, — паўтарае ён. — Другі раз прасіць не буду.

І Нэле, усё яшчэ спрабуючы зразумець, што ж ён убачыў у той дзірцы, апавядае, як малое пальчанё з лябедзюхнай прыляцелі да брамы краіны з малочнымі рэкамі, якая ахоўвалася вартаўніком, вялізным як вежа. Ён скажаў: Тут вы ніколі не зазнаеце ні голаду, ні смагі, але ніколі не выйдзеце адсюль! Яны прасілі яго, малілі і ўгаворвалі, але ён не ведаў літасці, у грудзях у вартаўніка ляжыць

і не б'ецца каменнае сэрца вагой у кантар, і таму ён паўтараў і паўтараў: Вы не выйдзеце! Вы не выйдзеце!

Нэле змаўкае. Абодва глядзяць на яе і чакаюць.

— І? — запытвае Пірмін.

— Яны не выйшлі, — гаворыць Нэле.

— Ніколі?

— У яго было каменнае сэрца!

Пірмін нейкі час таропіць на яе вочы, потым смяецца і рушыць далей. Дзеці ідуць за ім. Хутка ноч, у іх больш няма чаго есці, а Пірмін з імі тым, што мае, не дзеліцца.

Звычайна Нэле лягчэй трымае голад, чым хлопчык. Яна ўяўляе сабе, што боль і знямога не ўнутры яе, а ў нейкім іншым месцы, што ў іх нічога агульнага з ёй. Але сёння прасцей Тылю. Яго голад падобны да нечага лёгкага, драбнюткага і ўзвейнага, яшчэ трохкі — і быццам падымешся ў паветра. Яны ідуць следам за Пірмінам, але ў думках хлопчык у ранішнім занятку: як мы пераймаем чалавека? Як запусціць у сабе гэта: зірнуць чалавеку ў твар і потым ператварыцца ў яго — трымаць сваё цела так, як трымае ён, зрабіць свой голас падобным да ягонага?

Гэта падабаецца людзям найбольш, з гэтага яны лягчэй за ўсё смяюцца, але трэба ўдала трапіць, бо калі памылішся, ты нічога не варты. Каб пераймаць некага, ідыёт ты, дурніла малы, запляснелы няздарны пень, табе не проста трэба зрабіцца да яго падобным, табе трэба зрабіцца больш падобным да яго, чым ён сам, бо ён можа быць якім заўгодна, але табе ўсё адно трэба стаць ім цалкам, дарэшты, і калі ты так не можаш, то кінь, не лезь, вяртайся на татаву млынарню і не марнуй Пірмінаў час!

Рэч у тым, каб узірацца, ясна? Прыглядайся — вось што самае галоўнае! Разумеі людзей. Гэта не так і цяжка. Яны нескладаныя. Яны не хочуць нічога надзвычайнага,

проста кожны хоча таго, чаго хоча, нейкім сваім чынам. І калі ты зразумееш, якім чынам нехта нечага хоча, табе застанецца толькі захацець па-ягонаму, і тваё цела падхопіць, голас зменіцца сам сабою, і вочы пачнуць глядзець як след.

Ясная рэч, трэба вучыцца. Гэта трэба заўсёды. Вучыцца, вучыцца і зноў вучыцца. Раўнютка як табе трэба было доўга вучыцца танцаваць на канаце ці хадзіць на руках, альбо як шчэ даўжэй ты вучыўся трымаць у паветры шэсць мячыкаў: зноў і зноў трэба вучыцца, і лепш з настаўнікам, які табе нічога не спусціць з рук, бо сам сабе заўсёды спускаеш многае, з самімі сабой мы не строгія, а настаўнік будзе на цябе ціснуць, і біць цябе, і высмейваць, і казаць табе, што ты няздара, у якога гэта ніколі не атрымаецца.

Хлопчык так старанна спрабуе даўмецца, як пераймаць людзей, што амаль забыўся на голад. Ён уяўляе сабе Штэгераў, Шміда, пастара і старую Ганну Крэль, ён і не ведаў, што яна ведзьма, але цяпер, калі ведае, некаторыя рэчы набываюць новы сэнс. Ён выклікае іх сюды, аднаго за другім, і ўяўляе, як яны паводзяцца і гавораць; ён горбіць плечы, уцягвае грудзі, бязгучна рухае вуснамі: Дапамажы мне з малатком, хлопчык, забі гэты цвік, і ягоная рука злёгка падрыгвае, калі ён яе падымае, гэта ўсё ламавіца.

Пірмін спыняецца і загадвае ім збіраць сухое ламачча. Яны ведаюць, што гэта безнадзейна: пасля трохдзённага дажджу вільгаць пралезла паўсюль, не пашкадаваўшы нічога, больш не засталася ніводнай сухой галінкі. Але Пірміна раз'юшыць не хочуць, таму згінаюцца і пачынаюць лазіць там і сям па хмызняку, робячы выгляд, што яны ў пошуках.

— А як усё нап्राўду скончылася? — шэпча хлопчык. — Яны пайшлі ў тую краіну з малочнымі рэкамі?

— Не, — шэпча яна. — Яны знайшлі замак, дзе ўладарыў злы кароль, забілі яго, і дзяўчына зрабілася каралевай.

— Яна выйшла замуж за малое пальчанё?

Нэле смяецца.

— Чаму не? — пытае хлопчык. Яму самому дзіўна, што ён хоча гэта ведаць, але казка мусіць скончыцца вяселлем, іначай гэта ніякі не канец, іначай усё не так, як трэба.

— Ну як яна можа выйсці замуж за малое пальчанё?

— Чаму не!

— Ён жа малое пальчанё.

— Калі ён умее чараваць, то зробіцца вялікім.

— Ну добра, тады ён зробіў цуд і стаў прынцам, і яны ажаніліся, і калі не памерлі, дык жывуць яшчэ і цяпер. Так добра?

— Лепей.

Але калі Пірмін пабачыў прынесенае імі сырое ламачча, дык пачаў чыхвосціць іх, шчыпаць і лупіць. Рукі ў яго спрытныя і дужыя, толькі табе падалося, што адскочыў ад адной, як цябе ўжо ловіць другая.

— Паскуднікі! — раве ён. — Падарванцы, задрыпанцы, тупыя нікчэмныя аскарузкі, вы ні на што не годныя, не дзіва, што бацькі вас выперлі!

— Няпраўда, — гаворыць Нэле. — Мы самі ўцяклі.

— Ну-ну, — крычыць Пірмін, — а яго бацьку спаліў кат, ведаю-ведаю, часцяком чуў!

— Павесіў, — гаворыць хлопчык. — Не спаліў.

— А ты гэта бачыў?

Хлопчык маўчыць.

— Эны бэны! — Пірмін рагоча. — Эны бэны здох і гэны! Нічога не знаеш, сам сябе кусаеш! Калі вешаюць за вядзьмарства, дык потым спальваюць мёртвага, так заўсёды робяць, так заведзена. Таму яго спалілі. Ну і заадно павесілі.

Пірмін сядзе на кукішкі, кратае пальцамі бяргенне, бурчыць, трэ адну аб адну трэскі і ціхенька прыгаворвае сабе пад нос — хлапец пазнае некалькі замоў, разгарыся з боскай высі, полымя ў галлі, вецер сціхні, дрэўца пыхні, шчэпку запалі; гэта старая формула, Клаус таксама ёй карыстаўся. І сапраўды, неўзабаве да хлопчыка даносіцца добра знаёмы пах вогнішча. Ён расплюшчвае вочы і пляскае ў ладкі. Пірмін, выскаліўшыся, кланяецца. Надзімае шчокі і гоніць струмень паветра на агонь. Водбліск полымя скача на ягоным твары. Ззаду на камлях дрэваў танцуе ягоны цень, неймаверна вялікі.

— А цяпер разыграйце што-небудзь!

— Мы стаміліся, — гаворыць Нэле.

— Калі хочаце есці, паказвайце. Вось так вось яно цяпер. І так і застанецца, пакуль не падохнеце. Вы бадзяжнікі, вас ніхто не бароніць, ды і ад дажджу няма дзе схавацца. Няма дому. Няма сяброў, апроч гэтых самых, як вы, але яны вас не надта будуць любіць, бо ежы на ўсіх замала. Затое вы свабодныя. Нікому не трэба падпарадкоўвацца. Трэба толькі ўмець хутка бегаць, калі прыпачэ. А калі захочацца есці, давядзецца выступаць.

— Ты дасі нам паесці?

— Не, не дасю табе парасю! — Пірмін з рогатам круціць галавой, потым мосціцца па той бок вогнішча. — Нічога болей, ні былінкі, ні парасінкі, чакалі, пачакалі і пачаканкі з'елі, і сцішчэся, бо ў лесе поўна наёмнікаў. Гэтым часам яны надта п'яныя, а яшчэ і раззлаваныя будуць, бо пад Нюрнбергам сяляне сабраліся. Як знойдуць нас, нам не паздаровіцца.

Яны крыху вагаюцца, бо сапраўды моцна стомленыя. Але, зрэшты, для гэтага ж яны тут, для гэтага яны і пайшлі з Пірмінам — каб даваць прадстаўленні, каб навучыцца розным фокусам.

Спачатку хлопчык паказвае танец на канаце. Нацягвае яго не надта высока, хоць даўно ўжо не падае, — Пірміну можа ўсякае ў галаву стукнуць, ён можа знячэўку і кінуць што-небудзь, і канат патрэсці. Хлопчык робіць некалькі асцярожных крокаў, каб праверыць, ці туга нацягнуты канат, якога ён ужо амаль не бачыць у прыцемках, потым робіцца больш упэўненым, ідзе хутчэй, потым бяжыць на месцы. Ён падскоквае, паварочваецца ў паветры, выпростаецца, бяжыць спінай наперад аж да краю. Зноў бяжыць назад, згінаецца, даходзіць да супрацьлеглага канца на руках, перакульваецца, становіцца на ногі, трошкі вяслуе рукамі, знаходзіць раўнавагу і кланяецца. І саскоквае на зямлю.

Нэле шалёна пляскае ў ладкі.

Пірмін выплёўвае:

— Канец — нейкае гадства.

Хлопчык згінаецца, падымае каменьчык, падкідвае, зноў ловіць, не гледзячы, і зноў падкідвае ўгару. Пакуль каменьчык у паветры, ён падымае другі і кідае яго, ловіць першы, падкідвае яго, з маланкавай хуткасцю падымае трэці, ловіць другі, падкідвае яго зноў, а следам за ім і трэці, ловіць і кідае першы, і апускаецца на калені, каб падняць чацвёрты каменьчык. І вось іх ужо пяць круціцца вакол ягонай галавы, уверх і ўніз у вечаровым святле. Нэле стаіла дыханне. Пірмін не варушыцца і глядзіць, яго вочы ператварыліся ў вузкія шчылінкі.

Цяжкась у тым, што каменьчыкі маюць розную форму і розную вагу. Таму руцэ трэба прызвычайвацца да кожнага, кожны раз лавіць трошкі па-іншаму. Цяжкім руцэ трэба больш паддавацца, лёгкія кідаць мацней, каб яны лёталі аднолькава спрытна і па аднолькавай траекторыі. Такое выходзіць, толькі калі вельмі шмат практыкавацца. Але апроч таго трэба яшчэ забыцца, што гэта ты сам

кідаеш каменьчыкі. Трэба нібы проста назіраць за іх палётам. Калі занадта ўцягвацца, усё ідзе не так, а калі яшчэ і думаць, тады страчваеш рытм і ўсё развальваецца.

І яшчэ трошкі хлапец здольны на гэта. Ён не думае, трымаецца, глядзіць угару і бачыць над сабою каменьчыкі. Скрозь лістоту заўважае апошняе святло пацямнелага неба, адчувае кроплі на лбе і вуснах, чуе патрэскванне вогнішча і пачынае ўсведамляць, што больш не можа, што зараз усё збытаецца — і, каб гэта апярэдзіць, дазваляе ўпасці спачатку першаму каменьчыку, за спінай у падлесак, потым другому, трэцяму, чацвёртаму і нарэшце апошняму, і здзіўлена разглядае свае далоні: куды што падзелася? І з удаванай бездапаможнасцю кланяецца.

Нэле зноў пляскае, Пірмін адмахваецца — але з таго, што ён не кажа нічога кепскага, хлопчык разумее, што зрабіў нядрэнна. Вядома ж, ён мог бы жангліраваць лепей, калі б Пірмін пазычыў яму прызначаныя для гэтага мячыкі. У яго іх шэсць, з тоўстай скуры, гладзенькіх, акурат па руцэ, у кожнага свой колер, і калі іх дастаткова хутка падкідваць, яны ператвараюцца ў пярэсты зіхоткі фантан. Яны ляжаць у Пірмінавым джутавым меху, які той звычайна носіць на плячах і які дзеці не наважваюцца нават крануць; толькі паспрабуйце, толькі залезьце туды, і я паламаю вам пальцы. Хлопчык бачыў, як Пірмін жангліруе, у нейкім з гандлёвых мястэчак; у яго файна выходзіць, але пэўна ўжо не так жвава, як ён мог калісьці, і калі прыгледзецца, можна заўважыць, што ад такой колькасці выпітага моцнага піва ён мала-памалу губляе пачуццё раўнавагі. З гэнымі мячыкамі ў хлопчыка магло б атрымацца лепш. Але акурат таму Пірмін ніколі не дазволіць іх узяць.

Нарэшце час п'есы. Хлопчык ківае Нэле, яна адразу ж падскоквае і пачынае апавядаць: дзве арміі згуртаваліся

неяк пад залатой Прагай. Трубяць трубы, блішчаць латы ваяроў, а вось і малады кароль, перапоўнены мужнасцю, у суправаджэнні сваёй англійскай жонкі. Але для імператарскіх генералаў няма нічога святога, яны б'юць у свае барабаны, ці чуеш ты іх? Чорная часіна чакае хрысціян.

Дзеці мяняюць ролі, адну, другую, мяняюць інтанацыю, голас і мову, а раз яны не ведаюць ні чэшскай, ні французскай, ні лаціны, дык гавораць на найпрыгажэйшай табарбарскай. Хлопчык кіруе войскамі імператара, аддае каманды, чуе буркатанне гармат за сваёй спінай, бачыць, як чэшскія мушкецёры скіроўваюць на яго зброю, чуе загад адступаць, але пускае яго паўз вуха: адступленне не прынясе перамогі! Ён рушыць наперад, небяспека вялікая, але ўдача на ягоным баку, мушкецёры адступаюць перад мужнасцю ягоных палкоў, грываць пераможныя фанфары, ён чуе іх лепей за дождж, і вось ён ужо ў залатой троннай зале імператара. Яго Вялікасць разняволена сядзіць на троне, мяккай рукой вешае на яго стужку з ордэнамі: Сёння Вы ўратавалі імперыю, генералісімус! Ён бачыць твары вялікіх гэтай імперыі, схіляе галаву, яны пакорна кланяюцца. Потым да яго падыходзіць высакародная дама: На паруслоў, у мяне для Вас даручэнне! Ён спакойна адказвае: Што заўгодна, нават коштам майго жыцця, бо я Вас кахаю. Я ведаю, васпане, адказвае яна, але забудзьцеся пра гэта. Слухайце маё даручэнне: я хачу, каб Вы...

Нешта б'е яго па галаве; з вачэй сыплюцца іскры, ногі ў хлапца падкошваюцца, ён не адразу цяміць, што Пірмін нечым у яго кінуў. Кранае лоб, згінаецца, перад ім ляжыць камень. Ён каторы ўжо раз уражваецца, як трапна Пірмін умее пацэліць.

— Нікчэмнікі, — кажа Пірмін. — Няўдахі. Думаеце, нехта захоча такое глядзець? Каму падабаецца лупіць вочы на дзіцячыя гульні? Вы для саміх сябе гэта робіце?

Вяртайцеся тады да бацькоў, калі іх і праўда не спалілі. Ці ўсё ж для гледачоў? Тады трэба рабіць гэта лепш. Лепшую гісторыю, лепей граць, хутчэй, болей сілы, болей жартаў, усяго болей! Толькі такое варта паказваць.

— Ягоны лоб! — крычыць Нэле. — Там кроў!

— Мала шчэ. Трэба болей. Хто дрэнна працуе, мае крывавіць цэлы дзень.

— Свіння! — крычыць Нэле.

Пірмін задумліва падымае іншы камень.

Нэле згінаецца.

— Мы паспрабуем яшчэ раз, — гаворыць хлопчык.

— Сёння я больш не хачу, — кажа Пірмін.

— Не, — гаворыць хлопчык. — Давай яшчэ раз.

— Не хачу больш, кіньце, — кажа Пірмін.

І тады яны прысаджваюцца да яго. Агонь амаль дагараў, засталася слабае мільгаценне. Да хлопчыка прыходзіць успамін, пра які ён не ведае, ці гэта было напраўду або прымроілася: начны шум з гушчару, гудзенне, трэск і грукат з усіх бакоў, і вялікі звер з аслінай галавой вытрэшчвае вочы, ніколі раней не чуваны крык і струмені гарачай крыві. Ён круціць галавой, праганяе відзежу, шукае Нэліну руку. Яе пальцы сціскаюць ягоныя.

Пірмін хіхікае. Мо ён умее чытаць думкі, каторы ўжо раз запытвае сябе хлопчык. Гэта не так і цяжка, яму яшчэ Клаус тлумачыў, трэба толькі ведаць правільныя замовы.

Па вялікім рахунку, Пірмін нядрэнны. Так скажам, не цалкам паганы, не ва ўсім і наскрозь, як падаецца з першага погляду. Часам у ім ёсць нават нешта мяккае, нейкая згаворлівасць, якая магла б ператварыцца ў лагоднасць, калі б не жорсткае жыццё бадзяжніка, якое ён мусіць весці. Уласна кажучы, ён і занадта стары ўжо, каб пераязджаць з месца на месца, мокнуць пад дажджом, спаць пад дрэвамі, але нешта пайшло не так, не ўдалося,

не пашанцавала, усе магчымасці знайсці нейкую працу за жытло і сталаванне прайшлі міма яго, а цяпер ужо і запозна. Альбо праз пару гадоў яму пачнуць нясцерпна балець калені, і ён не зможа больш вандраваць, і тады застанецца ў першай-лепшай вёсцы, у якога-небудзь селяніна, якому хопіць спачування ўзяць яго да сябе ў найміты, але для гэтага трэба яшчэ, каб пашчасціла, бо ніхто не хоча дапамагаць валацугам, яны прыносяць няшчасце і непагадзь, і суседзі тады пляткараць усялякае. Альбо Пірмін пойдзе жабраваць, ля сцен Нюрнберга, Аўгсбурга ці Мюнхена, бо ў межы горада жабракоў не пускаюць. Людзі кідаюць няшчасным ежу, але ўсім яе не хапае, яе забіраюць дужэйшыя. Таму Пірмін акалее там з голаду.

А мо так далёка і не зойдзе. Напрыклад, ён можа спатыкнуцца дзе-небудзь на дарозе — мокрае карэнне падступнае, нават цяжка паверыць, якой слізкай бывае вільготная драўніна; альбо камень, на які ён наступіць, караскаючыся ўверх, акажацца не такім трывалым, якім падаваўся. Потым ён будзе валяцца на ўзбочыне са зламанай нагой, і мінакі пачнуць з агідай агінаць гэтага задрыпу, бо ну а што загадаеце рабіць, несці яго? Адагрэць яго і адкарміць, клапаціцца пра яго як пра брата? Нешта гэтае здараецца ў паданнях пра святых, але ж не ў рэчаіснасці.

Дык што ж для Пірміна лепш? Каб у яго спынілася сэрца. Імгненны ўкол у грудзі, раптоўны боль у вантробах падчас выступу на кірмашовым пляцы. Ён зірне на мячыкі, потым міг найярчэйшага болю — і ўсё, скончана.

Ён мог бы і сам гэта здзейсніць. Няцяжка было б. Многія вандроўныя людзі такое ўмеюць — ведаюць грыбы, якія пяшчотна скіроўваюць у сон. Але Пірмін прызнаўся ім у адзін з момантаў слабасці, што не наважваецца. Найстражэйшы заповіт боскі выступае супраць гэтага:

той, хто сябе забівае, уцякае, вядома ж, ад несправядлі-
васці гэтага свету, затое вечна пакутуе на тым. А вечна —
гэта не проста доўгі час. Гэта значыць, што найдаўжэйшы
час, які ты толькі можаш сабе ўявіць, нават калі гэта бу-
дзе тысячакратна столькі гадоў, колькі трэба птушцы, каб
дзюбай стачыць гару Блоксберг, застанецца толькі най-
меншай частачкай малой часткі ад вечнасці. І хоць гэта
цягнецца так доўга, ты ніяк не прызвычайваешся да жаху,
адзіноты і болю. Вось так яно ўладкавана. Ну і хто можа
крыўдаваць на Пірміна, што ён такі, які ёсць?

Пры гэтым усё магло б пайсці іначай. Ён бачыў і леп-
шыя часіны. Некалі меў будучыню. Найвышэйшай кроп-
кай яго жыцця быў Лондан, і, напіўшыся моцнага піва, ён
заўсёды пачынае пра гэта расказваць. Пра Тэмзу, такую
шырокую ў вечаровых промнях, пра тамтэйшыя шынкі
і пра таўханіну на вуліцах — горад настолькі вялізны, што
можна ісці ўвесь дзень і не прайсці! А яшчэ там на кож-
ным кроку тэатры. Ён не разумеў мовы, але характэрна ак-
цэраў і шчырасць іх твараў яго ўразіла так моцна, як по-
тым нішто больш.

Тады ён быў маладым. Быў адным з тых артыстаў,
якія разам са світай юнага курфюрста Фрыдрыха трапілі
на той бок праліва. Прынц паехаў у Англію, каб ажаніць-
ца з прынцэсай Элізабэт, а раз англічане цэняць розных
артыстаў, дык ён прывёз з сабой усё, што мелася ў яго
краіне: чэравамоўцаў, полымяглытальнікаў, майстроў
штучнай адрыжкі, лялечнікаў, майстроў сцэнічнага бою,
хадуноў на руках, гарбуноў, вычварных калек. Ну і Пірмі-
на таксама. На трэці дзень святкаванняў, у доме знакамі-
тага Бэкана, Пірмін перад усімі высакароднымі спадара-
мі і дамамі кідаў свае мячыкі. Сталы былі ўпрыгожаныя
кветкамі, а гаспадар дома стаяў з філасофскай ухмылкай
ля ўвахода ў залу.

— Я быццам і цяпер бачу іх, — кажа Пірмін. — Чапуры-
стую прынцэсу, жаніха, які не ведае, што з ім здарыцца.
Трэба нам яго пашукаць!

— Што нам трэба?

— Пашукаць яго! Кажуць, што ён ездзіць па краіне
і выядае мазгі пратэстанцкай шляхце. Кажуць, ён яшчэ
паводзіць сябе як кароль. Кажуць, цягае паўсюль з сабой
уласны маленечкі дваровы штат. Але ці ёсць у яго бла-
зан? Мабыць, стары прыдворны блазан — акурат тое, што
трэба каралю без краіны.

Пірмін часцяком гэта гаварыў. Вінаватая і невымер-
ная колькасць выпітага ім піва: ён паўтараецца, і яму
ўсё роўна. Але цяпер ля вогнішча ён жуе апошні кавала-
чак сушанага мяса, а галодныя дзеці сядзяць побач з ім
і прыслухоўваюцца да гукаў лесу. Яны трымаюцца за ру-
кі і спрабуюць думаць пра што заўгодна, абы не пра ежу.

Калі трохі напрактыкуешся, атрымліваецца нядрэн-
на. Той, хто ведае сапраўдны голад, ведае і спосабы, як
яго на нейкі час задушыць. Трэба забараніць сабе любыя
вобразы ядомых рэчаў, трэба сціснуць кулак, узяць ся-
бе ў рукі, проста не дазваляць сабе гэтага. Затое можна
думаць пра жангліраванне, бо ў думках таксама мож-
на вучыцца — і рабіцца лепшым. Або можна ўявіць сабе,
як ідзеш па канаце, надзіва высока, над вершалінамі гор
і аблокамі. Хлопчык прыжмурваецца і пазірае на вуголле.
Голад сціхае. І калі ён глядзіць на чырвоныя агеньчыкі,
яму падаецца, што ён бачыць пад сабой светлы далёкі
дзень, як быццам бы яго вось-вось аслепіць сонца.

Нэле кладзе галаву яму на плячо. Мой брат, думае яна.
Цяпер гэта ўсё, што ў яе застаецца. Яна думае пра свой
дом, якога ніколі больш не ўбачыць, пра маці з яе заўсёд-
най тугой, пра бацьку, які біў яе горш, чым Пірмін, пра
сясцёр, братоў і парабкаў. Яна думае пра жыццё, якое

ляжала перад ёй: Штэгеравага сына, працу ў пякарні. Вя-
дома ж, яна не дазваляе сабе думаць пра хлеб — але ця-
пер, калі яна падумала пра тое, што пра яго думаць нель-
га, гэта тут жа здараецца, і яна бачыць перад сабой мяккі
бохан хлеба, нюхае яго водар, адчувае на зубах яго смак.

— Кінь, — гаворыць хлопчык.

Яна смяецца і хоча дазнацца, адкуль ён ведае яе думкі.
Але падзейнічала, хлеб знік.

Пірмін ляжыць ніцма. Ляжыць на зямлі, як цяжкі мех,
яго спіна ўздымаецца і апускаецца, ён храпе як звер.

Дзеці занепакоена азіраюцца па баках.

Холадна.

Вогнішча хутка патухне.

ВЯЛІКАЕ МАСТАЦТВА СВЯТЛА І ЦЕНЮ

Адам Алеарый, Готарпскі прыдворны матэматык, дзорац герцагскага кабінета рэдкасцей і аўтар апісання авантурнага падарожжа ў Масковію і Персію, з якога ён вярнуўся некалькі гадоў таму амаль незаплямленым, звычайна меў язык як брытва, але сёння ад хвалявання зусім яго праглынуў. Бо перад ім, у атачэнні паўтузіна сакратароў у чорных расах, стаяў, паважны, уважлівы, сам прафесар Рымскага калегіума, святы айцец Атаназіюс Кірхер, несучы на плячах бязважкую ношу сваёй непамерна багатай адукаванасці.

Гэта была іх першая сустрэча, але яны паводзілі сябе так, нібыта знаёмыя палову жыцця. Так было прынята паміж вучонымі. Алеарый пацікавіўся, што прывяло сюды шаноўнага калегу, наўмысна пакінуўшы нявызначаным, мае ён пад гэтым наўме Свяшчэнную Рымскую імперыю германскай нацыі, Гольштайн альбо замак Готарп, які ўзвышаўся за іх спінамі.

Кірхер трохі падумаў, нібыта выцягваючы адказ з глыбіняў памяці, а потым адказаў ціхім высакаватым голасам, што пакінуў вечны горад з рознымі намерамі, найважнейшы з якіх — пошук сродкаў ад чумы.

— Уратуй нас, Божа, — сказаў Алеарый, — яна зноў у Гольштайне?

Кірхер прамаўчаў.

Алеарыя бянтэжыла маладосць яго суразмоўцы: з цяжкасцю ўяўлялася, што гэтая галава з мяккімі рысамі твару разгадала загадку магнетызму, загадку святла, загадку музыкі і, быццам бы, загадку старажытнаегіпецкай сістэмы пісьма. Алеарый цалкам усведамляў сваю значнасць і быў не з самых сціплых. Але ў прысутнасці гэтага чалавека яго голас адмаўляўся падпарадкоўвацца.

Само сабой разумелася, што паміж вучонымі не панавала рэлігійнай варожасці. Амаль чвэрць стагоддзя таму, калі толькі пачалася вялікая вайна, усё было іначай, але з той пары многае змянілася. У Масковіі пратэстант Алеарый пасябраваў з французскімі манахамі, ды і не сакрэт, што Кірхер таксама ліставаўся са многімі вучонымі-кальвіністамі. Хоць толькі што, калі Кірхер мімаходзь прыгадаў смерць шведскага караля ў бітве пад Лютцэнам і ў сувязі з гэтым загаварыў пра міласэрнасць усялюбнага Бога, Алеарый цераз сілу прымусіў сябе не адказваць, што смерць Густава Адольфа была катастрофай, у якой кожны разумны чалавек пазнае руку д'ябла.

— Вы кажаце, што хочаце лячыць чуму, — усё яшчэ не пачуўшы адказу, Алеарый адкашляўся. — І Вы кажаце, што дзеля гэтага і прыехалі ў Гольштайн. Ці значыць гэта, што чума вярнулася да нас?

Кірхер яшчэ некалькі імгненняў разглядаў кончыкі пальцаў, відаць, меў такую звычку, а потым адказаў, што ні ў якім разе не прыехаў бы сюды ў пошуках лекаў

ад чумы, калі б чума акурат лютавала ў гэтай мясцовасці, бо там, дзе яна лютуе, якраз і нельга знайсці такіх сродкаў, што перашкодзілі б яе распаўсюджванню. Боскай ласкай усё так цудоўна супала, што ён, запрасіўшы дапамогі і аслоны, цяпер можа не ставіць сваё жыццё ў небяспеку, а шукаць месцы, не ахопленыя хваробай. Бо толькі там можна знайсці сродкі, якія падзейнічаюць супраць яе сваёй прыроднай сілай і Боскай воляй.

Яны сядзелі на адзінай непаламанай каменнай лаве ў замкавым парку і макалі кавалачкі цукру ў разбаўленае віно. Кірхеравы шэсць сакратароў стаялі на паважнай адлегласці і зачаравана глядзелі на іх.

Віно было не надта добрым, і Алеарый ведаў, што парк і замак таксама не дужа ўражваюць. Марадзёры ссеклі старажытныя дрэвы, газон месцамі выгараў, а кусты былі такія ж падраныя, як і фасад будынка, дзе не хапала яшчэ і кавалка даху. Узрост дазваляў Алеарыю памятаць тыя дні, калі палац лічыўся акрасай Поўначы, гонарам ютландскіх герцагаў. Ён тады яшчэ быў дзіцем, а яго бацька — звычайным рамеснікам, але герцаг заўважыў адоранасць хлопчыка і даў яму магчымасць вучыцца, а потым адправіў паслом у Масковію і ў далёкую бліскучую Персію, дзе ён пабачыў вярблюдаў, грыфаў, нефрытавыя вежы і змеяў, якія ўмелі гаварыць. Ён бы і застаўся там, але пакляўся герцагу ў вернасці, а дома чакала жонка, прынамсі, ён так думаў, бо не ведаў, што яна ўжо была памерла. І ён вярнуўся ў халодную імперыю, у вайну і ў змрочнае быццё ўдаўца.

Кірхер выцягнуў вусны, адпіў яшчэ глыток віна, ледзь заўважна скрывіўся, выцер рот хусцінкай з чырвонымі плямкамі і стаў тлумачыць далей, чаму ён тут.

— Эксперымент, — сказаў ён. — Новы спосаб упэўніцца. Ставячы доследы. Калі запаліць, напрыклад, шар

з серы, бітуму і вугалю, адразу стане зразумела, што назіранне за агнём спараджае гнеў. Становішся проста агаломшаны злосцю, калі знаходзішся ў тым самым пакоі. А прычына ў тым, што шар адлюстроўвае ўласціvasці чырвонай планеты Марс. Падобным чынам можна выкарыстоўваць водныя ўласціvasці планеты Нептун для супакаення ўсхваляваных душ або блытлівыя ўласціvasці падманнага Месяца — каб атруціць розум. Цвярозаму і разважліваму чалавеку досыць непрацяглы час пабыць побач з падобным да Месяца магнітам — і ён пачынае паводзіць сябе як п'яны, быццам спустошыў бурдзюк віна.

— Магніты ап'яняюць?

— Пачытайце маю кнігу. У маім новым творы будзе яшчэ больш пра гэта. Ён мае назву *Ars magna lucis et umbrae* і адказвае на нявырашаныя дагэтуль пытанні.

— Каторыя?

— Усе. А што яшчэ да шароў з серы: дослед прывёў мяне да таго, каб паспрабаваць даць зачумленаму адвар з серы і крыві смаўжа. Бо з аднаго боку, сера выганіць з яго марсіянскія складнікі хваробы, а з другога — смаўжовая кроў як цмакалагічнае замяшчэнне падсалодзіць тое, што закіслае вадкасці арганізму.

— Што?

Кірхер зноў утаропліваецца ў кончыкі сваіх пальцаў.

— Смаўжовая кроў замяняе кроў цмока? — запытвае Алеарый.

— Не, — паблажліва адказвае Кірхер. — Жоўць цмока.

— І да чаго ж гэта Вас вядзе?

— Замяшчэнне мае свае межы. Падчас доследу зачумлены памёр, нягледзячы на адвар, і гэта ясна даказала, што сапраўдная кроў цмока яму дапамагла б. Таму нам патрэбны цмок, а ў Гольштайне акурат яшчэ жыве апошні цмок Поўначы.

Кірхер глядзеў на свае рукі. Яго дыханне спараджала аблачынкі пары. Алеарый змёрз. Унутры ў палацы было не нашмат цяплей, навокал не засталася ніводнага дрэва, а рэшту дроў герцаг выкарыстоўваў для ацяплення сваёй спальні.

— Ці яго бачылі, таго цмока?

— Вядома ж, не. Цмок, якога б убачылі, стаў бы цмокам, які не валодае найважнейшай цмачынай уласцівасцю — а менавіта ўменнем рабіцца нябачным. Акурат з гэтай прычыны не варта асабліва давяраць усім аповедам тых людзей, якія нібыта бачылі цмока, бо цмок, які дазваляе сябе ўбачыць, апрыёры быў бы прызнаны несапраўдным цмокам.

Алеарый пацёр лоб.

— З гэтай мясцовасці не паступала ніводнага сведчання пра цмокаў. Таму я маю глыбокае перакананне, што ён тут мусіць быць.

— Але і ў іншых месцах ніхто пра гэта не сведчыў. Чаму тады акурат тут?

— Па-першае, таму што ў вашай мясцовасці адступіла чума. Гэта моцны знак. Па-другое, мне паказаў маятнік.

— Але ж гэта магія!

— Не, калі ўзяць магнітны маятнік, — ускінуў галаву Кірхер, вочы бліснулі. Ледзь заўважная ўсмешка знікла з яго твару, калі ён нахіліўся і спытаў з прастатой, якая агаломшыла Алеарыя: — Вы мне дапаможаце?

— У чым?

— Знайсці цмока.

Алеарый зрабіў выгляд, што яму трэба падумаць. Хаця прыняць рашэнне было лёгка. Ён быў ужо немаладым, дзяцей не меў, жонка памерла. Кожны дзень ён наведваў яе магілу і ўсё яшчэ прачынаўся часам па начах і пачынаў плакаць, настолькі яму яе неставала і такім вялізным

цяжарам была для яго адзінота. Яго нічога тут не трымала. І калі найвялікшы вучоны свету запрашаў яго ў сумесную авантуру, не трэба было ламаць галаву. Ён набраў паветра, каб адказаць.

Але Кірхер яго апярэдзіў. Ён падняўся, страсаючы пыл са сваёй расы.

— Ну добра, тады заўтра раніцай выпраўляемся.

— Я б хацеў узяць свайго асістэнта, — крыху раздражнёна прамовіў Алеарый. — Магістр Флемінг вельмі дасведчаны і гатовы дапамагчы.

— Так, выдатна, — сказаў Кірхер, відавочна думаючы пра нешта іншае. — Тады заўтра на досвітку, такі варыянт будзе найлепшы. Ці не маглі б Вы цяпер суправадзіць мяне да герцага?

— Ён у гэты час не прымае.

— Не пераймаецца. Калі ён даведаецца, хто я такі, то палічыць гэта за шчасце.

Чатыры карэты трэсліся па краіне. Было холадна, над лугамі падымаўся сівы ранішні туман. Апошняя карэта была ад нізу да верху загрузаная кнігамі, набытымі Кірхерам незадоўга да таго ў Гамбургу, у перадапошняй сядзелі тры сакратары і перапісвалі манускрыпты, наколькі гэта наогул магчыма падчас паездкі, у перадперадапошняй сядзелі яшчэ два сакратары і спалі, а ў самай першай Атаназіус Кірхер, Адам Алеарый і яго сталы спадарожнік магістр Флемінг вялі размову, за якой уважліва сачыў яшчэ адзін сакратар, трымаючы ў руцэ пяро, а на каленях паперу для зацемак.

— Але што мы будзем рабіць, калі знойдзем яго? — спытаў Алеарый.

— Цмока? — перапытаў Кірхер.

На імгненне Алеарый забыўся пра сваю павагу і паду-маў: Не магу яго больш трываць.

— Так, — сказаў ён пасля паўзы, — цмока.

Замест таго каб адказаць, Кірхер павярнуўся да ма-гістра Флемінга.

— Я правільна разумею: Вы музыкант?

— Я доктар. Галоўным чынам пішу вершы. А ў Лейп-цыгу вывучаў музыку.

— Лацінскія вершы ці французскія?

— Нямецкія.

— Навошта Вам гэта?

— Што мы будзем рабіць, калі знойдзем яго? — паўта-рыў Алеарый.

— Цмока? — перапытаў Кірхер, і вось цяпер Алеарыю захацелася заляпіць яму аплявуху.

— Так, — сказаў Алеарый, — цмока.

— Мы ўтаймваем яго музыкай. Магу я лічыць за факт, што спадарства азнаёмленае з маёй кнігай *Musurgia universalis*?

— *Musica*? — перапытаў Алеарый.

— *Musurgia*.

— Чаму не *Musica*?

Кірхер асуджальна паглядзеў на Алеарыя.

— Безумоўна, — сказаў Флемінг. — Усё, што я ведаю пра гармонію, я ведаю з Вашай кнігі.

— Я часта гэта чую. Гэта гавораць амаль усе музыканты. І гэта важны твор. Не найважнейшы з маіх, але вель-мі важны, ніякага сумневу. Многім князям хацелася, каб для іх сканструявалі прыдуманы мной вадзяны арган. А ў Браўншвайгу збіраюцца збудаваць маё кацінае фартэ-піяна. Мяне гэта крыху азадачвае, бо тое перадусім было толькі гульнёй розуму, і я сумняваюся, што вынік будзе радаваць вуха.

— Што такое кацінае фартэпіяна? — спытаў Алеарый.

— Значыць, Вы яе не чыталі?

— Памяць здраджвае. Я ўжо не малады. Пасля нашага ўтомнага падарожжа яна мяне не заўсёды слухаецца.

— Бог сведка, — сказаў Флемінг. — Ці ты памятаеш яшчэ, як нас у Рызе абкружылі ваўкі?

— Фартэпіяна, якое спараджае гукі праз катаванне жывёл, — сказаў Кірхер. — Мы б'ём па клавішах, а замест струн — маленькія жывёлкі, я прапаную катой, але яно можа функцыянаваць і з палёўкамі, сабакі будуць завялікія, цвыркуны замалыя. Ім робіцца балюча, і ад болю звярок пачынае выдаваць гук. Калі адпусціць клавішу, боль таксама канчаецца, звярок змаўкае. Калі пасадзіць звяроў паводле вышыні іх галасоў, то гэтак можна стварыць найдзівоснейшую музыку.

Некаторы час было ціха. Алеарый узіраўся Кірхеру ў твар, Флемінг кусаў вусны.

— Дык чаму Вы пішаце Вашы вершы па-нямецку? — нарэшце спытаў Кірхер.

— Я ведаю, што гэта гучыць дзіўна, — сказаў Флемінг, які чакаў такога пытання. — Але яно ж магчыма! Наша мова толькі нядаўна нарадзілася. Вось тут сядзім мы, трое землякоў, і размаўляем на лаціне. Чаму? Пакуль яшчэ нямецкая мова даволі няскладная, гэта страва, якая яшчэ толькі гатуецца, істота ў працэсе стварэння, але аднойчы яна вырасце.

— І яшчэ пра цмока, — сказаў Алеарый, каб змяніць тэму. Такое часта здаралася: калі Флемінг сядзеў на свайго канька, яшчэ доўга ніхто не мог устаіць ні слова. А заканчвалася ўсё тым, што Флемінг, расчырванеўшыся, дэкламаваў вершы. Яны былі надрэнныя, яго вершы, у іх была мелодыя і моц. Але каму хочацца без папярэджання слухаць вершы, ды яшчэ і па-нямецку?

— Наша мова — гэта пакуль што блытаніна з дыялектаў, — сказаў Флемінг. — Калі не ведаеш, як працягнуць сказ, вышукваеш патрэбнае слова ў лацінскай, італьянскай ці нават французскай, ды і сказы закручваюцца неяк падобна да лацінскай манеры. Але гэта зменіцца! Мову трэба песціць і даглядаць, трэба ёй дапамагчы, і яна расквітнее! А дапамагаць ёй — гэта складаць вершы, — Флемінг расчырванеўся, яго вусы трошкі натапырыліся, вочы глядзелі ўважліва. — Калі пачынаеш сказ па-нямецку, трэба прымушаць сябе па-нямецку яго і скончыць!

— Хіба гэта не прэрэчыць Боскай волі — рабіць звярам балюча? — спытаў Алеарый.

— Чаму? — Кірхер нахмурыўся. — Няма аніякай розніцы паміж боскімі звярамі і боскімі рэчамі. Звяры — гэта тонка арганізаваныя механізмы, якія складаюцца з яшчэ больш тонка арганізаваных механізмаў. З вадзянога слупа я выцягваю тон альбо з катэ, у чым розніца? Вы ж не будзеце сцвярджаць, што звяры маюць несмяротныя душы, вось дык таўханіна была б тады ў раі. Нельга было б і павярнуцца, не наступіўшы на якога чарвяка!

— У Лейпцыгу я спяваў у хоры, — сказаў Флемінг. — Штотраніцы а пятай мы стаялі ў царкве Святога Фамы і мусілі спяваць. Кожнаму голасу трэба было весці свой меладычны малюнак, а той, хто фальшывіў, атрымліваў дубца. Гэта было цяжка, але адной раніцай, добра памятаю, я ўпершыню зразумеў, што такое музыка. А потым, вывучаючы мастацтва кантрапункта, я зразумеў, што такое мова. І як на ёй пісаць вершы — трэба проста дазволіць ёй панаваць. Ідзі і глядзі, пугты і пакуты. Родная рыфма: пытанне і адказ. Доля, воля і спатоля. Рыфма — гэта не выпадковае супадзенне гукаў. Яна там, дзе злучаюцца думкі.

— Добра, што Вы абазнананы ў музыцы, — сказаў Кірхер. — У мяне з сабой ноты для мелодый, якія астуджаюць

цмачыную кроў і супакойваюць цмокаў розум. Ці ўмееце вы граць на ражку?

— Не вельмі добра.

— На флейце?

— Сяк-так. Адкуль у Вас гэтыя мелодыі?

— Я склаў іх адпаведна найстражэйшай навуцы. Не хвалойцеся. Вам не трэба будзе пілікаць перад цмокам, для гэтага мы знойдзем музыкантаў. Гэта не вельмі адпавядала б грамадскаму статусу, каб хто-небудзь з нас граў на інструментах.

Кірхер заплюшчыў вочы. На імгненне яму прымроілася яшчарка, якая ўзлятае з поля ў неба і ростам сягае высокай вежы: вось нечым такім усё можа і скончыцца, падумаў ён, пасля ўсіх небяспек, якія ты перажыў.

— Паважаю Вашу рупнасць, малады чалавек, — сказаў Кірхер. — Але ў нямецкай мовы няма будучыні. Па-першае, таму што гэта страхотная мова, загуслая і нячыстая, гаворка для неадукаваных людзей, якія апроч усяго і не мыюцца. Па-другое, для такога часаёмкага росту і стагнаўлення зусім няма больш часу. Праз семдзсят шэсць гадоў скончыцца жалезны век, над светам уздымецца пылымя і наш Уладар вернецца ў сваёй славе. Не трэба быць вялікім знаўцам зорак, каб прадказаць гэта. Даволі проста матэматыкі.

— А што за цмока Вы, уласна кажучы, маеце на ўвазе? — спытаў Алеарый.

— Хутчэй за ўсё, вельмі старога татцэльвурма, ён жа чарвялап. Мая кампетэнцыя ў цмакалогіі нашмат меншая, чым у майго памерлага ментара Тэзімонда, але падчас дзённага падарожжа ў Гамбург шматкроць сустрэтыя чорныя хмары мух павярнулі мяне ў правільным кірунку. Ці былі вы калі ў Гамбургу? Неверагодна, але горад застаўся зусім цэлы.

— Хмары? — спытаў Флемінг. — Якім чынам цмок спрычыніўся да...

— Не прычына, а аналогія! Як уверсе, так і ўнізе. Чорная хмара падобная да мухі і складаецца з мух, татцэльвурм падобны да дажджавога чарвяка і таму называецца чарвя-лапам. Чарвяк і муха — насякомаыя! Бачыце?

Алеарый закрыў твар рукамі. Нешта яму паблажэла. У Масковіі ён тысячу гадзін правёў у карэтах, але і час з той пары мінуў, і ён пастарэў. Само сабой, гэта магло быць звязана і з Кірхерам, якога з незразумелай прычыны ён ужо не мог трываць.

— Ну а калі цмок будзе стаяць спакойна? — спытаў Флемінг. — Калі мы яго знойдзем і зловім, што тады?

— Мы сцэдзім у яго кроў. Столькі, колькі здолеюць выцягнуць нашы скураныя шлангі. Я завязу яе ў Рым і разам са сваім асістэнтам перапрацую ў гаючы сродак супраць чорнай смерці, які мы потым дамо Папу Рымскаму, імператару і каталіцкім князям... — ён павагаўся, — а магчыма, і некаторым пратэстантам, якія таго заслугоўваюць. Каму менавіта — пра гэта можна будзе дамаўляцца. Магчыма, такім чынам мы зможам нават скончыць вайну. Гэта было б справядліва, калі б менавіта я, з Боскай дапамогай, стаў тым, хто перапыніць гэтую разаніну. Вас абодвух я належным чынам згадаю ў сваёй кнізе. Дакладней кажучы, я ўжо гэта зрабіў.

— Ужо згадалі нас?

— Каб ашчадзіць час, цэлы раздзел я склаў ужо ў Рыме. Гульельма, ён у Вас тут?

Сакратар нагнуўся і з вохканнем палез пад сядзенне.

— Што да музыкантаў, — сказаў Алеарый. — Я б прапанаваў пашукаць на Голштынскай верасовай пустцы вандроўны цырк. Пра яго ідзе пагалоска, людзі з'язджаюцца адусюль, каб яго пабачыць. Там пэўна ж будуць музыканты.

Сакратар выпрастаўся з пачырванелым тварам і выцягнуў стос паперы. Трошкі там пакорпаўся, высмаркаўся ў не вельмі чыстую хусцінку, выцер ёй лысіну, ціхенька папрасіў прабачэння і пачаў чытаць. У яго лаціны быў італьянскі акцэнт, і ён трохі чапурыста адбіваў такт пяром. «Потым я ў суправаджэнні заслужаных нямецкіх вучоных выправіўся на пошукі. Абставіны былі неспрыяльнымі, надвор'е волкім, вайна з рэгіёна адступіла, дасылаючы, аднак, шквалістыя парывы непрыемнасцей, так што трэба было быць гатовым як да марадзёраў, так і да хеўраў рабаўнікоў ці дзікіх звяроў. Аднак я не журыўся з гэтых нагодаў, даручыў сваю душу Найвышэйшаму, які заўсёды ахоўваў свайго пакорнага слугу, і ў хуткім часе знайшоў цмока, якога ўдалося ўтаймаваць і адолець правяранымі сродкамі. Яго цёплая кроў паслужыла мне асновай для многіх пачынанняў, пра якія я раскажваю ў іншых месцах, і найстрашнейшая эпідэмія, якая турбавала хрысціянства, нарэшце адступіла ад вялікіх, магутных і заслужаных людзей і надалей будзе мучыць толькі просты люд. І калі я аднойчы...»

— Дзякуй, Гульельма, гэтага даволі. Вядома ж, я дадам пасля слоў «заслужаных нямецкіх вучоных» вашы імёны. Не трэба дзякаваць. Я настойваю. Гэта найменшае, што я магу.

Магчыма, вось яна і ёсць, падумаў Алеарый, наканаваная мне бессмяротнасць — згадка ў кнізе Атаназіуса Кірхера. Мае ўласныя падарожныя нататкі знікнуць амаль гэтаксама хутка, як і вершы, што сям-там друкуе бедны Флемінг. Ненажэрны час нішчыць амаль усё, але супраць гэтага ён акажацца бяссільным. У адным не было аніякага сумневу: пакуль існуе свет, будуць чытаць Атаназіуса Кірхера.

На наступную раніцу яны знайшлі цырк. Гаспадар заезнага дома, у якім яны начавалі, скіраваў іх на захад — увесь час палявой дарогай, сказаў ён, тады аніяк яго не праміняце. А паколькі мясцовасць тут была роўная, без узгоркаў, а дрэвы ссечаныя, ужо зусім хутка яны ўбачылі ўдалечыні шост, на якім лунаў шкумат пярэстай тканіны.

Неўзабаве яны змаглі пазнаць намёты і драўлянае паўкола глядацкіх лавак, над якімі ўздымаліся два слупы з нацягнутай паміж імі тонкай лініяй каната — цыркачы пэўна ж мусілі ўсю гэтую драўніну прынесці з сабой. Паміж намётаў стаялі фургоны, пасвіліся коні і аслы, гулялі дзеці, нейкі мужчына спаў у гамаку. Бабуля прала ў ночвах адзежу.

Кірхер прымружыў вочы. Нешта яму было нядобра. Ён спрабаваў зразумець, што было прычынай: гайданне карэты ці ўсё ж гэтыя два немцы. Нейкія яны панурыя, занадта сур'ёзныя, абмежаваныя, цвердалобыя, а ў дадатак — і на гэта цяжка было не звяртаць увагі — ад іх дрэнна пахла. Ён ужо доўгі час не выпраўляўся ў падарожжы, ён амаль паспеў забыцца, які гэта галаўны боль — знаходзіцца сярод немцаў.

Гэтыя двое недаацэньвалі яго, відавочна ж. Ён прывык. Яго недаацэньвалі з самага дзяцінства, спачатку бацькі, потым настаўнікі ў вясковай школе, ажно пакуль пастар не рэкамендаваў яго езуітам. Тыя далі яму магчымасць вучыцца, але браты яго таксама недаацэньвалі, бачылі ў ім толькі стараннага маладога чалавека — ніхто не заўважаў, што ён быў здольны на большае, толькі яго ментар Тэзімонд нешта ў ім распазнаў і выцягнуў з масы манахаў-тугадумаў. Яны праехалі праз усю краіну, ён многаму навучыўся ад Тэзімонда, але і той яго недаацэньваў, даверыў яму ўсяго толькі ролю свайго асістэнта, і таму трэба было вызваліцца, крок за крокам і з вялікай

асцярогай, бо такога, як Тэзімонд, ніяк нельга ператвараць у свайго ворага. Трэба было гаварыць пра свае кніжкі як пра бяскрыўднае дзівацтва, але ўпотаў ён пасылаў іх з суправаджальнымі лістамі важным людзям у Ватыкане. І сапраўды, Тэзімонд цяжка перанёс, што яго сакратара раптам выклікалі ў Рым; ён расхварэўся і адмовіўся блаславіць яго на развітанне. Кірхер вельмі добра ўсё памятаў: пакой у Вене, Тэзімонда, закручанага ў коўдру. Старая развалюха нешта мармытала і рабіла выгляд, што не разумее яго, і таму Кірхер мусіў паехаць у Рым без блаславення, а там яго гасцінна сустрэлі супрацоўнікі вялікай бібліятэкі, каб адразу ж пачаць недаацэньваць. Яны падумалі, што яму будзе самы раз захоўваць кнігі, клапаціцца пра кнігі, вывучаць кнігі, але яны не разумелі, што ён можа напісаць кнігу хутчэй, чым хто з іх здолее яе прачытаць, і ён мусіў ім даказваць, зноў, зноў і зноў, пакуль нарэшце Папа Рымскі не прызначыў яго на найважнейшую кафедру свайго ўніверсітэта і не надзяліў іншымі асаблівымі паўнамоцтвамі.

Відаць, так будзе заўсёды. Ранейшая збытанасць свядомасці засталася ў мінулым, ён больш не губляўся ў часе. І ўсё адно людзі не пазнавалі, якая ў ім хавалася сіла, якая рашучасць і якую надзвычайную памяць ён меў. Нават і цяпер, калі ён праславіўся на ўвесь свет і ніхто, займаючыся навукай, не абыходзіцца без кніг Атаназіуса Кірхера, падчас выездаў з Рыму ён заўсёды перажывае адно і тое ж: усе гэтыя правінцыялы змерваюць яго пагардлівымі позіркамі. Ён зрабіў памылку, выправіўшыся ў гэтае падарожжа! Трэба было заставацца на месцы, трэба было працаваць, сфакусаваць свае сілы і знікнуць сярод кніг. Трэба было заставацца бесцялесным аўтарытэтам — голасам, да якога прыслухоўваецца свет, не задаючыся пытаннем, як выглядае тулава, каторае той голас спараджае.

Ён зноў паддаўся слабасці. Напраўду яго не настолькі займала тая чума, ён найперш шукаў нагоды выправіцца на пошукі цмока. Гэта самыя старажытныя і самыя разумныя істоты, так заўсёды гаварыў Тэзімонд, і калі ты сустрэнешся з нейкім з іх, то ўжо не застанешся ранейшым, нават калі ты толькі пачуеш яго голас, многае зменіцца. Кірхер столькі ўсяго адкрыў пра гэты свет, але цмока ўсё яшчэ бракавала, без цмока збор твораў заставаўся няпоўным, а калі гэта сапраўды зробіцца небяспечным, ён заўсёды зможа выкарыстаць апошнюю і наймацнейшую аслону — той цуд, да якога можна звярнуцца толькі аднойчы ў жыцці: калі небяспека неадольная, павучаў яго Тэзімонд, калі цмок стаіць перад табой і нічога больш не дапамагае, то аднойчы, толькі аднойчы, толькі адзін раз у жыцці, таму добра падумай, бо ты можаш гэта зрабіць толькі аднойчы. Спачатку ўяўляеш сабе наймацнейшы з магільных квадратаў.

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

Гэта найстаражытнейшы з усіх, самы таемны, які хавае ў сабе найвялікшую сілу. Табе трэба ўявіць яго, заплюшчы вочы, добра ўяві сабе і прагавары, не расціскаючы вуснаў, моўчкі, літару за літарай, — а потым вымаві ўголос, гучна і вельмі выразна, каб цмок цябе пачуў, нейкую праўду, у якой ты ніколі нікому не прызнаваўся, ні найлепшаму сябру, ні падчас споведзі. Гэта самае галоўнае: каб яна ніколі яшчэ не была прамоўленая. Тады ўсё агорне імгла і ты зможаш уцячы. Монстр аслабне, розум яго затума-

ніцца, і ты зможаш збегчы, пакуль да яго вернецца здольнасць цябе злавіць. А калі ён ачомаецца, то больш пра цябе не згадае. Але не забывайся, ты зможаш зрабіць гэта толькі аднойчы!

Кірхер утаропіўся ў кончыкі сваіх пальцаў. Калі музыка не супакоіць цмока, ён вырашыў скарыстацца гэтым апошнім сродкам і ўцячы на адным з запрэжаных у карэту коней. Напэўна, цмок зжарэ потым сакратароў — шкада будзе, вядома ж, асабліва Гульельма, ён вельмі адукаваны, — ну і немцаў, пэўна ж, таксама. Але сам ён выратуецца, дзякуючы навуцы, яму няма чаго баяцца.

Гэта стане апошнім яго падарожжам. Яшчэ раз ён не наважыцца, ён не прызначаны для гэтых выпрабаванняў. У дарозе яму заўсёды рабілася млосна, ежа была жудасная, увесь час холадна, ды і небяспеку не варта недацэнэваць: вайна, вядома ж, скіравалася на поўдзень, але гэта не значыла, што тут, нават, стала прыемна знаходзіцца. Як усё было спустошана, як апусціліся людзі! Праўда, у Гамбургу ён знайшоў некалькі кніг, якія даўно шукаў, — *Organicon* Гармута Эліяса Варніка, *Melusina mineralia* Готфрыда фон Розэнштайна, і пару рукапісных аркушаў, што маглі належаць Сімону Турынскаму, — але гэта было малым суцяшэннем у параўнанні з тым, што ён ажно на некалькі тыдняў пакінуў сваю лабараторыю, дзе ўсё так прадказальна, у адрозненне ад гэтага паўсюднага панавання хаосу.

Чаму боскія стварэнні такія настырныя, адкуль іх настойлівае імкненне забытацца ў нераце? Тое, што ў думках было празрыстым, звонку ператваралася ў непразныя нетры. Кірхер рана ўсвядоміў, што трэба кіравацца розумам, не дазваляючы бянтэжыць сябе капрызам рэчаіснасці. Калі ты ведаў, чым мусіць скончыцца дослед, то ён мусіў гэтым і скончыцца, а калі мелася канкрэтнае

ўяўленне пра рэчы, тады іх апісанне мелася адпавядаць гэтаму ўяўленню, а не знешняму выгляд.

Толькі навучыўшыся цалкам давяраць Святому Духу, ён змог завяршыць справу свайго жыцця, расшыфроўку іерогліфаў. Старая табліца са знакамі, набытая неяк кардыналам Бэмбам, дапамагла яму дайсці да сутнасці гэтай загадкі: ён заглябіўся ў маленькія піктаграмы, ажно пакуль не зразумеў. Спалучэнне ваўка і змяі мусіць азначаць небяспеку, калі ж унізе дадаецца перарывістая хваля, далучаецца яшчэ Бог і асланяе тых, хто заслугоўвае яго аслоны; і гэтыя тры знакі побач значаць літасць, і Кірхер укленьчыў і падзякаваў нябёсам за такое азарэнне. Павернуты ўлева авал пасаваў да суда, а калі побач было Сонца, гэта азначала судны дзень, калі ж побач быў Месяц, гэта азначала пакуты чалавека і яго начныя малітвы, а яшчэ душу грэшніка і часам пекла. Маленькі чалавечак пэўна ж абазначаў чалавека, калі ж у чалавечка была жэрдка, гэта быў чалавек у працы альбо сама праца, а малюнкi ззаду паказвалі, над чым ён працаваў: калі гэта былі кропкі, ён быў сейбітам, калі лініі — лодачнікам, а калі крыжы — пастарам, або, раз пастары яшчэ і шмат пішуць, гэта мог быць які-небудзь пісар, залежала ад таго, стаяў ён у пачатку радка альбо ў канцы, бо пастар месціўся спачатку, а пісар пасля падзей, апісаных ім у кнізе. Тыя тыдні прайшлі як у экстазе, і неўзабаве ён перастаў мець патрэбу ў табліцы; ён пісаў іерогліфамі, нібыта рабіў гэта заўсёды. Нача́мі ён перастаў спаць, бо бачыў сны ў егіпецкіх знаках, яго думкі складаліся з ліній, кропак, вуглоў і хваляў. Так яно заўсёды, калі адчуваеш боскую ласку. Кні́га, аддадзеная ў друк пад назвай *Oedipus aegyptanius*, стала найвялікшым яго дасягненнем: тысячы гадоў людзі бездапаможна стаялі перад таямніцай, ніхто не мог яе разгадаць. І нарэшце яна разгаданая.

Злуе толькі, што людзі такія тугадумы. Ён атрымліваў лісты ад братоў з усходу, якія паведамлялі пра паслядоўнасці сімвалаў, што не падпарадкоўваліся вынайздзенай ім сістэматызацыі, і ён вымушаны быў пісаць у адказ: не мае ніякага значэння, што там нейкі ёлуп накрэмзаў на камені дзясяткі тысяч гадоў таму, нейкі мізэрны пісак, які менш ведаў пра гэтае пісьмо, чым такі аўтарытэт, як ён, — навошта наогул займацца яго памылкамі? Хіба той маленькі пісак атрымаў ліст з падзякай ад цэзара? А Кірхер можа такі паказаць. Ён адправіў кайзеру хваласпеў у іерогліфах; падзячнае пісьмо з Вены, складзенае і ўшытае ў шаўковы мяшэчак, ён заўсёды насіў пры сабе. Міжвольна ён крануў рукой грудзі, адчуў праз камізэльку пергамент і адразу ж стаў пачувацца трохі лепш.

Карэты спыніліся.

— Вам нядобра? — спытаў Алеарый. — Нешта Вы збялелі.

— Я выдатна сябе адчуваю, — раздражнёна адказаў Кірхер.

Ён штурхнуў дзверы і выйшаў. Коні стаялі ў мыле. Луг таксама быў мокры. Кірхер прымружыў вочы і прыхінуўся да карэты, яму было млосна.

— Якія вялікія людзі! — сказаў голас. — І тут у нас!

Некалькі чалавек стаяла перад намётамі, а трохі бліжэй, ля ночваў, сядзела старая, але каля іх саміх стаяў толькі асёл. Звер падняў вочы, зноў павярнуў галаву і адшчыкнуў сцяблінку.

— Ці вы таксама гэта чулі? — спытаў Флемінг.

Алеарый, выйшаўшы следам за ім, кіўнуў.

— Гэта я, — сказаў асёл.

— Гэтаму ёсць тлумачэнне, — сказаў Кірхер.

— І якое ж? — пацікавіўся асёл.

— Чэравамоўства, — адказаў Кірхер.

— І праўда, — сказаў асёл. — Я Арыген.

— Але дзе хаваецца чэравамоўца? — спытаў Алеарый.

— Спіць, — сказаў асёл.

Тут выйшлі і сакратары.

— Гэта і праўда нядрэнна, — сказаў Флемінг.

— Ён рэдка спіць, — прамовіў асёл. — Але акурат цяпер сніць вас, — яго голас быў глыбокі і дзіўны, быццам выходзіў не з чалавечага горла. — Вы хочаце паглядзець прадстаўленне? Паслязаўтра будзе. У нас ёсць полымя-глытальнік, рукаходзец і глытальнік манет, гэта я. Дайце мне манеты, я іх праглыну. Хочаце паглядзець? Я ўсе праглыну. Яшчэ ў нас маюцца танцорка, прынцыпалка трупы і панна, якую падчас прадстаўлення хаваюць і на гадзіну пакідаюць пад зямлёй, але калі выкопваюць, яна свежанькая і зусім не задыхнулася. І танцорка ў нас ёсць, я сказаў ужо? Прынцыпалка, танцорка і панна — гэта адна і тая ж. А яшчэ мы маем найлепшага канатаходца, ён галоўны ў нас. Але акурат цяпер ён спіць. Яшчэ ёсць гарбун, калі вы на яго зірняце, вам адразу ж збляжэе. Зусім незразумела, дзе ў яго галава, а рукі ён і сам знайсці не можа.

— І чэравамоўца ў вас таксама маецца, — дадаў Алеарый.

— А ты кеміш, — сказаў асёл.

— А музыканты ў вас ёсць? — спытаў Кірхер, усведамляючы тую акалічнасць, што размаўляе з аслом пры сведках і можа папсаваць сваю рэпутацыю.

— Вядома ж, — сказаў асёл. — Паўтузіна. Прынцыпал і прынцыпалка танцуюць, гэта апагей, вяршыня нашай праграмы, як жа без музыкантаў?

— Годзе, — сказаў Кірхер. — Цяпер хай пакажацца чэравамоўца!

— Я тут, — сказаў асёл.

Кірхер заплюшчыў вочы, глыбока выдыхнуў, удыхнуў. Памылка, падумаў ён, усё гэтае падарожжа, наведанне гэтага месца, усё памылка. Ён падумаў пра спакой свайго кабінета, пра свой каменны працоўны стол, пра кнігі на паліцах, падумаў пра парэзаны яблык, які прыносіў яму памочнік штодня з трэцім ударам гадзінніка, пра чырвонае віно ва ўлюбёным венецыянскім крышталі. Ён пацёр вочы і адварнуўся.

— Табе мо трэба лекар-цырульнік? — спытаў асёл. — Мы і лекі прадаём. Толькі скажы.

Гэта ўсяго толькі асёл, падумаў Кірхер. Але кулакі сціснуліся ад злосці. Нават нямецкія звяры яго пацвельваюць!

— Разбярэцеся тут з усім, — звярнуўся ён да Алеарыя. — Пагаварыце з гэтымі людзьмі.

Алеарый здзіўлена паглядзеў на яго.

Кірхер пераступіў праз кучу асілага гною і залез назад у карэту, не звяртаючы больш ні на кога ўвагі. Зачыніў дзверы і зацягнуў фіранкі. Знадворку даляталі галасы Алеарыя і Флемінга, якія размаўлялі з аслом, — пэўна ж смяяліся з яго цяпер, усе яны, але гэта яго больш не цікавіла. Ён не хацеў гэтага ведаць. Каб супакоіць душу, ён паспрабаваў думаць егіпецкімі піктаграмамі.

Ля ночваў старая сачыла за тым, як да яе набліжаліся Алеарый з Флемінгам, потым засунула два пальцы ў рот і свіснула. Адразу ж з аднаго з намётаў выйшлі трое мужчын і жанчына. Мужчыны былі надзіва каржакаватымі, жанчына з каштанавымі валасамі — не надта ўжо юнай, але з яснымі, поўнымі сіл вачыма.

— У нас высокія госці, — сказала жанчына. — Нячаста мы маем такі гонар. Вы хочаце паглядзець наша прадстаўленне?

Алеарый паспрабаваў адказаць, але стаяў як язык пра-
глынуўшы.

— Мой брат — найлепшы ў свеце канатаходзец, ён быў
прыдворным блазнам у зімовага караля. Хочаце на яго
паглядзець?

Голас яшчэ не вярнуўся да Алеарыя.

— Вы не ўмеете гаварыць?

Алеарый пракашляўся. Ён ведаў, што робіць з сябе
посмех, але нічога не дапамагала, ён не мог вымавіць
ні слова.

— Вядома ж, мы хацелі б паглядзець, — сказаў Флемінг.

— Зірніце, нашы акрабаты, — сказала жанчына. — Па-
кажыце што-небудзь шляхетным спадарам!

Адразу ж адзін з траіх нахіліўся ўперад і стаў на рукі.
Другі з нечалавечым спрытам ускараскаўся па ім уверх
і стаў на рукі на ступаках першага, а цяпер уверх палез
яшчэ і трэці, па іх абодвух, але ён выпрастаўся на ступа-
ках другога на ўвесь рост, раскінуўшы рукі ў неба, а по-
тым — ніхто і азірнуцца не паспеў — наверх узлезла і жан-
чына, і трэці падцягнуў яе да сябе і падняў над галавой.
Алеарый углядаўся ўгору, там, над ім, у вышыні, лунала
яна.

— Хочаце пабачыць больш? — крыкнула яна ўніз.

— Ахвотна, — адказаў Флемінг, — але мы не для гэтага
тут. Нам патрэбныя музыканты, мы добра заплацім.

— Вашай вашаці спадар спадарожнік нямы?

— Не, — сказаў Алеарый. — Не, не я. Не, не мы. Не нямы,
хацеў я сказаць.

Яна засмяялася.

— Я Нэле!

— Магістр Флемінг.

— Алеарый, — сказаў Алеарый. — Прыдворны матэма-
тык у Готарпе.

— Ты спусцішся? — крыкнуў Флемінг. — Так цяжка раз-
маўляць!

Як на загад, чалавечая вежа рассыпалася. Сярэдні мужчына саскочыў, самы верхні скаціўся наперад, самы ніжні перакульнуўся, жанчына, здавалася, зараз упадзе, але гэты клубок нейкім чынам разблытаўся ў палёце, і вось яны ўжо ўсе прыязмліліся на ногі і выпрасталіся. Флемінг запляскаў, Алеарый стаяў здранцвеўшы.

— Не трэба апладысmentaў, — сказала Нэле, — гэта быў не выступ. Калі б гэта быў выступ, вам трэба было б заплаціць.

— Мы якраз і хочам заплаціць, — сказаў Алеарый. — За тваіх музыкантаў.

— Вам трэба спытаць пра гэта іх саміх. Усе, хто разам з намі, свабодныя. Калі яны захочуць з вамі пайсці — хай ідуць. Калі яны захочуць застацца надалей з намі — застануцца. У цырку Уленшпігеля кожны застаецца толькі тады, калі хоча быць у цырку Уленшпігеля, бо лепшага цырка няма ў свеце. Нават гарбун тут на сваё жаданне, яму ў нас лепш чым дзе.

— Тыль Уленшпігель тут? — спытаў Флемінг.

— Акурат дзеля яго і прыязджаюць людзі адусюль, — адказаў адзін з акрабатаў. — Я б не хахацеў сыходзіць. Але спытайце ў саміх музыкантаў.

— У нас ёсць флейтыст, бубнач, трубач і чалавек, які грае адначасова на дзвюх скрыпках. Спытайце іх, і калі яны захочуць сысці, мы развітаемся як сябры і знойдзем іншых музыкантаў, гэта будзе няцяжка, кожнаму хочацца выступаць з цыркам Уленшпігеля.

— Тыль Уленшпігель? — перапытаў Флемінг.

— Ён самы.

— І ты ягоная сястра?

Яна пакруціла галавой.

— Але ты сказала...

— Я ведаю, што сказала, васпане. Ён сапраўды мой брат, але я яму не сястра.

— Як гэта? — спытаў Алеарый.

— Вы здзівіцеся, васпане!

Яна глядзела яму ў твар, вочы блішчэлі, вецер гуляў у яе валасах. У Алеарыя перасохла ў горле, ён раптам аслаб, нібыта недзе дарогай захварэў.

— Вы зусім не разумееце, га? — яна штурханула аднаго з акрабатаў у грудзі і сказала: — Прывядзеш музыкантаў?

Той кіўнуў, скочыў наперад і пайшоў прэч на руках.

— Яшчэ адно пытанне, — Флемінг паказаў на асла, які спакойна шчыпаў траву, часам уздымаючы галаву і пазіраючы на іх бліскучымі звярынымі вачыма. — Адкуль асёл...

— Чэравамоўства.

— Але дзе хаваецца чэравамоўца?

— Спытайце ў асла, — сказала старая.

— А ты хто такая? — спытаў Флемінг. — Ты яе маці?

— Барані Божа, — сказала старая. — Я проста бабуля. Нічыя не маці, нічыя не дачка.

— Усё ж чыёйсьці дачкой ты была.

— А калі ўсе людзі, чыёй дачкой я была, ужо леглі ў зямлю, каму я тады дачка? Я Эльза Корнфас са Штангенрыта. Сядзела сабе ля хаты, корпаючыся ў гародчыку і ні пра што не думаючы, а тут прыехаў Уленшпігель, з ёй, Нэле, і гэны Арыген, запрэжаны ў воз, і я крыкнула: Госпад табе насустрач, Тыль, бо пазнала яго, кожны б яго пазнаў, а ён раптам пацягнуў за цуглі, спыніў павозку і сказаў: Не трэба Госпаду насустрач, Госпад не чакае, лепш хадзем з намі. Я не зразумела, чаго ён хоча, і сказала яму яшчэ: Не жартуй з бабулькамі, па-першае, яны старыя і слабыя, а па-другое, могуць і хваробу якую

наслаць, але ён адказаў: Ты ж не адсюль, ты адна з нас. А я яму: Мо калі і была б, усё можа быць, але цяпер я ўжо старая! А ён на гэта: Усе мы старыя. А я яму: Але ж я хутка памру. А ён: Як і ўсе мы. А я: А калі памру ў дарозе, што будзеце рабіць? На што ён: Тады пакінем цябе ляжаць, бо хто памірае, той мне ўжо не таварыш. На гэта я ўжо не знайшлася што адказаць, васпане, і таму я тут.

— Аб'ядае нас, — сказала Нэле. — Працуе мала, спіць многа і мае на ўсё сваю думку.

— Усё так, — сказала старая.

— Але яна добра запамінае, — сказала Нэле. — Расказвае найдаўжэйшыя баллады і не забывае ні радка.

— Нямецкія баллады? — спытаў Флемінг.

— Вядома ж, — адказала старая. — Ніколі не вучыла іспанскай.

— Раскажы, — папрасіў Флемінг.

— Калі заплаціце, раскажу што-небудзь.

Флемінг пачаў корпацца ў кішэні. Алеарый зірнуў уверх на канат, яму на імгненне здалося, што там нехта ёсць, але вецер разгойдваў пустую вяроўку. Акрабат вярнуўся, за ім ішлі трое мужчын з інструментамі.

— Гэта будзе дорага каштаваць, — сказаў першы.

— Мы пойдзем з вамі, — сказаў другі, — але нам патрэбныя грошы.

— Золата і залатыя, — сказаў першы.

— І шмат, — дадаў трэці. — Хочаце што-небудзь паслухаць?

І не паспеў Алеарый аддаць загад, як яны пасталі на свае месцы і зайгралі. Адзін перабіраў струны лютні, другі раздзімаў мех дуды, трэці выбіваў дробат дзвюма барабаннымі палачкамі, Нэле адкінула валасы і пачала танцаваць, а старая чытала ў рытме музыкі старажытную баладу: яна не спявала, яна гаварыла на адной ночце, і яе

рытм сплятаўся з рытмам мелодыі. Апавядалася пра двух закаханых, якія не маглі быць разам, бо іх раз'яднала мора, і Флемінг апусціўся на кукішкі ў траву побач са старой, каб не прапусціць ні слова.

У карэце Кірхер трымаўся за галаву і запытваў сябе, калі ж нарэшце скончыцца гэты страшэнны шум. Ён напісаў найважнейшую кнігу пра музыку, але акурат таму яго слых быў надта абвостраны, каб атрымліваць задавальненне ад гэткага сялянскага ляманту. Карэта адразу ж падалася яму занадта цеснай, лаўка цвёрдай, а гэтая вульгарная музыка сведчыла пра весялосць, у якую быў уцягнуты ўвесь свет, але толькі не ён.

Кірхер уздыхнуў. Сонечнае святло тонкімі халоднымі промнямі падала скрозь шчыліны ў фіранках. На імгненне тое, што ён убачыў, падалося яму спараджэннем галаўнога болю і стомленых вачэй, але потым ён зразумеў, што не памыляецца. Насупраць нехта сядзеў.

Няўжо вось ён, той момант? Ён заўсёды ведаў, што аднойчы перад ім з'явіцца сатана, але прыкмет не было, гэта дзівіла. Ён не пах серай, у яго былі дзве чалавечыя нагі, і крыж, які вісеў у Кірхера на шыі, не зрабіўся гарачым. Той, хто сядзеў тут, нават калі Кірхер і не разумеў, як ён мог зайсці так бязгучна, быў чалавекам. Ненармальна худым і з запалымі вачыма. На ім камзол са скураным каўнерам, а ногі ў заостраных чаравіках ён паклаў на сядзенне — нахабна і бесцырымонна. Кірхер пацягнуўся да дзвярэй.

Мужчына нахіліўся, амаль пяшчотна апусціў адну руку яму на плячо, а другой закрыў засаўку.

— Я хацеў бы задаць пытанне, — прамовіў ён.

— У мяне няма грошай, — сказаў Кірхер. — Няма тут у карэце. Яны ў сакратара, там, знадворку.

— Цудоўна, што ты тут. Я так доўга цябе чакаў, думаў ужо, што не здарыцца зручнага моманту, але ты ж мусіш ведаць: зручны момант аднойчы прыходзіць, гэта цудоўна, канечне аднойчы прыходзіць, і я падумаў, пабачыўшы цябе, што нарэшце дазнаюся. Пагаворваюць, што ты ўмееш лячыць, я таксама ўмею, ведаеш? Дом смерці ў Майнцы. Поўны зачумленых, паўсюль кашаль, вохканне, лямант, і я сказаў: Я маю парашок, я прадам яго вам, ён вас вылечыць, і няшчасныя свінні зараўлі ў надзеі: Дай нам яго, дай нам парашок! Спачатку мне трэба яго прыгатаваць, сказаў я, і яны закрычалі: Зрабі парашок, зрабі яго, зрабі свой парашок! А я сказаў: Гэта не так лёгка, мне нешта аднаго складніка, для яго некаму трэба памерці. І тады стала ціха. Яны здзівіліся. Ніхто нічога не казаў. І я выгукнуў: Аднаго з вас я заб'ю, мне вельмі шкада, але з нічога не будзе нічога. Я ж таксама алхімік, ведаеш! Дакладна як і ты, я знаюся з таемнымі сіламі, а гаючыя духі падпарадкоўваюцца і мне таксама.

Ён засмяяўся. Кірхер глядзеў на яго не міргаючы, потым працягнуў руку да дзвярэй.

— Не рабі гэтага, — сказаў мужчына такім голасам, што Кірхер адразу ж адхапіў руку. — Дык вось, я сказаў, што нехта з іх мусіць памерці, але хто гэта будзе, я не вызначаю, тут вам трэба дамовіцца між сабой. І яны казалі: І як нам гэта зрабіць? А я сказаў: Найменш шкада будзе самага хворага з вас, таму праверце, хто яшчэ можа бегаць, бярыце вашы кульбы і шыбуйце адсюль, а таго, хто апошнім застанецца ў хаце, я растрыбушу. І каб ты бачыў, адразу ж хата апусцела. Засталіся толькі трое памерлых. Ніводнага жывога. Вось бачыце, сказаў я, вы можаце хадзіць, вы не лежыце пры смерці, я вас вылечыў. Ты зусім не пазнаеш мяне, Атаназіус?

Кірхер утаропіўся ў яго.

— Даўным-даўно, — сказаў мужчына. — Шмат гадоў мінула, моцны вецер у твар, моцны мароз, чалавека паліць сонца, выпальвае голад, чалавек мяняецца з выгляду. Хоць ты выглядаеш зусім як тады, гэткі ж чырванашчокі.

— Я ведаю, хто ты, — сказаў Кірхер.

Знадворку гримела музыка. Кірхер спрабаваў зразумець, ці трэба клікаць на дапамогу, але дзверы былі замкнёныя. Нават калі яго пачулі б, што малаімаверна, спачатку ім давядзецца выламаць дзверы, і лепш не думаць пра тое, што з ім паспее зрабіць гэты чалавек.

— Што было ў кнізе. Яму так хацелася дазнацца. Ён жыццё аддаў бы за гэта. І аддаў. І так і не даведаўся. Але цяпер мо змагу разгадаць я. Заўсёды спадзяваўся: можа, сустрэну калі зноў маладога доктара, можа, даведаюся, а тут якраз ты. Ну? Што там было, у той лацінскай кнізе?

Кірхер пачаў бязгучна маліцца.

— Яна была без вокладкі, але з малюнкамі. На адным быў цвыркун, на другім — звер, якога не існуе, з дзвюма галовамі і крыламі, хоць мо і ёсць такі, скуль мне ведаць. На іншым быў мужчына ў царкве, але яна не мела даху, а ўнутры стаялі калоны, я памятаю яшчэ, а над калонамі былі новыя калоны. Клаус паказаў мне яе і сказаў: Глядзі, гэта свет. Я нічога не зразумеў, хаця і ён, здаецца, таксама. Але раз ён так і не змог даведацца, гэта хочацца зрабіць прынамсі мне, а ты разбіраў яго рэчы і лаціну ведаеш, таму скажы — што гэта была за кніга, хто яе напісаў, як яна называецца?

У Кірхера дрыжэлі рукі. Яго памяць яскрава і выразна захавала вобраз таго хлопчыка, і гэтак жа яскрава і выразна — вобраз млынара, апошняе хрыпенне якога на шыбеніцы ён ніколі не забудзе, ён добра памятаў і прызнанні млынаровай, зробленыя ў слязах, але за сваё жыццё ён ператрымаў у руках столькі кніг, перагартаў столькі

старонак і прачытаў столькі ўсяго надрукаванага, што больш не мог усё гэта адрозніць. Пэўна ж, гаворка ішла пра нейкую кнігу з млынарні. Але гэта не дапамагло, памяць адмаўлялася служыць яму.

— Ты памятаеш допыты? — ласкава спытаў суразмоўца. — Той старэйшы чалавек, святы айцец, ён заўсёды паўтараў: Не бойся, мы не зробім табе балюча, калі ты раскажаш праўду.

— Ты акурат гэта і зрабіў.

— І ён не зрабіў мне балюча, але пэўна ж зрабіў бы, калі б я не ўцёк.

— Так, — сказаў Кірхер, — гэта ты добра зрабіў.

— Я ніколі не даведаўся, што стала з маёй маці. Некалькі чалавек бачылі, як яна сышла, але ніхто не бачыў, ці прыйшла яна некуды.

— Мы цябе ўратавалі, — сказаў Кірхер. — Д'ябал авалодаў бы і табой, немагчыма заставацца некранутым, калі ён паблізу. Калі ты засведчыў супраць свайго бацькі, д'ябал страціў уладу над табой. Твой бацька прызнаўся і раскаяўся. Бог літасцівы.

— Я ўсяго толькі хачу ведаць. Пра кнігу. Ты мусіш мне гэта расказаць. І не мані, я заўважу. Ён заўсёды так казаў, твой стары айцец: Не мані, я заўважу. Але ты пры гэтым часта яго падманваў, а ён нічога не заўважаў.

Мужчына нахіліўся наперад. Цяпер яго нос быў толькі на шырыні далоні ад Кірхеравага твару; здавалася, што ён не гэтак углядаецца ў яго, як прынюхваецца. Яго вочы былі прымружаныя, і Кірхеру пачало здавацца, нібыта ён чуе, як той уцягвае носам паветра.

— Я больш не ведаю гэтага, — сказаў Кірхер.

— Не веру.

— Я забыўся.

— Але калі я не веру і гэтаму.

Кірхер адкашляўся.

— Sator, — ціхенька прашаптаў ён, потым замоўк. Вочы заплюшчыліся, але рухаліся пад паўкамі, быццам ён вадзіў імі туды-сюды, потым зноў расплюшчыліся. Па шчацэ бегла слязінка. — Твая праўда, — глуха сказаў ён. — Я шмат маню. Я падманваў доктара Тэзімонда, але гэта драбяз. Я падманваў і Яго Святасць. І Яго Вялікасць імператара. Я хлушу ў кнігах. Я хлушу заўсёды.

Прафесар працягваў гаварыць перарывістым голасам, але Тэль не мог яго зразумець. Нейкі незвычайны цяжар наваліўся на яго. Ён выцер лоб, па твары струменіў халодны пот. Лаўка перад ім пуставала, ён сядзеў у карэце адзін, дзверы былі адчыненыя. Пазяхаючы, ён вылез.

Знадворку стаяў шчыльны туман. Міма каціліся яго клубы, паветра стала наскрозь белым. Музыканты скончылі граць, вымалёўваліся ўяўныя постаці, гэта былі спадарожнікі прафесара, а вунь той цень — мабыць, Нэле. Недзе ржаў конь.

Тэль сеў на зямлю. Туман трошкі развееўся, яго праразала пара сонечных промняў. Можна было нават адрозніць карэты, некалькі намётаў і абрысы глядацкіх лавак. А неўзабаве запанаваў ясны дзень. Вільгаць выпаралася з травы, туман знік.

Сакратары разгублена пазіралі адзін на аднаго. Аднаго з двух запражных коней неставала, дышалі тырчаў у паветры. Пакуль усе спрабавалі даўмецца, адкуль раптам узняўся туман, пакуль акрабаты хадзілі колам, бо яны трываць не маглі доўга стаяць без справы, пакуль асёл скуб сцяблінкі, пакуль старая зноў нешта пачала апавядаць для Флемінга і пакуль Алеарый размаўляў з Нэле, Тэль нерухома сядзеў, прымружыўшы вочы і задзёршы нос угору. Ён не падняўся нават тады, калі падышоў адзін з сакратароў і сказаў Алеарыю, што Яго Светласць прафесар

Кірхер відавочна паскакаў не развітаўшыся. І не пакінуў аніякага ліста.

— Цмока мы без яго не знойдзем, — сказаў Алеарый.

— Пачакаем? — спытаў сакратар. — Мо ён вернецца.

Алеарый кінуў позірк на Нэле.

— Так, гэта было б найлепшым рашэннем.

— Што з табой? — спытала Нэле, падышоўшы да Тыля.

Ён паглядзеў на яе.

— Я не ведаю.

— Што здарылася?

— Я забыўся.

— Пажангліруй для нас. Тады ўсё зноў будзе добра.

Тыль падняўся. Парыўся ў меху, што вісеў у яго на баку, і дастаў спачатку жоўты, потым чырвоны, потым сіні, потым зялёны скураны мячык. Асцярожна пачаў падкідваць іх у паветра, дастаючы ўсё больш і больш новых, яшчэ адзін, і яшчэ адзін, і яшчэ, пакуль з тузін мячыкаў не пачало лётаць над яго раскінутымі рукамі. Усе сачылі за мячыкамі, што падымаліся, падалі, падымаліся, і нават сакратары заўсміхаліся.

Гэта было на досвітку. Нэле доўга чакала перад наметам. Яна думала, хадзіла туды-сюды, малілася, выцягвала травінкі, ціха плакала, размінала пальцы і нарэшце наважылася.

І вось цяпер праслізнула ў намёт. Тыль спаў, але калі яна кранула яго за плячо, адразу ж прачнуўся.

Яна сказала яму, што правяла ноч з панам Алеарыем, прыдворным з Готарпа, у чыстым полі.

— Ну і?

— Гэтым разам усё іначай.

— Ён не падараваў табе нічога прыгожага?

— Не, падараваў.

— Тады ўсё як і заўжды.

— Ён хоча, каб я паехала з ім.

Тыль са штучным здзіўленнем падняў брыво.

— Ён хоча са мной ажаніцца.

— Не.

— Так.

— Ажаніцца?

— Так.

— З табой?

— Са мной.

— Чаму?

— Ён думае, што гэта сур'ёзна. Ён жыве ў замку. Гэта не надта прыгожы замак, ён сказаў, узімку там холадна, але там хапае ежы і ёсць герцаг, які пра яго клапаціцца, а яму не трэба за гэта рабіць нічога надзвычайнага, толькі вучыць герцагавых дзяцей і часам яшчэ нешта лічыць ды сачыць за кнігамі.

— Іначай яны ўцякуць, тыя кнігі?

— Кажу ж, яму жывецца нядрэнна.

Тыль скаціўся з саламянага меху, устаў на ногі.

— Тады ідзі з ім.

— Ён мне не вельмі падабаецца, але ён добры чалавек. І вельмі самотны. Яго жонка памерла, калі ён быў у Масковіі. Я не ведаю, дзе гэта — Масковія.

— Каля Англіі.

— Мы ўсё яшчэ не дабраліся да Англіі.

— У Англіі гэтак жа, як і тут.

— А калі ён вярнуўся з Масковіі, яна была ўжо нябожчыца, а дзяцей яны не мелі, і з таго часу ён зажураны. Ён яшчэ адносна здаровы, я заўважыла. І я думаю, яму можна верыць. Такі, як ён, мне больш не трапіцца.

Тыль сеў побач з ёй і апусціў ёй руку на плечы. Знадворку даносілася, як старая чытае баладу. Пэўна ж,

Флемінг дагэтуль сядзеў побач з ёй і прасіў расказаць зноў і зноў, каб добра ўсё запамніць.

— Такі, як ён, пэўна ж лепшы за Штэгера, — сказала яна.

— Магчыма, ён і біць цябе не будзе.

— Можа быць, — сказала Нэле задуменна. — А калі будзе, я стукну ў адказ. Вось ён здзівіцца.

— У цябе нават яшчэ могуць быць дзеці.

— Я не люблю дзяцей. А ён ужо стары. Але ён будзе ўдзячны, з дзецьмі альбо без іх.

Яна замаўчала. Палатніна намёта шамацела ад ветру, а старая зацягнула баладу з пачатку.

— Мне не надта хочацца.

— Але трэба.

— Чаму?

— Бо мы ўжо не маладыя, сястра. І маладзец не будзем. Ні на дзень. Не выйдзе жыць добра, калі ты стары і беспрытульны. Ён жыве ў замку.

— Але мы з табой пара.

— Так.

— Мо ён цябе таксама возьме.

— Так не пойдзе. Я не магу застацца ў замку. Не вытрымаю. А нават калі б і вытрымаў, вы не захочаце, каб я жыў там доўга. Альбо прагоніце мяне, альбо я спалю замак. Адно ці другое. Але гэта ж будзе твой замак, таму мне нельга яго спальваць, так што так не пойдзе.

Яны нейкі час маўчалі.

— Так, не пойдзе, — сказала яна потым.

— Чаму ён усё-ткі цябе хоча? — спытаў Тыль. — Не такая ты і прыгожая.

— Зараз як лясну па зубах!

Ён засмяяўся.

— Думаю, ён мяне кахае.

— Што?

— Ведаю, ведаю.

— Кахае цябе?

— Так бывае.

Знадворку асёл выдаваў свае асліныя гукі, а старая пачала іншую баладу.

— Калі б толькі не было тых марадзёраў, — сказала яна. — Тады ў лесе.

— Не трэба пра гэта.

Яна змоўкла.

— Такія людзі, як ён, звычайна не жэняцца з такімі, як ты, — сказаў ён. — Пэўна, ён добры чалавек. Ды нават калі і нядобры — у яго ёсць дах над галавой і манеты ў кашальку. Скажы яму, што паедзеш з ім, і скажы яму гэта, пакуль ён не перадумаў.

Нэле заплакала. Толь зняў руку з яе плячэй і паглядзеў на яе. Неўзабаве яна супакоілася.

— Ты прыедзеш мяне наведаць? — спытала яна.

— Не думаю.

— Чаму не?

— Глядзі, як яно. Ён не захоча, каб чужакі нагадвалі яму, дзе ён цябе знайшоў. У замку гэтага ніхто не будзе ведаць, ды ты і сама не захочаш, каб ведалі. Мінуць гады, сястра, і ўсё гэта стане няпраўдай, толькі твае дзеці будуць здзіўляцца, што ты так цудоўна ўмееш танцаваць, спяваць і ўсё лавіць.

Яна пацалавала яго ў лоб. Марудзячы, выслізнула з намёта, устала і пайшла да карэт, каб паведаміць прыдворнаму матэматыку, што яна прыме яго прапанову і паедзе з ім у Готарп.

Вярнуўшыся, яна знайшла намёт Тыля пустым. Ён маланкава пусціўся ў дарогу, не ўзяўшы нічога, апроч мячыкаў для жангліравання, доўгага каната і асла. Толькі

магістр Флемінг сустрэў яго на лузе і перамовіў з ім. Але што сказаў Тыль, ён выдаваць не схацеў.

Цырк расцерушыўся на ўсе бакі. Музыканты з акрабатамі сышлі на поўдзень, полымяглытальнік пайшоў разам са старой на захад, астатнія скіраваліся на паўночны ўсход, спадзяваючыся збегчы ад вайны і голаду. Гарбуна прынялі ў кунсткамеру баварскага курфюрста. Сакратары праз тры месяцы дабраліся да Рыма, дзе іх ужо з нецярплівасцю чакаў Атаназіус Кірхер. Ён больш ніколі не пакідаў горада, правёў тысячы доследаў і напісаў тузіны кніжак, пакуль не памёр праз сорак гадоў, высока ўганараваны.

Нэле Алеарый перажыла Кірхера на тры гады. Яна нарадзіла дзяцей і пахавала мужа, якога ніколі не кахала, але заўжды шанавала, бо ён добра з ёй абыходзіўся і не чакаў ад яе нічога большага за добразычлівасць. На яе вачах палац Готарп расквітнеў у новым бляску, яна бачыла, як гадуюцца ўнукі і нават паспела патрымаць на каленнях праўнука. Ніхто не здагадваўся, што яна калісьці вандравала па краіне з Тылем Уленшпігелем, але, дакладна як той і прадказваў, яе ўнукі здзіўляліся, што яна, нават састарэўшы, магла злавіць усё, што ёй кідалі. Яе любілі і паважалі, ніхто і падумаць не мог, што яна калісьці магла не быць добрапрыстойнай жанчынай. А яна нікому не выдавала сваёй надзеі, што хлопчык, з якім яна калісьці ўцякла з бацькоўскай вёскі, вернецца і забярэ яе з сабой.

Толькі калі па яе пагрукалася смерць і розум у апошнія дні пачаў блытацца, ёй раптам здалася, што яна яго бачыць. Худы і ўсмешлівы, ён стаяў ля акна, худы і ўсмешлівы, зайшоў у ейны пакой, і яна, усміхаючыся ў адказ, села на ложку і сказала:

— Але ж і доўга ты!

І герцаг Готарпскі, сын таго герцага, які калісьці ўзяў на службу яе мужа, падышоў да смяротнага ложка, каб развітацца з найстарэйшым жыхаром свайго дома. Ён зразумеў, што гэта не самы лепшы момант выпраўляць памылку, узяў яе нягнуткую маленькую далонь, якую яна працягнула насустрач, і яго інтуіцыя падказала яму адказ:

— Так, але цяпер я тут.

У той самы год на Голштынскай раўніне памёр апошні цмок Поўначы. Яму было сямнаццаць тысяч гадоў, і ён стаіўся хавацца.

Таму ён апусціў галаву ў верас, выпрастаў цела, якое настолькі супадала з мясцовасцю, што нават арлы не маглі б яго выглядзець, лёг пластом у мяккасць траў, уздыхнуў і трохі пашкадаваў, што ўжо ўсё скончана з водарам, кветкамі, ветрам і што ён больш не пабачыць штармавыя хмары, усход сонца і выгін зямнога ценю на мядзяным блакіце Месяца, які заўжды асабліва яго радаваў.

Ён заплюшчыў свае чатыры вокі і яшчэ трошкі пагудваў, калі на яго нос сеў верабей. Усё было добра, бо тут ён так шмат усяго бачыў, а вось што з такімі, як ён, адбываецца пасля смерці, пакуль не ведаў. Уздыхнуўшы, ён заснуў. Жыццё было доўгім. Цяпер самы час для ператварэння.

У ШАХЦЕ

«Пане Езу, Божа Усемагутны, барані нас», — толькі паспеў вымавіць Маціяс, а Корф адказаў: «Ды няма тут ніякага Бога!», а Жалезны Курт на тое: «Бог паўсюль, свіння ты», а Маціяс запырэчыў: «Тут унізе — не», і ўсе зарагаталі, як раптам нешта разарвалася і рэзкая гарачая выбуховая хваля шпурнула іх на зямлю. Толь зваліўся на Корфа, Маціяс на Жалезнага Курта, і стала цёмна як у магіле. Спачатку ніхто не варушыўся, усе стаілі дыханне, кожны намагаўся зразумець, ці не памёр ужо, і толькі потым да ўсіх дайшло, бо такое даходзіць не адразу, што шахта абвалілася. Яны ведаюць, што нельга выдаваць ніводнага гуку, бо калі гэта шведы іх падарвалі і цяпер стаяць над імі ў цемры, агаліўшы нажы, тады ані піску, аніякага, нават самага ціхенькага, ні дыхнуць, ні шмаргануць, ні сапнуць, ні кашлянуць.

Цёмна. Але цёмна не так, як знадворку, па-іншаму. Звычайна ў змроку яшчэ хоць нешта бачыш. Ніколі не можаш быць упэўнены, што там, але гэта прынамсі нешта, не нішто; ты паводзіш галавой — і цемра не паўсюль аднолькавая, а калі трохкі прызвычайваешся, паўстаюць

абрысы. Але толькі не тут. Цемра застаецца. Час мінае, і калі яго ўжо мінула столькі, што яны не могуць больш стойваць дыханне і асцярожна ўцягваюць паветра, тут усё яшчэ так цёмна, быццам Бог загасіў усё святло свету.

Шведы бадай што не стаяць над імі з нажамі, і Корф нарэшце кажа:

— Адрапартаваць!

А Маціяс:

— Што гэта ты раскамандаваўся, п'яная скаціна?

А Корф:

— Ты, дзірка смярдзючая, лейтэнант учора акалеў, цяпер старшынства ў мяне.

Маціяс на гэта:

— Ну, нават мо і так, але не тут.

Корф на гэта:

— Я цябе заб'ю, калі ты зараз жа не адрапартуеш. Мне трэба ведаць, хто яшчэ жывы.

Тыль на гэта:

— Здаецца, я яшчэ жывы.

Праўда ў тым, што ён не ўпэўнены. Калі ляжыш ніцма і ўсё чорнае — скуль гэта ведаць. Але цяпер, слухаючы свой уласны голас, ён разумее, што ўсё слушна.

— Тады злазь з мяне, — гаворыць Корф. — Ты ж ляжыш на мне, шкілеціна!

«Што праўда, то праўда, — думае Тыль, — і сапраўды нядобра ляжаць на Корфе». І скочваецца ўбок.

— Маціяс, і ты адрапартуй таксама, — кажа Корф.

— Ды рапартую я.

— Курт?

Яны чакаюць, але Жалезны Курт, які атрымаў такую мянушку праз сваю жалезную правую руку, ці гэта была левая, ніхто дакладна не памятае, а ў цемры не спраўдзіш, дык вось — Курт не рапартуе.

— Курт?

Цішыня, нават выбухаў больш не чуваць. Толькі што ён яшчэ даносіўся зверху, той далёкі грукат грому, ад якога дрыжэлі камяні, гэта шведы Торстэнсана спрабавалі падарваць умацаванні. Але цяпер чуецца толькі дыханне. Дыханне Тыля, дыханне Корфа і Маціяса, але дыхання Курта не чуваць.

— Ты памёр? — крычыць Корф. — Курт, ты падох?

Але Курт па-ранейшаму нічога не адказвае, што зусім на яго не падобна, звычайна яму рот не заткнуць. Тыль чуе, як Маціяс недзе шнарыць рукамі. Пэўна, мацае Куртаву шыю, шукаючы пульс, потым кратае руку — спачатку жалезную, тады сапраўдную. Тыль адкашліваецца. Тут шмат пылу і больш аніякай цягі, паветра навоабмацак як тлустае масла.

— Але ж, памёр, — нарэшце гаворыць Маціяс.

— Упэўнены? — пытаецца Корф. У голасе чуецца раздражненне — ад учора ён мае старшынства, бо лейтэнант падстрэлілі, а ў яго ўжо засталася толькі двое падначаленых.

— Ён не дышае, — кажа Маціяс, — сэрца не б'ецца, гаварыць не хоча, а яшчэ, можаш сам памацаць, у яго няма паўгалавы.

— Гаўно доля.

— Ага, — кажа Маціяс, — і не кажы. Хоць, бач, і не падабаўся ж ён мне. Учора ўзяў мой нож, а я кажу: Аддай, а ён мне: Ды хоць зараз між рэбраў торкну. Так яму і трэба!

— Ага, так яму і трэба, — кажа Корф. — Госпадзе, дай спачын душы яго.

— Яна ж не вылеціць, — кажа Тыль. — Ягоная душа, як ёй выбрацца адсюль?

Нейкі час яны прыгнечана маўчаць, думваючы пра тое, што Куртава душа можа быць яшчэ тут, халодная, слізкая

і, магчыма, раз'юшаная. Потым чуецца скрыгат, шорганне, шараванне.

— Што ты там робіш? — пытае Корф.

— Шукаю свой нож, — кажа Маціяс. — Не пакіну ж я яго гэтай свінні.

Тыль зноў кашляе. Потым пытаецца:

— Што здарылася? Я ж нядаўна тут, чаму так цёмна?

— Бо сюды не прабіваецца сонца, — кажа Корф. — Між намі зашмат зямлі.

Так мне і трэба, думае Тыль, хай пацвельвае, сапраўды дурацкае пытанне. І задае лепшае:

— Мы памром?

— Само сабой, — кажа Корф. — І мы, і наогул усе.

І тут яго праўда, думае Тыль, хоць хто ведае, я ж, напрыклад, дагэтуль не памёр. Потым, каб захаваць у цемры ясны розум, спрабуе прыгадаць, як яго занесла ў шахту.

Спачатку ён прыехаў у Брно. Можна было б ірвануць і ў якое іншае месца, але добрыя думкі заўжды спазняюцца, а Брно ён выбраў, бо пра яго казалі як пра багаты ціхамірны горад. І хто ж мог ведаць, што той Торстэнсан з паловай шведскай арміі рушыць сюды замест таго, каб, як і чакалася, ісці на Вену, дзе тырчыць імператар, толькі як жа ты здагадаешся, што тыя паны пад вялікімі капелюшамі сабе надумаюць.

А потым на табе — камендант горада, са сваімі кусцістымі бровамі, казлінай бародкай, тлустымі ільснянымі шчокамі і невымернай пыхай у кожным адтапыраным пальцы. Тыля ён згледзеў на цэнтральным пляцы, але, відаць, з цяжкасцю: бо і павекі навісалі надта ўжо шляхетна, і, пэўна ж, такія, як ён, лічылі, што заслугоўваюць лепшага відовішча, чым блазан у прэстым камзоле.

— Лепшага нічога не пакажаш? — прабурчэў ён.

Тыль злуецца нячаста, але калі гэта ўсё ж здараецца, умее пакрыўдзіць як ніхто, выказацца так, што павек не забудзеш. Што ён сказаў? У цемры памяць і праўда блытаецца. Самае дурное, што акурат тады набіралі ў рэкруты, для абароны брэнскай крэпасці.

— Ну пачакай. Каб выйшаў з цябе толк, пойдзеш у салдаты! Выбірай сабе падраздзяленне. Толькі сачыце, каб ён не ўцёк!

І тады ён зарагатаў, той камендант, быццам надзвычай удала пажартаваў, хоць і нішто сабе сказануў, ладна, бо на тое ж яна і аблога, каб ніхто не ўцёк; калі б з аблогі можна было ўцячы, гэта была б ужо не аблога.

— Што будзем рабіць? — чуе Тыль пытанне Маціяса.

— Шукаць кірку, — адказвае Корф. — Яна мусіць ляжаць недзе тут. Адразу кажу табе, без кіркі можам нават і не спрабаваць. Калі не знойдзем — каюк.

— Яна была ў Курта, — кажа Тыль. — Пэўна, недзе пад ім і ляжыць.

Ён чуе, як яны корпаюцца, штурхаюцца, шукаюць і лаюцца ў цемры. А сам застаецца сядзець, не хоча ані блытацца пад нагамі, ані каб яны прыгадалі, што кірку нёс не Курт, а ён. Поўнай упэўненасці ў яго няма, бо тут нешта ўсё цяжэй цяміць, даўнія падзеі прыгадваюцца яшчэ ясна, але чым бліжэй нешта было да таго выбуху, тым болей загусае і расцякаецца ў галаве. Здаецца, так, ён нёс кірку, але яна была цяжкая і ўвесь час трапляла яму паміж ног, вось і стаіць цяпер недзе ў шахце. Зразумела, пра гэта ён не кажа ні слова, лепш хай яны думаюць, што кірка недзе пад Жалезным Куртам, бо для яго ўсё роўна ўжо ўсё скончана, якая розніца, ці моцна яны раззлююцца, яму ўсё адно.

— Ты там дапамагаеш ці не, шкілеціна?

— Дапамагаю, — адказвае Тыль, не варухнуўшыся з месца. — Шукаю тут, рыюся! Як вар'ят нейкі, як крот, няўжо не чуеш?

Хлусіць ён добра, і яны вераць. А яму не хочацца лішні раз кратацца праз паветра. Яно смяротна задушлівае, нічым сюды не павее, нічога адсюль не знясе, тут лёгка страціць прытомнасць і больш ніколі не ачомацца. У такім паветры лепш не варушыцца і дыхаць толькі з неабходнасці.

Дарма ён пайшоў у сапёры. Гэта было памылкай. Сапёры глыбока пад зямлёй, падумаў ён, а кулі лётаюць уверсе. Сапёраў аберагае зямля, падумаў ён. Ворагу патрэбныя сапёры, каб падрываць нашы муры, а нам патрэбныя сапёры, каб падрываць шахты ворага, выкапаныя пад нашымі мурамі. Сапёры рыюць зямлю, падумаў ён, а нават сякуць і колюць. А калі сапёр уважлівы, падумаў ён, і ўмее карыстацца момантам, то можа рыць сабе далей ды прарыць тунэль для сябе аднаго і трапіць па ім на свабоду, па той бок умацаванняў, так ён падумаў, і даць драпака адсюль, не паспеюць і азірнуцца. І падумаўшы так, Тыль сказаў афіцэру, які трымаў яго за каўнер, што хоча да сапёраў.

А афіцэр на гэта:

— Што?

— Камендант сказаў, я магу выбіраць!

А афіцэр:

— Ну так. І што, праўда? Да сапёраў?

— Вы ж пачулі.

Так, дурасць гэта была. Сапёры паміраюць пастаянна, але гэта яму расказалі толькі пад зямлёй. З пяці сапёраў паміраюць чацвёрэ. З дзесяці восем. З дваццаці паміраюць шаснаццаць, з пяцідзесяці сорок сем, з сотні паміраюць усе.

У кожным разе, добра, што Арыген сышоў. Яны пасварыліся, месяц таму, дарогай на Брно.

— У лесе ваўкі, — сказаў асёл, — і яны галодныя, не пакідай мяне тут.

— Не бойся, ваўкі ўцяклі.

— Я чую іх пах, яны блізка. Ты залезеш на дрэва, а мне ж стаяць тут унізе; і што рабіць, калі яны з'явяцца?

— Рабі, што я кажу!

— А калі ты кажаш глупства?

— Усё адно. Я тут чалавек. Не трэба было вучыць цябе гаварыць.

— Лепш бы і цябе не навучылі, вярзеш усялякую лухту. Ды і жангліраваць ужо развучаешся. А там глядзіш — і нага саслізне з каната. Ты не можаш мне нічога загадваць!

І тады раззлаваны Тыль залез на дрэва, а раззлаваны асёл застаўся ўнізе. Тылю так часта даводзілася спаць на дрэвах, што ён ужо і прывычаіўся — патрэбныя толькі тоўсты сук і канат, каб прывязацца, а яшчэ добрае пачуццё раўнавагі, ну і, як ува ўсім у жыцці, трэба папрактыкавацца.

Палову ночы ён чуў, як лаецца асёл. Пакуль не ўзышоў месяц, ён бурчэў і скардзіўся, і Тыль яго шкадаваў, але позна ж ужо, як ты пойдзеш далей уначы. І Тыль заснуў, а калі прачнуўся, асла больш не было. Ваўкі не вінаватыя, ён бы заўважыў іх з'яўленне; асёл пэўна ж вырашыў, што можа і адзін чаго-небудзь дасягнуць, без нейкага там чэравамоўцы.

А пра жангліраванне Арыген праўду сказаў. Тут, у Брне, перад саборам, Тыль даў маху, і адзін мячык зваліўся на зямлю. Ён зрабіў выгляд, быццам гэта наўмысна, скорчыў такі твар, што ўсе засмяліся, але вясёлага ў гэтым мала, такое можа паўтарыцца зноў; а калі наступным разам сапраўды саслізне нага з каната, што тады?

Добра, што пра гэта не трэба больш клапаціцца. Выглядае на тое, што яны адсюль больш не выйдуць.

— Выглядае на тое, што мы больш адсюль не выйдзем, — кажа Маціяс.

А мо гэта быў і Тыль, гэта ж ягоныя думкі, што ў цемры перабеглі ў галаву Маціяса, хоць мо і наадварот усё было, хто цяпер ужо разбярэ. Да таго ж у мораку з'явіліся маленькія агеньчыкі, яны мільгацяць як светлякі, але напраўду іх няма, Тыль гэта ведае, бо хоць ён і бачыць агеньчыкі, навокал гэтак жа цёмна, як і раней.

Маціяс стогне, а потым Тыль чуе ўдар, быццам нехта грукнуў кулаком па сцяне. Пасля гэтага Маціяс выдае надзвычай круты праклён, якога Тыль не ведае. Трэба запомніць, думае ён, і тут жа забываецца і спрабуе зразу мець, ці не прыдумаў ён яго сам, але што, зрэшты, што ён прыдумаў? Ён не ведае.

— Мы адсюль больш не выйдзем, — паўтарае Маціяс.

— Заткні сваю дурную зяпу, — кажа Корф, — мы знойдзем кірку і выкапаем ход на волю, Бог нам дапаможа.

— З чаго б гэта яму? — пытае Маціяс.

— Лейтэнанту ён жа не дапамог, — кажа Тыль.

— Я размалачу вам мазгаўні, — кажа Корф, — вось тады дакладна адсюль не выйдзеце.

— Як ты наогул трапіў у сапёры? — пытаецца Маціяс. — Ты ж той самы Уленшпігель!

— Мяне прымусілі. Няўжо думаеш, я сам вызваўся? А ты чаму тут?

— Таксама прымусілі. Я скраў хлеб, і мяне арыштавалі, у адзін момант. Але ты? Як так здарылася? Ты ж знакіміты! Як яны маглі прымусіць такога, як ты?

— Тут унізе няма знакамітасцяў, — кажа Корф.

— Ну а цябе хто прымусіў? — пытае Тыль Корфа.

— М'яне ніхто не можа ні да чога прымусяць. Таго, хто хоча прымусяць Корфа, Корф забівае. Я быў адным з барабаншчыкаў Крысціяна фон Гальберштата, потым мушкетёрам у французай, тады перайшоў да шведаў, але калі яны перасталі плаціць, вярнуўся да французай, у артылерысты. А потым нашу батарэю разбілі, ты пэўна ж такога не бачыў, прамое пападанне гарматных ядраў, паўсюль выбухі пораху, агонь як канец свету, але Корф шпарка кінуўся ў хмызняк і выжыў. А потым перайшоў на бок імператарскіх, толькі ім не трэба былі кананіры, а зноў рабіцца капейшчыкам я не схацеў і таму паехаў у Брно, а раз у мяне акурат скончыліся грошы, а болей, чым сапёру, не плацяць нікому, я і пайшоў у капачы. Ужо тры тыдні як. Большасць так доўга не жыве. Вось толькі што я быў са шведамі, а цяпер забіваю шведаў; і вам, гаўнюкам, пашанцавала, што вас заваліла тут разам з Корфам, бо Корф так лёгка дубу не дасць, — ён хоча сказаць яшчэ нешта, але яму бракуе паветра, ён закашліваецца, і нейкі час стаіць цішыня. — Слухай, шкілеціна, — кажа ён неўзабаве, — грошы ёсць?

— Нічога ў мяне няма, — кажа Тыль.

— Але ты ж знакамiты. Хіба бывае, каб у знакамiтага — і не было грошай?

— Калі ты дурны, бывае.

— А ты дурны?

— Браце, хіба б я трапіў сюды, калі б быў разумны?

Корф смяецца. А Тыль, ведаючы, што ніхто не можа яго бачыць, абмацвае свой камзол. Кавалкі золата ў каўнеры, срэбра ў планцы з гузікамі, дзве перліны ўшытыя знізу ў адварот, усё на месцы.

— Шчыра. Я б з табой падзяліўся, калі б што меў.

— Дык ты царкоўная мыш.

— На векі вечныя, амэн.

Смяюцца ўсе трое.

Тыль і Корф нарэшце супакойваюцца. Маціяс працягвае смяяцца.

Яны чакаюць, але ён смяецца і смяецца.

— Не сунімаецца, — кажа Корф.

— З глузду з'ехаў.

Яны чакаюць. Маціяс смяецца.

— Я быў пад Магдэбургам, — кажа Корф. — На баку абложнікаў, гэта яшчэ да таго, як трапіў да шведаў, я быў тады з імперцамі. Калі горад здаўся, мы ўсё забралі, усё спалілі, усіх забілі. Рабіце што хочаце, сказаў генерал. І ведаеш, ты ж пачынаеш не адразу, спачатку трэба прывычаіцца, што табе сапраўды дазволена ўсё. Што так можна. Рабіць з людзьмі ўсё што хочаш.

Раптам Тылю здаецца, што яны зноў на версе, што яны ўтрох сядзяць на лузе, над імі блакітнае неба, і сонца такае зыркае, што мружыш вочы. Але міргнуўшы, разумее, што гэта няпраўда, і потым забывае пра тое, што толькі што зразумеў, што гэта няпраўда, закашліваецца ад кепскага паветра, і луг зусім знікае.

— Па-мойму, Курт нешта сказаў, — гаворыць Маціяс.

— Нічога ён не гаварыў, — кажа Корф.

Яго праўда, думае Тыль, які таксама нічога не чуў. Гэта Маціясу здаецца, Курт нічога не казаў.

— Я таксама чуў, — кажа Тыль. — Курт нешта сказаў.

Адразу ж чуваць, як Маціяс трасе мёртвага Жалезнага Курта.

— Ты жывы? — крычыць ён. — Ты яшчэ тут?

Тыль прыгадвае ўчарашні дзень, ці гэта было заўчора? Атаку, падчас якой забілі лейтэнанта. Раптам дзірка ў сцяне шахты, раптам нож, крык, трэск, грук, ён уціснуўся глыбака ў бруд, нехта наступіў яму на спіну, а калі ён зноў узняў галаву, усё ўжо скончылася: швед

уваткнуў лейтэнанту нож у вока, Корф перарэзаў шведу горла, Маціяс стрэліў другому шведу ў живот, і той крычаў, як заколатая свіння, бо стрэл у живот — гэта самае балючае, а трэці швед аднаму з іх, чыйго імені Тыль ужо не даведаецца, бо той быў навічком, а цяпер ужо без розніцы, каму цяпер трэба ягонае імя, адсек шабляй галаву, і з яго ляцелі пырскі, як з крыніцы з чырвонай вадой, але той швед нядоўга радаваўся, бо Корф, пісталет якога шчэ быў зараджаным, стрэліў яму ў галаву, піф-паф, жыгджыг, даўжэй гэта не цягнулася.

Такое ніколі доўга не цягнецца. Тады ў лесе таксама ўсё было хутка. Тыль не можа іначай, ён вымушаны пра гэта думаць, усё цемра вінаватая. У цемры ўсё зблытваецца і акурат тое, пра што ты забыўся, раптам вяртаецца зноў. Тады ў лесе ён быў надта блізка да Кастлявай, яна кранула яго рукой, таму ён так добра ведае гэтае адчуванне, таму пазнае яе цяпер. Ён ніколі пра гэта не расказваў, нават думаць пра гэта перастаў. Бо мы ж так можам: проста пра нешта не думаць. Тады гэтага быццам бы і не было.

Але цяпер, у цемры, усё вяртаецца. Заплюшчыць вочы дапамагае настолькі ж мала, як і расплюшчыць іх, і каб з гэтым змагацца, ён кажа:

— Можа, спяём? Раптам нас нехта пачуе!

— Я не спяваю, — кажа Корф.

І пачынае спяваць: *Вось Смерць ідзе як Змрочны Жнец. Яго даў нам Бог-Айцец. Маціяс падпявае, потым далучаецца Тыль, і адразу ж тыя двое змаўкаюць і слухаюць. Голас Тыля высокі, чысты і моцны. Ідзе з вострай касою за мной, за табою, махне ёю сора, да нас прыйдзе гора.*

— Падпявайце! — кажа Тыль.

І яны спрабуюць, але Маціяс неўзабаве зноў перастае спяваць і толькі смяецца. *Бойся ты, кветачка. Што сёння*

зелена расце, то ўжо ранкам упадзе. Цяпер можна пачуць, што падпявае і Курт. Не вельмі гучна, ён хрыпіць і дрэнна трапляе ў ноты, але нельга ж ставіцца занадта строга; калі хтось памёр, яму ж, можа, цяжка спяваць. Завянуць нарцысаў разныя абрысы, пякнота лілеі дашчэнту струхлее. Бойся ты, кветачка.

— Халера, — кажа Корф.

— Я ж табе казаў, што ён знакаміты, — кажа Маціяс. — Такі гонар. Паважаны чалавек падохне разам з намі.

— Знакаміты, згодны, — кажа Тыль, — але ўсё жыццё мяне ніхто не паважаў. Як думаеце, мо пачуў хто наш спеў, як думаеце, мо хто прыйдзе?

Яны прыслухоўваюцца. Зноў пачаліся выбухі. Грукат, дрыгаценне зямлі, цішыня. Грукат, дрыгаценне, цішыня.

— Той Торстэнсан знясе нам палову гарадскога мур, — кажа Маціяс.

— Не знясе, — кажа Корф. — Нашы сапёры лепшыя за ягоных. Яны знойдуць шведскія шахты і падарвуць іх. Ты не бачыў даўгога Карла раз'юшаным.

— Даўгі Карл заўсёды ў лютасці, але і заўсёды ў дыміну, — кажа Маціяс. — Я яго адной левай павалю і прыдушу.

— Зусім з розуму збіўся!

— Паказаць? Думаеш, ты такі вялікі пан праз той Магдэбург, ці дзе ты там быў, скуль мне ведаць!

Корф нейкі час маўчыць, а потым ціхенька шэпча:

— Я цябе прыб'ю.

— Ды ну?

— Прыб'ю.

Потым яны ненадоўга змаўкаюць, чуваць толькі, як там уверсе рвуцца снарады і як сыплюцца камяні. Маціяс маўчыць, зразумеўшы, што Корф гэта сур'ёзна, а Корф маўчыць, бо яго на імгненне апанавала туга; Тыль гэта

дакладна ведае, бо ў цемры думкі не застаюцца толькі тваімі, яны пераходзяць яшчэ і да іншых, хочаш ты гэтага ці не. Корф адчувае тугу па паветры, святле і свабодзе рухацца туды, куды хочаш. А потым гэта прыводзіць яго да іншых думак і ён кажа:

— Тоўстая Ганна!

— О так, — кажа Маціяс.

— Тлустыя ляжкі, — кажа Корф. — І зад.

— Божачкі, — кажа Маціяс. — Зад. Срака. Дупа ззаду.

— Таксама меў яе?

— Не, — адказвае Маціяс. — Я яе не ведаю.

— А ейныя грудзі, — кажа Корф. — Ведаў я пад Цюбінгенам яшчэ адну з такімі грудзьмі. Вы б яе толькі бачылі. Вырабляла з табой усё што захочаш, быццам няма ніякага Бога.

— У цябе было шмат жанчын, Уленшпігель? — пытаецца Маціяс. — Ты ж меў грошы, мог сабе рознае дазволіць, дык раскажы.

Толькі Тыль хацеў адказаць — як побач з ім ужо не Маціяс, а езуіт на сваім зэдліку, і ўсё бачыцца так выразна, як тады: Ты мусіш гаварыць праўду, мусіш расказаць нам, як млынар клікаў д'ябла, мусіш сказаць, што табе было страшна. Чаму ты мусіш гэта гаварыць? Бо гэта праўда. Бо мы ведаем. А калі падманеш, зірні, вунь стаіць містр Тыльман, зірні, што ў яго ў руцэ, ён гэтым скарыстаецца, таму гавары. Твая маці таксама расказала. Спачатку не хацела, ёй давялося адчуць гэта на сабе, але адчуўшы, яна загаварыла, і так заўсёды, усе гавораць, адчуўшы гэта. Мы ўжо ведаем, што ты скажаш, бо ведаем праўду, але нам трэба пачуць яе ад цябе. А потым ён дадаў, шэптам, нахіліўшыся, амаль ласкава: Твой бацька загублены. Ты яго не ўратуеш. Але ты можаш уратаваць сябе. Ён бы гэтага хацеў.

Аднак езуіта тут няма, Тыль гэта ведае, тут толькі два сапёры, а ўверсе на лясной сцежцы — Пірмін, яны толькі што пакінулі яго там ляжаць. Стойце, — крычыць Пірмін, — я знайду вас, от вы ў мяне атрымаеце! І гэта было памылкай, бо цяпер яны ведаюць, што ні ў якім разе нельга яму дапамагаць, а хлопчык яшчэ раз вяртаецца і забірае мяшэчак з мячыкамі. Пірмін крычыць, быццам яго рэжуць, і лаецца, як п'яны рамізнік, не толькі таму, што мячы — самае каштоўнае ў яго, але і зразумеўшы, чаму хлопчык іх забірае: Я праклінаю вас, я знайду вас, я не сыду, я застаўся і буду шукаць вас! Пабачыўшы, як ён ляжыць і курчыцца, хлопчык палыхаецца і ўцякае, ён бяжыць і чуе Пірмінаў голас нават здалёк, бяжыць, бяжыць, Нэле побач з ім, і яны ўсё яшчэ чуюць той голас, ён сам вінаваты, сапе яна, але хлопчык адчувае, як дзейнічаюць Пірмінавы праклёны і як нешта дрэннае насоўваецца на іх, нават пасярод светлага дня, дапамажы ж, Уладару, выцягні мяне, зрабі, каб гэтага не было, тады ў лесе.

— Ну раскажы, — кажа нехта, Тыль ведае голас, ён прыгадвае, гэта Маціяс. — Раскажы чаго пра сракі і грудзі, раскажы. Раз ужо ўсё адно памром, дык хоць пра грудзі паслухаем.

— Мы не памром, — кажа Корф.

— Усё адно раскажы, — кажа Маціяс.

Раскажы, кажа і зімовы кароль. Што здарылася там у лесе, прыгадай, што там было?

Але хлопчык не гаворыць. Ні яму, ні каму іншаму, і нават самому сабе, бо калі пра гэта не думаць, то быццам бы і забыўся, а калі забыўся, то нічога і не здаралася.

Раскажы, кажа зімовы кароль.

— Ты, карлік, — кажа Тыль, усё больш злуючыся. — Кароль без краіны, пустое месца, ды і наогул ты мёртвы. Пакінь мяне ў спакоі, паўзі адсюль.

— Сам паўзі, — кажа Маціяс. — Я не мёртвы, Курт мёртвы. Раскажы!

Але хлопчык не можа гэтага сказаць, ён жа пра ўсё забыўся. Лясную сцежку забыўся, Нэле, і сябе самога на той сцежцы ён забыўся таксама, галасы ў лістоце, не ідзі далей, але гэтага не было, яны гэтага не шапталі, тыя галасы, іначай яны б з Нэле іх паслухаліся, і вось раптам перад імі стаяць тыя трое, якіх ён больш не памятае, ён больш не бачыць іх, ён іх забыў, як яны там стаялі перад імі.

Марадзёры. Расхрыстаныя, раз'юшаныя без дай прычыны. Бач, каго мы сустрэлі! Дзеці! І Нэле, на шчасце, прыгадала. Прыгадала тое, што некалі казаў ёй сам хлапец: мы ў бяспецы, пакуль хутчэйшыя за іх. Калі ты бегаш хутчэй за іншых, з табой нічога не здарыцца. І яна робіць рэзкі крук і бяжыць. Пазней хлопчык не мог патлумачыць, ды і як ён мог бы гэта зрабіць, калі на ўсё забыўся, чаму ён таксама тады не збег; але так часта бывае, даволі адной памылкі — аднойчы нешта не зразумець, аднойчы задоўга прыглядацца, і ў цябе ўжо ляжыць рука на плячах. Нехта схіляецца над ім. Гэты нехта пахне спіртам і грыбамі. Хлопчык хоча збегчы, але занадта позна, рука застаецца там, дзе і была, і той другі стаіць побач, а трэці пабег даганяць Нэле, але вось ён ужо вяртаецца назад, сапе, само сабой, ён яе не злавіў.

Хлопчык яшчэ спрабуе рассмяшыць гэтых траіх. Гэтаму ён навучыўся ў Пірміна, які ляжыць за гадзіну дарогі адсюль і, магчыма, яшчэ жывы, ён, пэўна ж, правёў бы іх лепшым шляхам, бо, вандруючы з ім, яны ні разу не сустрэліся з ваўкамі альбо злымі людзьмі, ніводнага разу за доўгі час. Дык вось, ён спрабуе іх рассмяшыць, але дарма, яны не хочуць смяяцца, яны занадта раз'юшаныя, ім баліць, адзін з іх паранены, ён пытаецца: Ёсць грошы? Трохі грошай у яго сапраўды ёсць, ён аддае ўсё. Абячае

станцаваць для іх, прайсціся на руках ці пакідаць мячыкі, і яны амаль зацікавіліся, але потым сцямілі, што для гэтага хлапца трэба адпусціць, а яны не настолькі дурныя, кажа той, што яго трымае.

І ў гэты момант хлопчык разумее, што больш нічога зрабіць не можа, толькі забыцца пра тое, што здарыцца; забыцца яшчэ да таго, як яно скончыцца: забыцца пра іх рукі, твары, пра ўсё. Быць не тут, дзе ён цяпер, а побач з Нэле, якая бяжыць і нарэшце спыняецца ды прыхіляецца да дрэва, адсopaваючыся. Потым яна крадзецца назад, стаіўшы дыханне, асцярожна, каб пад нагой ні сучка не трэснула, яна прыгінаецца і хаваецца ў хмызняку, бо паказваюцца гэтыя трое, яны хістаюцца, сунуцца міма яе, не заўважыўшы, і нарэшце знікаюць; але яна ўсё адно чакае яшчэ трохі, перш чым вылезці і вярнуцца на тую сцежку, якой яны нядаўна ішлі з хлапцом. І яна знаходзіць яго і ўкланчае побач, і абое разумеюць, што найлепш пра гэта забыцца і што кроў хутка спыніцца, бо такія, як ён, не паміраюць. Я ж зроблены з паветра, кажа ён. Са мной нічога не здарыцца. Няма чаго лямантаваць. Усё да лепшага. Магло быць горш.

Тырчаць тут у шахце, напрыклад, — гэта горш, здаецца, бо забыццё тут не дапаможа. Нават калі забыцца пра шахту, у якой тырчыш, ты ж усё адно ў шахце.

— Я пайду ў кляштар, — кажа Тыль. — Калі выберуся адсюль. Я сур'ёзна.

— У Мельк? — пытаецца Маціяс. — Я там быў некалі. Там шыкоўна.

— Андэкс. У яго моцныя сцены. Калі дзе і можа быць бяспечна, дык гэта ў Андэксе.

— Возьмеш мяне з сабой?

З радасцю, думае Тыль. Калі выцягнеш нас адсюль, пойдзем разам. І кажа:

— Такого шыбеніка, як ты, яны пэўна ж і на парог не пускаць.

Яму ясна, што праз цемру ўсё пераблыталася. Я толькі пажартаваў, думае ён, вядома ж, яны цябе пускаць. І кажа:

— Я добра ўмею маніць!

Тыль падымаецца. Здаецца, лепш яму памаўчаць. Спіна баліць, на левай назе немагчыма стаяць. А ступакі трэба берагчы, іх толькі два, параніш адзін — больш нельга будзе на канат.

— Мы трымалі дзве каровы, — кажа Корф. — Старая давала шмат малака, — ён відавочна заглыбіўся ва ўспаміны. Тыль можа нават убачыць гэта: хата, луг, дым над комінам, бацька і маці, скрозь галеча і гразь, але іншага дзяцінства ў Корфа не было.

Тыль абмацвае сцяну. Вось драўлянае мацаванне, якое яны ўставілі даўней, уверсе адламаўся кавалак, ці гэта знізу? Ён чуе, як ціхенька плача Корф.

— Няма болей, — лямантуе Корф. — Няма, няма! Усё тое добрае малако.

Тыль торгае кавалак пароды ўверсе, ён расхістаны і крыху паддаецца, камяні абсыпаюцца.

— Перастань, — крычыць Маціяс.

— Гэта не я, — кажа Тыль. — Клянуся.

— Пад Магдэбургам я страціў брата, — кажа Корф. — Стрэл у галаву.

— Я страціў жонку, — кажа Маціяс. — Пад Браўншвайгам, яна была з абозам, яе знесла чума, і дваіх дзяцей таксама.

— Як звалі?

— Яанна, — кажа Маціяс. — Жонку. Імёны дзяцей я ўжо і не памятаю.

— Я страціў сястру, — кажа Тыль.

Корф ходзіць туды-сюды, спатыкаючыся. Тыль чую яго побач з сабой і адхінаецца назад. Лепш з ім не сутыкацца. Такі тып, як Корф, не стрывае, калі нехта яго закране, адразу ж стукне. Зноў выбух, зноў абсыпаюцца камяні, скляпенне доўга не вытрымае.

Пабачыш, кажа Пірмін, быць мёртвым не так і дрэнна. Прызвычайваешся.

— Але я не памру, — кажа Тыль.

— Дык і добра, — кажа Корф. — Дык і правільна, шкілеціна!

Тыль наступае на нешта мяккае, гэта, мабыць, Курт, потым натыкаецца на буйны аточак, акурат тут абвалілася шахта. Ён спрабуе рыць далоньмі, бо ўжо ўсё адно, цяпер ужо можна не ашчаджаць паветра, але адразу ж закашліваецца, а каменне і не зварухнецца, Корф праўду сказаў, без кіркі не выйдзе.

Не бойся, ты нічога і не заўважыш, кажа Пірмін. Твой розум і так напалову памутнеў, хутка цябе пакіне і рэшта, потым ты страціш прытомнасць, а ачوماешся ўжо мёртвым.

Я буду пра цябе памятаць, кажа Арыген. З мяне пэўна ж нешта выйдзе, наступным крокам я навучуся пісаць і, калі хочаш, напішу пра цябе кнігу, для малых і старых. Як табе гэта?

І ты зусім не хочаш ведаць, што са мной здарылася, пытае Агнэта. Ты і я, я і ты, колькі мінула часу? Ты ж нават не ведаеш, ці жывая я яшчэ, сынку.

— Я і не хачу ведаць, — кажа Тыль.

Ты гэтак жа здрадзіў яму, як і я. Ты не можаш на мяне злавацца. Назваў яго д'яблавым хаўруснікам, як і я. Ведзьмаром, як і я. Усё, што я гаварыла, сказаў і ты таксама.

Зноў яе праўда, кажа Клаус.

— Можа, калі мы знойдзем кірку, — стогне Маціяс, — можа, кіркай мы расхістаем.

Живое альбо мёртвае — ты надаеш розніцы зашмат значэння, кажа Клаус. Паміж імі яшчэ так шмат каморачак. Так шмат пыльных куткоў, у якіх ты ўжо не адно, але яшчэ не другое. Так шмат мрояў, з якіх ты больш не можаш прачнуцца. Я бачыў чыгун з крывёй, што кіпіць над распаленым полымем, вакол яго танцуюць цені, і калі Уладар цемры паказвае на некага з прысутных, але ён робіць гэта толькі раз на тысячу гадоў, тады ўсчынаецца бясконцы лямант, тады адзначаны апускае галаву ў кроў і хлебча, і ведаеш што, гэта яшчэ і блізка не была апраметная, гэта быў нават не ўваход у яе. Я бачыў месцы, дзе душы палаюць паходнямі, толькі яшчэ гаражэй, яшчэ ясней, і вечна, і яны не перастаюць крычаць, бо іх боль не сунімаецца, але і гэта пакуль не пекла. Ты лічыш, што маеш пра яго ўяўленне, сыне, але ты зусім ні пра што не маеш уяўлення. Быць запёртым у шахце — гэта амаль як смерць, думаеш ты, вайна падобная да пекла, але праўда ў тым, што ўсё, усё лепш за смерць, тут унізе лепш, знадворку ў залітых крывёй акопах лепш, на крэсле інквізіцыі лепш. Таму не здавайся, жыві.

Тыль смяецца.

— Чаго смяешся? — пытаецца Корф.

— Дык тады падзяліся са мной замай, — кажа Тыль. — Добры чараўнік з цябе не выйшаў, але мо нечаму ты навучыўся.

З кім ты гаворыш, пытаецца Пірмін. Тут няма іншых духаў, апроч мяне.

Зноў выбух, нешта ламаецца і грукоча, Маціяс вые, пэўна, абвалілася частка перакрыццяў.

Маліся, кажа Жалезны Курт. Спачатку ўзяло мяне, цяпер чарга Маціяса.

Тыль сядзе на кукішкі. Ён чуе, як крычыць Корф, але Маціяс больш не адказвае. Нешта паўзе ў яго па шчацэ,

па шыі, па плячах, па адчуваннях падобна да павука, але тут няма ніякіх жывёл, таму гэта, пэўна, кроў. Ён мацае і адшуквае на лбе рану, яна пачынаецца наўерсе ля самых валасоў і ідзе да пераносся. Навобмацак яна мяккая, і струменьчык крыві ўсё большае. Але ён нічога не адчувае.

— Даруй мне, Божа, — кажа Корф. — Пане Езу Хрысце, даруй. Святы Дух. Я забіў таварыша за боты. Мае прадзіравіліся, ён крэпка спаў, гэта было ў лагеры пад Мюнхенам, што ж мне было рабіць, мне ж патрэбныя былі боты! Ну то я і скарыстаўся момантам. Я яго задушыў, ён паспеў расплюшчыць вочы, але крычаць ужо не мог. Мне так патрэбныя былі боты. А яшчэ ў яго быў медальён, які адхіляе кулі, мне таксама быў такі патрэбны, дзякуючы гэтаму медальёну ў мяне ні разу не пацэлілі. А яму ад задушэння не дапамог.

— Я табе што, пастар? — пытаецца Тыль. — Спавядацца можаш сваёй бабулі, а мяне пакінь у спакоі.

— Любы Пане Езу, — кажа Корф. — У Браўншвайгу я вызваліў ад слупа жанчыну, ведзьму, гэта было на досвітку, у абед яе спалілі б. Яна была яшчэ юнай. Я ішоў міма, гэтага ніхто не бачыў, яшчэ ж прыцемна было, я разрэзаў пугі і сказаў: Хутчэй, пабеглі са мной! Так яна і зрабіла ды была потым такая ўдзячная, і я браў яе столькі, колькі хацеў, а хацеў я многа, а потым я перарэзаў ёй горла і пахаваў.

— Я дарую табе. Яшчэ сёння ты будзеш са мной у раі. Зноў выбух.

— Чаго ты смяешся? — пытаецца Корф.

— Бо ты не трапіш у рай, ані сёння, ані пазней. І сатана аб такога шыбеніка, як ты, не захоча пэцкаць рукі. А яшчэ мне смешна таму, што я не памру.

— Але, — кажа Корф. — Я не хацеў у гэта верыць, але мы больш не выйдзем адсюль. Корф сканаў.

Зноў грукат, зноў усё дрыжыць. Тыль трымае далоні над галавой, нібыта гэта магло б дапамагчы.

— Корф мо і сканаў. Але я — не. Я сёння не памру.

Ён падскоквае, быццам стоячы на канаце. Нага баліць, але ён стаіць трывала. Камень падае яму на плечы, яшчэ больш крыві струменіць па ягонай шчацэ. Зноў нешта трашчыць, зноў сыплюцца камяні.

— І я не памру ані заўтра, ані ў які іншы дзень. Я не хачу! І не будзе гэтага, чуеш?

Корф не адказвае, але мо яшчэ і можа пачуць.

І Тыль крычыць:

— Не будзе гэтага, я пайду адсюль, мне тут больш не падабаецца.

Выбух, усё трасецца, яшчэ адзін камень падае і драпае яго плечы.

— Я пайду. Я ж заўсёды гэтым кіраваўся. Калі робіцца цесна, я сыходжу. Я тут не памру. Я не памру сёння. Я не памру!

ВЕСТФАЛІЯ

I

Яна трымалася гэтак жа прاما, як і раней. Спіна бале-ла амаль увесь час, але яна гэтага не паказвала, а кій, на які абапіралася, выдавала за модны аксесуар. Яна яшчэ не страціла падабенства са сваімі колішнімі партрэтамі, дый прыгажосці пакуль хапала, каб уводзіць у зман выпадковых сустрэчных — як і цяпер, калі яна адкінула футровы каптур і ўпэўненым позіткам агледзела прыёмны пакой. На ўмоўны знак камерыстка, якая ішла ззаду, паведаміла, што Яе Вялікасць каралева Багеміі жадае пагаварыць з імператарскім паслом.

Яна бачыла позірку, якімі абмяняліся лёкаі. Відавочна, шпіёны гэтым разам дрэнна спрацавалі, ніхто не быў падрыхтаваны да яе з'яўлення. Яна пакінула свой дом у Гаазе пад фальшывым імем; пропуск, выпісаны Генеральнымі штатамі Злучаных галандскіх правінцый, сведчыў яе як мадам дэ Карнуольс. У суправаджэнні возніка і камерысткі яна праехала праз Бэнтхайм, Олдэнзал і Ібэнбюрэн на ўсход, праз спаленыя вёскі, паўз

апусцелыя палі і выкарчаваныя дрэвы — заўсёды аднолькавыя ваенныя краявіды. Ніякіх заезных дамоў ім не сустрэлася, і яны начавалі ў карэце, выцягнуўшыся на лаўках, гэта было небяспечна, але ні ваўкі, ні марадзёры не зацікавіліся маленькай карэтай старой каралевы. І, не патурбаваныя нікім, яны дабраліся да дарогі з Мюнстэра ў Аснабрук.

Адразу ж усё змянілася. Цягнуліся ўверх лугі, на хатах былі непашкоджаныя дахі. Ручай круціў млынавое кола. Уздоўж дарогі сустракаліся вартоўні, перад якімі стаялі ўкормленыя мужчыны з алебардамі. Нейтральная тэрыторыя. Вайна тут не ўладарыла.

Перад сценамі Аснабрука да акенца экіпажа падышоў вартавы і спытаў, чаго яны жадаюць. Фройляйн фон Кват, камерыстка, моўчкі працягнула пропуск, ён зірнуў туды без асаблівай цікаўнасці і даў знак ехаць далей. Першы ж стрэчны гараджанін, чыста апрануты і з акуратна падстрыжанай барадой, паказаў ім з узбочыны шлях да пастоя імператарскага пасла. Там вознік вынес яе і камерыстку з карэты на руках, пранёс, не папсаваўшы іх сукенак, над бруднай зямлёй і паставіў ля галоўнага ўвахода. Два алебарднікі адчынілі перад імі дзверы. З упэўненасцю, нібыта маючы права карыстання гэтым памяшканнем — а паводле дзейнага ва ўсёй Еўропе цырыманіялу кароль паўсюль меў такое права, нават падчас візіту, — яна ўвайшла ў прыёмны пакой, і камерыстка запатрабавала пасла.

Лёкаі перашэптваліся і падавалі адзін аднаму знакі. Ліз ведала, што трэба карыстацца момантам нечаканасці. Ні ў адной з гэтых галоў не мусіла зарадзіцца думка, што ёй магчыма адмовіць.

Яна даўно не выходзіла ў свет як манархія. Жывучы ў маленькім дамку і сустракаючыся пераважна з ганд-

лярамі, якія прагнулі вярнуць пазычаныя сродкі, не так часта маеш для гэтага нагоду. Але яна была стрыечнай унучкай каралевы-нявінніцы Лізаветы, унучкай Марыі Шатландскай, дачкой Якаба, уладара абодвух каралеўстваў, і яе з маленства прывучылі стаяць, хадзіць і паглядаць як каралева. Гэта таксама было рамяством: аднойчы вывучыўшыся — не забудзеш.

Самае галоўнае: не перапытваць і не вагацца. Ніякіх нецярплівых жэстаў, ніякіх парыванняў, што выдавалі б сумнеў. І бацькі, і няшчасны Фрыдрых, які ўжо так даўно памёр, што ёй трэба пазіраць на партрэты, каб прыгадаць яго твар, заўсёды трымаліся так прама, як быццам іх не маглі крануць ні рэўматызм, ні слабасці, ні турботы.

Пастаяўшы вось так нейкі час наструненай, аточанай перашэптваннем і здзіўленнем, яна зрабіла крок, а потым яшчэ адзін у бок дзвюх акаваных золатам дзвярных створах. Дзвярэй, падобных да гэтых, не было больш нідзе ў вестфальскай правінцыі, іх мусілі прывезці здалёк, як і карціны на сценах, дываны на падлозе, фіранкі з адамашкі, шаўковыя шпалеры, мнагарукі кандэлябр і дзве цяжкія крышталёвыя жырандолі на столі, у якіх, нягледзячы на ясны дзень, гарэлі ўсе да адзінай свечкі. Ніводзін герцаг і ніводзін князь, ды нават тата, ніколі не ператваралі звычайны гарадскі дом у такі палац. Такім займаліся толькі кароль Францыі і імператар.

Яна без затрымак блізілася да дзвярэй. Цяпер галоўнае не вагацца. Найкарацейшага налёту няўпэўненасці будзе досыць, каб два лёкаі з левага і правага боку дзвярэй прыгадалі, што абсалютна дапушчальна ёй не адчыніць. І калі гэта здарыцца, яе наступ будзе адбіты. І ёй трэба будзе сесці ў адно з гэтых плюшавых крэслаў і чакаць, а хтосьці выйдзе і скажа ёй, што ў пасла, на жаль, няма часу, але праз дзве гадзіны можна пагаварыць з яго сакра-

таром, і яна пачне пратэставаць, а лёкай скажа стрымана, што яму шкада, і яна ўздыме голас, а лёкай абыякава паўторыць свае словы, і яна пачне гаварыць яшчэ гучней, і прыбягуць іншыя лёкаі, і яна ўраз ператворыцца з каралевы ў залітую слязьмі старую даму ў прыёмным пакоі.

Таму ўсё мусіць атрымацца. Другой спробы не будзе. Трэба рухацца так, быццам там няма дзвярэй, нельга сцішваць хаду перад імі; трэба ісці так, каб з усёй сілы стукнуцца ў іх, калі не адчыняць, а раз тая Кват ідзе за ёй за два крокі, то значыць стукнецца ёй у спіну, і гэта будзе невыносная ганьба — менавіта таму яны і адчыняцца; у гэтым і быў увесь фокус.

І ён удаўся. З разгубленымі тварамі лёкаі ўхапіліся за ручкі і разнасцежылі дзверы. Ліз увайшла ў гасцёўню. Азірнулася і падала камерыстцы знак не ісці за ёй следам. Гэта было нечым надзвычайным. Каралева не наносіла візітаў без суправаджэння. Але і сітуацыя ж нешараговая. Кват агаломшана спынілася, і лёкаі зачынілі перад ёй дзверы.

Пакой здаваўся агромністым. Гэта магло быць майстэрства групавання люстэркаў, а мог быць і фокус прыдворнага мага. Пакой здаваўся настолькі вялікім, што немагчыма было зразумець, як ён змясціўся ў гэтым доме. Ён раскінуўся ўшыркі, як зала ў якім-небудзь палацы, і плынь дываноў аддзяляла Ліз ад далёкага пісьмовага стала. Далёка за ім адхінутыя адамашкавыя фіранкі дазвалялі кінуць позірк на анфіладу пакояў, яшчэ больш дываноў, яшчэ больш залатых кандэлябраў, яшчэ больш жырандоляў і карцін.

З-за пісьмовага стала падняўся невысокі сівабароды мужчына, настолькі непрыкметны, што Ліз не адразу яго заўважыла. Ён зняў капялюш і схіліўся з прыдворнай галантнасцю.

— Рады вітаць, — сказаў ён. — Магу я спадзявацца, мадам, што падарожжа не стаміла Вас?

— Я Элізабэт, каралева...

— Прабачце, што перарываю, гэта толькі для таго, каб Ваша Высокасць не марнавалі свае сілы. Няма неабходнасці ў тлумачэннях, я ў курсе.

Яна далёка не адразу зразумела, што ён сказаў. Набрала паветра, каб спытаць, адкуль ён ведае, але ён зноў яе апырэдзіў.

— Гэта мая прафесія, мадам, ведаць розныя рэчы. І мая задача ў тым, каб іх зразумець.

Яна нахмурылася. Ёй стала гарача, часткова праз тоўстую футровую мантыю, але часткова і праз тое, што яна не прывыкла, каб яе перарывалі. Ён стаяў, крыху нахіліўшыся наперад, адна рука на сталі, другая за спінай, як быццам яго прыхапіў прастрэл. Яна жвавым крокам пайшла да аднаго з крэслаў, што стаялі перад сталом. Але ўсё адбывалася нібыта ў сне: такое вялізнае памяшканне, такі далёкі стол, яна ўсё ішла, ішла і ніяк не магла дайсці.

Яго зварот да яе як да Высокасці значыў, што ён аддае належнае яе палажэнню як члена англійскай каралеўскай сям'і, але не прызнае яе каралевай Багеміі, інакш звярнуўся б «Ваша Вялікасць»; ды нават курфюрстскай ён яе не прызнае, бо тады сказаў бы «Курфюрстская Светласць», што дома ў Англіі значыць не так шмат, але тут, у імперыі, мае куды большую вагу, чым высокасць каралеўскага нашчадка. І акурат таму, што гэты чалавек добра ведаў сваю справу, пытанне гонару — сесці да таго, як ён запрасіць, бо калі прынцэсе можна прапанаваць крэсла, з каралевай правілы такога не дазвалялі. Манархі сядаюць без запрашэння, а ўсе астатнія стаяць, пакуль манарх ім не дазволіць сесці.

— Ці не хоча Ваша Высокасць...

Але крэсла яшчэ было далекавата, і таму яна перапыніла яго.

— Я правільна мяркую, што бачу таго, каго меркавала пабачыць?

І гэта прымусіла яго замаўчаць. Па-першае, таму што ён не чакаў ад яе такой добрай нямецкай мовы. Яна не губляла дарма час, яна гадамі не была нічым занятая і таму брала прыватныя заняткі ў аднаго прыязнага маладога немца, якому сімпатызавала і ў якога нават магла б загахацца, — яна часта бачыла яго ў снах, а неяк нават напісала яму ліст, але нешта такое было немагчыма, яна не магла дазволіць разгарэцца скандалу. А па-другое, ён замаўчаў, бо яна яго абразіла. Да імператарскага пасла трэба звяртацца «Вашамосць» — кожнаму, апроч караля. Таму ён мог бы настойваць з яе боку на такім звароце, які яна ні ў якім разе не магла выкарыстаць. У гэтай праблемы было толькі адно адзінае рашэнне: такой, як яна, і такому, як ён, лепш адно з адным не сутыкацца.

Калі ён загаварыў зноў, яна стукнула абцасам, зрабіла крок да нейкага эдліка і села; яна яго апярэдзіла. Насалодзіўшыся гэтай маленькай перамогай, яна прыхіліла кій да сцяны і скрыжавала пальцы на каленях. Потым убачыла яго позірк.

І зледзянела. Як жа яна магла так памыліцца? Прычына хіба толькі ў тым, што яна даўно была пазбаўленая такой практыкі. Безумоўна, яна не магла ні застацца стаецца, ні дазволіць яму запрасіць сябе сесці, але крэсла без спінкі — такога нельга было дапусціць ні ў якім разе. Як каралева яна мела права нават у прысутнасці імператара сядзець на крэсле са спінкай і падлакотнікамі, нават звычайны фатэль прынізіў бы яе, але эдлік — гэта ж проста нешта немагчымае. Пэўна ж, ён знарок расставіў

па ўсёй гасцёўні зэдлікі, крэсла са спінкай стаяла толькі ў адным месцы — за яго сталом.

Як ёй дзейнічаць? Яна таксама ўсміхнулася і вырашыла рабіць выгляд, што нічога не здарылася. Але ў яго была перавага: досыць толькі запрасіць людзей з прыёмнага пакоя, і вестка пра тое, што яна сядзела перад ім на зэдліку, разляціцца як нізавы пажар па ўсёй Еўропе. Нават дома ў Англіі будуць смяяцца.

— Гэта залежыць ад таго, — сказаў ён, — што Ваша Высокасць мела ласку меркаваць, але хоць пакорнаму слугу Вашай Высокасці і не належыць дапускаць, што Ваша Высокасць можа мець нейкае іншае меркаванне, апроч правільнага, я ўсё адно не наважваюся адказаць на пытанне Вашай Высокасці простым «так». Гэта я, Ёган фон Ламберг, пасол імператара, да паслуг Вашай Высокасці. Што-небудзь выпіць? Віна?

Гэта было наступнай майстэрскай знявагай яе каралеўскай годнасці, бо манарху нічога не прапаноўваюць — манарх мае правы гаспадара, мае права патрабаваць усяго, чаго хоча. Такія рэчы нельга было лічыць няважнымі. Тры гады паслы дамаўляліся, хто перад кім мусіць схіляцца і хто перад кім здымаць капялюш. Той, хто памыляўся ў пытаннях этыкету, не мог выйграць. Таму яна праігнаравала яго прапанову, хоць гэта далася ёй нялёгка, бо піць вельмі хацелася. Яна нерухома сядзела на сваім зэдліку і назірала за ім. Гэта яна ўмела добра. Прайшла навуку сядзець спакойна, была ў гэтым спрактыкаваная, як мінімум у гэтым яе нельга было пераўзысці.

Ламберг усё яшчэ стаяў сагнуўшыся, адна рука на сталае, другая за спінай. Відавочна, ён рабіў гэта, каб не вырашаць, сесці яму ці застацца стаяць: перад каралевай яму сядзець нельга, але застацца стаяць перад прынцэсай, калі яна сядзіць, для імператарскага пасла

было б парушэннем этыкету. Раз ён як пасол кайзера не прызнаваў каралеўскага тытула Ліз, было б правільным наважыцца сесці — але гэта змясціла б у сабе грубую абразу, якой ён вось такім чынам пазбягаў, з ветлівасці і яшчэ не ведаючы, якую зброю і прапановы яна мае на руках.

— Прашу мне выбачыць, адно пытанне.

На імгненне ёй сталі непрыемныя і яго манера гаварыць, і яго аўстрыйскі акцэнт.

— Як Ваша Высокасць найлепшым чынам ведае, тут адбываецца дыпламатычны кангрэс. Ад пачатку перамоў нага ніводнага ўладара не ступала ў Мюнстэр і Аснабрук. Гэтаксама як пакорны слуга Вашай Высокасці радуецца магчымасці прывітаць Вашу Высокасць у сваім бедным прыстанку, ён гэтаксама і баіцца... — ён уздыхнуў, быццам яго вельмі засмучала такое вымаўляць, — што гэта непрыстойна.

— Значыць, нам трэба было таксама прыслаць пасла.

Ён зноў усміхнуўся. Яна ведала, пра што ён падумаў, і ведала, што ён ведаў пра тое, што яна гэта ведае: Ты ніхто, ты жывеш у маленькім дамку, твае даўгі табе не па сілах, ты не дасылаеш паслоў на кангрэсы.

— Мяне ж тут зусім няма, — сказала Ліз. — Можа, мы маглі б пагаварыць сам-насам? Можна ўявіць, што размова вядзецца з самім сабой. Прамаўляецца нешта ў думках, і ў гэтых жа думках я нібыта адказваю.

У яе з'явілася незвычайнае адчуванне, якое не прымалася раней у разлік. Яна так доўга рыхтавалася, уважвала, баялася гэтай сустрэчы, а цяпер, калі нарэшце надыхоў той час, здарылася штосьці дзіўнае: гэта прыносіла задавальненне! Столькі гадоў у маленькім дамку, далёка ад славурых людзей і важных падзей — і раптам яна як быццам зноў сядзела на сцэне, у атачэнні золата, срэбра

і дываноў ды размаўляла з разумным чалавекам, перад якім трэба было пралічваць кожнае слова.

— Усе мы ведаем, што Пфальц застаецца вечным спрэчным пытаннем, — сказала яна. — Як і тытул пфальцкага курфюрста, якім валодаў мой нябожчык муж.

Ён ціхенька засмяўся.

Гэта яе збянтэжыла. Але на тое ён і разлічваў, і акуратаму ёй нельга было даваць сябе збіць.

— Курфюрсты імперыі, — сказала яна, — не пагодзяцца на тое, каб баварскія Вітэльсбахі пакінулі ў сябе тытул курфюрста, якога імператар незаконна пазбавіў майго мужа. Калі цэзар можа пазбавіць правоў аднаго з нас, яны скажуць, што ён можа зрабіць гэта з усімі. І калі мы...

— Прашу мне выбачыць, яны даўно ўжо з гэтым пагadzіліся. Сужэнец Вашай Высокасці, як і Ваша Высокасць таксама, быў пакараны выгнаннем з імперыі, што, уласна кажучы, у любым іншым месцы вымусіла б мяне аддаць загад арыштаваць Вашу Высокасць.

— Таму мы і нанеслі візіт тут, а не ў якім-небудзь іншым месцы.

— Прашу мне выбачыць...

— Выбачаю, але спачатку мяне трэба выслухаць. Герцаг Баварскі, які называе сябе курфюрстам, процізаконна носіць тытул майго мужа. Імператар не мае права пазбаўляць тытула курфюрста. Курфюрсты абіраюць імператара, а імператар не абірае курфюрстаў. Але мы разумеем сітуацыю. Імператар мае доўг перад Баварыяй, а баварцы моцна трымаюць у руках каталіцкую шляхту. Таму мы робім прапанову. Мы — каранаваная каралева Багеміі, і карона...

— Прашу мне выбачыць, на адну адзіную зіму трыццаць гадоў...

— ...пяройдзе да майго сына.

— Чэшская карона не перадаецца ў спадчыну. Калі б яно было так, чэшская шляхта не магла б прапанаваць трон графу Пфальцкаму Фрыдрыху, сужэнцу Вашай Высокасці. Яго згода прыняць карону азначае, што ён ведаў: сын Вашай Высокасці не зможа на яе прэтэндаваць.

— Можна паглядзець на гэта і так, але ці трэба? Магчыма, Англія так не паглядзіць. Калі ён стане прэтэндаваць на карону, Англія яго падтрымае.

— У Англіі грамадзянская вайна.

— Гэта праўда, і калі майго брата здыме англійскі парламент, англійскую карону прапануюць майму сыну.

— Гэта як мінімум малаімаверна.

Знадворку грымнулі трамбоны: заклік духавога аркестра ўзляцеў, нейкі час павісеў у паветры і сціх. Ліз запытальна ўзняла бровы.

— Лонгвіль, французскі калега, — сказаў Ламберг. — Ён загадвае трубіць віват, калі ідзе есці. Штодня. Прыехаў сюды са світай у шэсць соцень чалавек. Яго бесперастанна малююць чатыры партрэтысты. Тры разьбяры па дрэве рыхтуюць яго бюсты. Што ён з гэтым усім робіць, застаецца дзяржаўнай таямніцай.

— Задавалі яму такое пытанне?

— Мы не ўпаўнаважаныя размаўляць адзін з адным.

— Гэта не замінае перамовам?

— Мы тут не як сябры і не для таго, каб рабіцца сябрамі. Пасярэднік паміж намі — пасол Ватыкана, гэтаксама як паміж мной і пратэстантамі пасярэднічае пасол Венецыі, бо пасол Ватыкана, зноў жа, не ўпаўнаважаны размаўляць з пратэстантамі. На гэтым я мушу развітацца, мадам, гонар гэтай размовы незаслужана высокі, але неадкладныя справы патрабуюць майго часу.

— Трэба стварыць восьмы тытул курфюрста.

Ён узняў вочы. Яго позірк на імгненне сустрэўся з ейным. Потым ён зноў утаропіўся ў стол.

— Няхай баварац пакіне сабе курфюрсцкі тытул, — сказала Ліз. — Мы фармальна адмовімся ад Багеміі. А калі...

— Прашу мне выбачыць, Ваша Высокасць не можа адмовіцца ад таго, што Вашай Высокасці не належыць.

— Шведская армія стаіць пад Прагай. Неўзабаве горад зноў апынецца ў руках пратэстантаў.

— Шведы пэўна ж не аддадуць Вашай Высокасці горад, калі яго зоймуць.

— Вайна хутка скончыцца. Потым будзе амністыя. Тады даруюць і парушэнне... так званае парушэнне міру ў імперыі, якое спрычыніў мой муж.

— Амністыю даўно ўжо ўзгаднілі. Усе злачынствы вайны будуць дараваныя, за выключэннем зробленага толькі адной асобай.

— Магу здагадацца якой.

— Гэта бяскончая вайна пачалася з сужэнца Вашай Высокасці. З графа Пфальцкага, які захацеў скочыць занадта высока. Я не кажу, што на Вашай Высокасці ляжыць віна, але я ўсё ж магу сабе ўявіць, што дачка вялікага Якаба не паспрабавала скіраваць славалюбнага сужэнца да сціпласці, — Ланберг павольна адсунуў крэсла і выпрастаўся. — Вайна цягнецца ўжо так доўга, што большасць тых, хто сёння жыве, не бачыла міру. Што толькі старыя яшчэ памятаюць мір. Я і мае калегі — так, і той дурань, што загадвае трубіць у фанфары, сядаючы есці, — адзіныя, хто могуць гэта скончыць. Кожны хоча тэрыторыі, якія іншы ні ў якім разе не жадае аддаваць, кожны патрабуе субсідый, кожны хоча, каб былі скасаваныя дамовы пра ўзаемную ваенную дапамогу, якія іншыя лічаць непарушнымі, а замест іх каб ажыццявіліся новыя дамовы, якія ўжо іншыя ўспрымаюць як недапушчальныя. Усё, што

адбываецца тут, выходзіць далёка за межы магчымасцей любога чалавека. І ўсё адно нам трэба гэта зрабіць. Вы распачалі гэтую вайну, мадам, я яе закончу.

Ён пацягнуў за шаўковую стужку над сталом. Ліз пачула, як недзе празвінеў званочак. Зараз ён пакліча сакрата-ра, падумала яна, нейкага сівога карліка, каб мяне адсюль выправадзіць. Ёй крыху закружылася галава. Падалося, што пакой уздымаецца і апускаецца, як карабельная палуба. Ніхто і ніколі яшчэ з ёй так не гаварыў.

Прамень святла прыцягнуў яе ўвагу. Ён падаў праз тонкую шчыліну між фіранак, у ім віхрыліся пылінкі, люстэрка на супрацьлеглай сцяне злавіла яго і адбіла на іншую сцяну, прасвятліўшы кропку на карціннай раме. Гэта было палатно Рубенса: высокая жанчына, мужчына з кап'ём, над імі птушка ў сінечы неба. Карціна выпраменьвала бесклапотнасць. Яна добра памятала Рубенса, сумнага мужчыну з цяжкім дыханнем. Хацелася купіць якую-небудзь з яго карцін, але для яе было занадта дорага; яго ж, здавалася, цікавілі толькі грошы. Як жа ён навучыўся так маляваць?

— Прага была не для нас, — сказала яна. — Прага была памылкай. Але Пфальц належыць майму сыну па законах імперыі. Імператар не мае права пазбаўляць нас тытула курфюрста. Таму я не вяртаюся ў Англію. Брат пастаянна мяне запрашае, але Галандыя фармальна працягвае заставацца часткай дзяржавы, і пакуль я там живу, нашы дамаганні застаюцца дзейнымі.

Дзверы адчыніліся і ўвайшоў мажны мужчына з прыязным тварам і разумнымі вачыма. Ён зняў капялюш і схіліўся. Нягледзячы на малады ўзрост, ён быў амаль лысы.

— Граф Волькенштайн, — сказаў Ламберг. — Наш *Cavalier d'Ambassade*. Ён забяспечыць Вашай Высокасці месца

пражывання. У заезных дамах больш няма пакояў, кожны куточак забіты пасламі і іх світамі.

— Нам не патрэбная Чэхія, — сказала Ліз, — але тытул курфюрста мы не аддамо. Мой першынец, разумны і варты жыцця, вакол якога ўсе маглі б аб'яднацца, памёр. Чо-вен перавярнуўся. Патануў.

— Мне вельмі шкада, — ціха сказаў Волькенштайн, расчуліўшы яе прастатой сваіх слоў.

— Мой другі сын, наступны спадкаемца, не надта разумны і мала чаго варты, але тытул курфюрста Пфальцкага належыць яму, і калі той баварац яго не перадасць, павінен быць створаны дадатковы восьмы тытул курфюрста. Іначай пратэстанты гэтага не стрываюць. Калі гэтага не будзе, я вярнуся ў Англію, дзе парламент здыме майго брата і зробіць каралём майго сына, а той потым з англійскага трона запатрабуе Прагу, і вайна не скончыцца. Я магу не дапусціць гэтага. Толькі я.

— Давайце не будзем гарачыцца, — сказаў Ламберг. — Я перадам Яго Імператарскай Міласці пасланне Вашай Высокасці.

— А мой муж павінен трапіць разам з усімі пад амністыю. Калі будуць дараваныя ўсе злачынствы вайны, тады трэба дараваць і яму.

— Не ў гэтым жыцці, — сказаў Ламберг.

Яна паднялася. Злосць закіпала ў ёй. Яна адчувала, што расчырванелася, але ўсё ж змагла ўзняць куточкі рота, паставіць на падлогу свой кій і скіравацца да дзвярэй.

— Вялікі і неспадзяваны гонар. Бляск у гэтым бедным доме, — Ламберг зняў капялюш і схіліўся. У голасе не было ані кропелькі здзеку.

Яна прыўзняла руку ў развітальным каралеўскім жэсце і моўчкі рушыла далей.

Волькенштайн перагнаў яе, падышоў да дзвярэй і лёгкім стукам падаў знак — лёкаі адразу ж адчынілі створкі. Ліз выйшла ў прыёмны пакой. Волькенштайн следам за ёй. Яны пайшлі да выхаду, за імі камерыстка.

— Што да месца пражывання Вашай Каралеўскай Высокасці, — сказаў Волькенштайн, — мы маглі б прапанаваць...

— Не трэба клопату.

— Гэта не клопат, а вялікі...

— Няўжо ёсць дапушчэнне, што я хацела б спыніцца ў месцы, якое кішэла б імператарскімі шпіёнамі?

— Калі сказаць шчыра, няма ніякай розніцы: дзе б ні спынілася Ваша Каралеўская Высокасць, там усё адно будзе поўна шпіёнаў. Тут іх незлічона. Мы церпім паразы ў бітвах, і засталася не так шмат таямніц. Што ж рабіць цэлымі днямі нашым бедным шпіёнам?

— Імператар прайграе ў бітвах?

— Я сам быў пры гэтым, унізе ў Баварыі. Мой палец яшчэ і цяпер там! — ён падняў руку і паварушыў пальчаткай, каб паказаць ёй, што на месцы правага ўказальнага пальца было пуста. — Мы страцілі палову войска. Ваша Каралеўская Высокасць выбрала нядрэжны момант. Мы ніколі не робім саступак, пакуль моцныя.

— Гэта спрыяльны час?

— Усякі час спрыяльны, калі правільна ўзяцца за справу. Здавольвайся сабой і горам не лічы, калі цяпер і тут не маеш ты нічога.

— Што, прабачце?

— Гэта радкі аднаго нямецкага паэта. І такое цяпер у нас ёсць. Нямецкія паэты! Яго імя Паўль Флемінг. Ад яго вершаў хочацца плакаць. На жаль, ён памёр маладым, хвароба лёгкіх. Лепш не думаць, што з яго магло б атрымацца. Дзякуючы яму я таксама пішу па-нямецку.

Яна ўсміхнулася.

— Вершы?

— Прозу.

— Сапраўды, па-нямецку? Я неяк спрабавала разам з Опіцам...

— Опіцам!

— Так, Опіцам.

Абое засмяяліся.

— Ведаю, гэта гучыць як глупства, — сказаў Волькенштайн. — Але я веру, што яно атрымаецца, і я вырашыў аднойчы апісаць па-нямецку сваё жыццё. Таму я тут. Калісьці ж захочацца ведаць, як яно было на вялікім кангрэсе. Я прывёз з сабой блазна з Андэкса ў Вену — ці, уласна кажучы, гэта ён прывёз мяне ў Вену, без яго я б памёр. Але калі Яго Імператарская Міласць адправіў потым гэтага блазна выступіць перад пасламі, я скарыстаўся аказіяй і прыехаў з ім.

Ліз падала знак камерыстцы. Тая выбегла, каб загадаць пад'ехаць карэце. Гэта быў прыгожы экіпаж, хуткі і нават у нейкай ступені адпаведны тытулу, Ліз наняла яго на апошнія ашчаджэнні разам з двума цягавітымі коньмі і вартым даверу вознікам на два тыдні. Гэта значыла, што яна можа застацца ў Аснабруку на тры дні, а потым мусіць вяртацца дадому.

Яна выйшла на двор і нацягнула на галаву футровы каптур. Ці добра ўсё прайшло? Яна не ведала. Наколькі больш яна магла б яшчэ сказаць, колькі фігур яшчэ вывесці на поле, але яно ж так заўжды. Тата неяк сказаў, што заўсёды можна скарыстаць толькі частку сваёй зброі.

З грукатам падкаціла карэта. Вознік злез. Яна азірнулася і заўважыла з незразумелым шкадаваннем, што тоўсты *Cavalier d'Ambassade* далей за ёй не пайшоў. А яна з задавальненнем паразмаўляла б з ім яшчэ.

Вознік абхапіў яе за ногі і панёс да карэты.

II

У першай палове наступнага дня Ліз наведала шведскага пасла. Гэтым разам яна папярэдзіла пра свой візіт, шведы былі саюзніцкай сілай, ніякай патрэбы ў раптоўным нападзе. Ёй перадалі, што будуць рады прывітаць.

Ноч была жахлівай. Пасля доўгіх пошукаў яны ўсё ж знайшлі пакой у нейкім асабліва засмечаным заезным доме: акна не было, на падлозе вецце, замест ложка вузкі саламяны мех, які давялося дзяліць з камерысткай. Толькі праз некалькі гадзін яна нарэшце правалілася ў неспакойны сон і прысніла Фрыдрыха. Яны зноў былі ў Гайдэльбергу, як раней, яшчэ да таго, як людзі з невымоўнымі імёнамі прапанавалі ім карону Багеміі. Яны ішлі поплец па адным з каменных палацавых калідораў, і яна адчула да самых глыбіняў душы, як гэта — быць з некім іншым адным цэлым. Прачнуўшыся, яна пачула храпенне возніка, які спаў па той бок дзвярэй, і падумала, што жыве без мужа амаль столькі ж часу, колькі пражыла з ім у шлюбе.

У прыёмным пакоі шведскага пасла яна ледзь стрымлівала позехі, усё ж занадта мала спала. Тут таксама ляжалі дываны, але сцены былі па-пратэстанцку голыя, толькі на даўжэйшай вісеў аздоблены перлінамі крыж. Пакой быў поўны людзей: адны з іх вывучалі паперы, другія ўсхвалявана хадзілі туды-сюды, відавочна доўга ўжо працакаўшы. Чаму ж у прыёмным пакоі Ламберга было так пуста? Няўжо ў яго ёсць іншы, а мо і не адзін?

Вочы ўсіх прысутных павярнуліся ў яе бок. Стала ціха. Нібы выступоўца, яна скіравалася да дзвярэй пэўным крокам, тым часам як Кват за яе спінай гучным, нават трохі занадта пранізлівым голасам абвясціла прыбыццё каралевы Багеміі. Нечакана ў ёй узняўся нервовы страх, што гэтым разам усё пройдзе не так добра.

І сапраўды, лёкай і не крануў дзвярной ручкі.

На непрыгожым паўкроку яна спынілася, так рэзка, што была вымушаная абаперціся рукой аб сцяну. Пачула, як за ёй спатыкнулася камерыстка. Ёй стала гарача. Яна чула мармытанне, чула перашэптванне, і — так, хіхіканне яна таксама чула.

Яна павольна адступіла на два крокі. На шчасце, камерыстка здагадалася таксама адступіць. Ліз сутаргава сціснула левай рукой кій і зірнула на лёкая са сваёй найпрыязнейшай усмешкай.

Той лыпаў вачыма. Яму пэўна ж ніхто не сказаў, што існуе каралева Багеміі, ён быў яшчэ малады, нічога не ведаў і не хацеў рызыкаваць, зрабіўшы памылку. Хіба можна ўскладаць на яго віну?

Але яна не магла і сесці. Каралевы не чакаюць у прыёмных пакоях, пакуль для іх знойдзецца час. Прычыны, чаму каранаваным асобам не дазвалялася прыязджаць на пасольскі кангрэс, пэўна ж, былі важкімі. Але што ёй заставалася рабіць? Яе сын, за курфюрсцкія правы якога яна змагалася, быў занадта наіўным барчуком, ён пэўна ж заваліў бы ўсю справу. А дыпламатаў яна не мела.

Яна стаяла гэтак жа нерухома, як і лёкай. Перашэптванне нарасталала. Яна чула нават гучны смех. Толькі не пачырванець, думала яна, толькі не гэта. Толькі не пачырванець!

Яна ад усяго сэрца падзякавала Богу, што нехта прыадчыніў дзверы з таго боку. У шчыліну праціснулася галава. Адно вока вышэй за другое, пад імі дзіўным чынам скасабочаны нос, пульхныя вусны не вельмі добра з гэтым спалучаліся. На падбароддзі тапырыўся клінок бародкі.

— Ваша Вялікасць, — сказала галава.

Ліз увайшла, і непрамы чалавек зноў спешна зачыніў дзверы, нібыта жадаючы прадухіліць пранікненне іншых.

— Альвізэ Кантарыні, да Вашых паслуг, — сказаў ён па-французску. — Пасол Венецыянскай Рэспублікі. Я тут у якасці пасярэдніка. Хадземце.

Ён павёў яе вузкім калідорам. Сцены ў ім таксама пуставалі, затое дыван быў вытанчаны і — Ліз разбіралася: у рэшце рэшт, яна абсталявала два палацы — надзвычай каштоўны.

— Пару слоў загадзя, — сказаў Кантарыні. — Найвялікшая цяжкасць была і застаецца ў тым, што Францыя патрабуе, каб імператарская лінія Аўстрыйскага дома больш не аказвала падтрымкі іспанскай лініі. Шведам усё роўна, але шведы атрымліваюць высокія субсідыі з Францыі і таму вымушаныя падтрымаць патрабаванні. Імператар усё яшчэ катэгарычна супраць. Пакуль пытанне не вырашана, мы не можам атрымаць подпіс адной з трох карон.

Ліз схіліла галаву і загадкава ўсміхнулася, як яна рабіла ўсё сваё жыццё, калі нечага не разумела. Магчыма, падумала яна, ён наогул не хацеў ад яе нічога канкрэтнага і проста жадаў выказацца. Такія людзі існуюць пры кожным двары.

Яны дайшлі да канца калідора, Кантарыні адчыніў дзверы і з паклонам прапусціў яе наперад.

— Яе Вялікасць, шведскія паслы. Граф Оксеншэрна і доктар Адлер Сальвій.

Яна збянтэжана агледзелася. Яны сядзелі там, адзін у правым, другі ў левым куце гасцёўні, у аднолькава вялікіх фатэлях, нібыта размешчаныя мастаком. Пасярод пакоя стаяла яшчэ адно крэсла з падлакотнікамі. Калі Ліз скіравалася да яго, абодва мужчыны ўзняліся і нізка схіліліся. Ліз села, мужчыны засталіся стаяць. Оксеншэрна быў мажны і таўсташчокі, Сальвій — худы і высокі, ён здаваўся вельмі стомленым.

— Ваша Вялікасць былі ў Ламберга? — спытаў Сальвій па-французску.

— Вы пра гэта ведаеце?

— Аснабрук маленькі, — сказаў Оксеншэрна. — Ва-ша Вялікасць ведаюць, што гэта кангрэс паслоў? Ніякіх князёў, ніякіх уладароў і...

— Я гэта ведаю, — сказала яна. — І мяне тут, уласна кажучы, няма. А прычына, з якой мяне тут няма, — тытул курфюрста, які належыць маёй сям'і. Калі я правільна праінфармаваная, Швецыя падтрымлівае нашы дамаганні на яго рэстытуцыю.

Як прыемна было гаварыць па-французску; хутчэй знаходзіліся словы, злучаліся абароты, ёй здавалася, быццам мова сама будзе сказы. Вядома ж, найбольш ёй хацелася б гаварыць па-англійску, на багатай, мяккай і напеўнай мове яе радзімы, мове тэатра і паэзіі, але тут амаль ніхто яе не разумеў. Англійскага пасла ў Аснабруку таксама не было, зрэшты, тата ж ахвяраваў ёй і Фрыдрыхам, каб захаваць нейтралітэт сваёй краіны.

Яна чакала. Усе маўчалі.

— Гэта ж праўда? — спытала яна нарэшце. — Швецыя падтрымлівае нашы дамаганні, так і ёсць?

— У прынцыпе, — сказаў Сальвій.

— Калі ж Швецыя будзе настойваць на рэстытуцыі нашага каралеўскага тытула, то мой сын прапануе са свайго боку менавіта ад гэтай рэстытуцыі адмовіцца — у выпадку таемнага пагаднення з імператарскім дваром, у якім нам гарантуюць стварэнне восьмага курфюрскага тытула.

— Імператар не можа стварыць новы курфюрскі тытул, — сказаў Оксеншэрна. — У яго няма такога права.

— Калі чыны дадуць, будзе, — сказала Ліз.

— Але ім гэта не дазволена, — сказаў Оксеншэрна. — Акрамя таго, мы хочам куды большага, а менавіта

вяртання ўсяго, чаго наш бок быў пазбаўлены ў дваццаць трэцім годзе.

— Новы курфюрсцкі тытул быў бы ў каталіцкіх інтарэсах, таму што Баварыя захавала б свой. І ў пратэстанцкіх таксама, таму што наш бок атрымаў бы яшчэ аднаго пратэстанцкага курфюрста.

— Магчыма, — сказаў Сальвій.

— Ніколі, — сказаў Оксеншэрна.

— Абодва спадары маюць рацыю, — сказаў Кантарыні.

Ліз запытальна паглядзела на яго.

— Інакш і быць не можа, — сказаў Кантарыні па-нямецку. — У кожнага свая праўда. Адзін набліжаны да свайго бацькі, канцлера, і хоча працягваць вайну, другога прыслала каралева для заключэння міру.

— Што Вы там гаворыце? — спытаў Оксеншэрна.

— Я працытаваў адну нямецкую прымаўку.

— Багемія — гэта не частка імперыі, — сказаў Оксеншэрна. — Мы не можам прыцягваць Прагу да перамоў. Пра гэта трэба было весці перамовы раней. Заўсёды трэба спачатку, яшчэ да перамоў, дамовіцца, пра што, уласна кажучы, будуць весціся перамовы.

— З другога боку, — сказаў Сальвій, — Яе Вялікасць каралева...

— Яе Вялікасць нявопытная, а мой бацька — яе апякун. І ён лічыць, што...

— Быў яе апекуном.

— Як гэта?

— Каралева паўналетняя.

— Вось толькі нядаўна стала. Мой бацька, канцлер, — найбольш дасведчаны з усіх еўрапейскіх дзяржаўных кіраўнікоў. З таго часу, як наш вялікі Густаў Адольф у Лютцэне страціў сваё жыццё...

— З таго часу мы больш амаль не перамагалі. Без дапамогі французаў зусім прайгралі б.

— Вы хочаце сказаць...

— Хто я такі, каб прымяняць заслугі Яго графскай вяльможнасці дзяржаўнага канцлера Вашага бацькі, але я мяркую...

— Але, магчыма, Ваша меркаванне важыць не так шмат, васпане доктар Сальвій, магчыма, меркаванне другога пасла не...

— Кіраўніка дэлегацыі на гэтых перамовах.

— Прызначанага каралевай. Але яе апякун — мой бацька!

— Быў. Ваш бацька быў яе апекуном!

— Магчыма, мы ўсе разам маглі б пагадзіцца з тым, што прапанова Яе Каралеўскай Міласці вартая абдумвання, — сказаў Кантарыні. — Мы не павінны гаварыць, што прымаем яе, мы зусім не павінны абяцаць абдумаць прапанову, але можам жа мы ўсе пагадзіцца прынамсі з тым, што прапанова вартая таго, каб мы звярнулі на яе ўвагу.

— Гэтага мала, — сказала Ліз. — Пасля таго як захопяць Прагу, графу Ламбергу мусіць быць дасланае афіцыйнае патрабаванне вярнуць майму сыну багемскі трон. На гэта яму мой сын адразу адкажа ў таемным пагадненні, што адмаўляецца ад кароны, калі са Швецыяй і Францыяй будзе заключанае зноў-такі таемнае пагадненне наконт восьмага тытула курфюрста. Усё хутка вырашыцца.

— Нічога не вырашаецца хутка, — сказаў Кантарыні. — Я тут ад пачатку перамоў. Я думаў, што не вытрымаю і месяца ў гэтай жудаснай залітай дажджамі глухмені. Між тым мінула пяць гадоў.

— Я ведаю, як гэта, калі паспяваеш пастарэць у чаканні, — сказала Ліз. — І я не буду больш чакаць. Калі Швецыя не запатрабуе багемскую карону, каб мой сын мог потым ад яе адмовіцца і абмяняць на тытул курфюрста, тады мы

адмовімся ад курфюрства. У выніку ў вас нічога не заста-
нецца на руках, каб атрымаць восьмы тытул курфюрста.
Гэта стала б канцом нашай дынастыі, але тады я проста
вярнулася б у Англію. Так добра было б зноў апынуцца
дома. Я б з такой асалодай зноў пайшла ў тэатр.

— Так, добра было б апынуцца дома, у Венецыі, — ска-
заў Кантарыні. — Я хацеў бы яшчэ стаць дожам.

— Адно пытанне, з дазволу Вашай Вялікасці, — сказаў
Сальвій. — Каб зразумець. Вы прыехалі сюды, каб запа-
трабаваць таго, чаго мы самі не сталі б прадпрымаць ні-
колі. І Ваша пагроза ў тым, што, калі мы не зробім таго,
чаго Вам хочацца, Вы забераце свае патрабаванні назад?
Як называецца такі манёўр?

Ліз усміхнулася найзагадкавейшай са сваіх усмешак.
Яна сапраўды вельмі шкадавала цяпер, што перад ёй ня-
ма рампы і паўзмроку глядзельнай залы з зачараванай
і захопленай публікай. Яна адкашлялася і, хоць і ведала
ўжо свой адказ, зрабіла выгляд, што ёй трэба падумаць, —
для большага ўздзеяння на глядачоў, якіх тут не было.

— Я прапаноўваю, — сказала яна нарэшце, — назваць
гэта палітыкай.

III

На наступны дзень, апошні для яе ў Аснабруку, Ліз
пасля абеду пакінула свой пакой у заезным доме, каб скі-
равацца на прыём да біскупа. Яе ніхто не запрашаў, але
яна пачула, што там збяруцца ўсе, хто нечаго варты. Заў-
тра ў гэты час яна будзе ўжо на зваротным шляху, ехаць
скрозь спустошаныя землі ў свой маленькі дом у Гаазе.

Яна не магла расцягнуць час. Трэба было ад'язджаць,
не толькі праз нястачу грошай, але і таму, што яна ведала

правілы добрай драмы: пазбаўленая ўлады каралева, якая нечакана з'явілася і зноў знікла, — нешта такое ўражвала. Але пазбаўленая ўлады каралева, якая з'явілася і застала-ся, пакуль да яе не прызвычаіліся і не пачалі з яе кпіць, — гэта нікуды не варта. Гэта яна вывучыла ў Галандыі, дзе іх з Фрыдрыхам спачатку прынялі так прыязна і дзе цяпер дэпутаты Генеральных штатаў пастаянна не мелі магчымасці з ёй сустрэцца, калі яна іх пра гэта прасіла.

Гэты прыём стане яе апошнім выхадам. Яна зрабіла свае прапановы і сказала тое, што мелася сказаць. Больш яна нічога не магла зрабіць для свайго сына.

На жаль, ён пайшоў у яе брата і быў сапраўднай калодай. Абодва былі знешне падобныя да яе дзеда, але не мелі нічога ад яго пільнага розуму; яны былі вялізнымі, фанабэрыстымі мужчынамі з нізкімі галасамі, шырокімі плячыма і размахыстымі рухамі, з пастаяннай прагай да палявання. Яе брат там, на радзіме, пэўна ж прайграе сваю вайну з парламентам, а сын, калі напярэду стане курфюрстам, ніколі не ўвойдзе ў гісторыю як вялікі ўладар. Яму ўжо было трыццаць гадоў, ужо далёка не юнак, і гэтым часам яго насіла недзе па Англіі, мо аkurat быў на паляванні, пакуль яна тут у Вестфаліі вяла за яго перамовы. Яго рэдкія лісты да яе былі кароткімі і стрыманымі, амаль варожымі.

І як заўсёды, калі яна думала пра яго, у ёй усплыў вобраз таго, іншага: яе прыгожага сына, яе кемлівага і прамяністага першынца, які меў добрую душу свайго бацькі і яе розум, — яна прыгадала свой гонар, радасць і надзею. Гэты вобраз у яе памяці меў розныя абліччы і ўсе адначасова: яна бачыла яго трохмесячным, дванаццаці- і чатырнаццацігадовым. А потым яна адчула, як у душу пралез іншы ўспамін, ён з'яўляўся з кожнай думкай пра сына, і таму яна старалася думаць пра яго як мага менш: пера-

кулены паром, чорная прорва ракі. Яна ведала, як гэта, калі, плаваючы, наглытваешся вады — але патануць? Яна не магла сабе гэтага ўявіць.

Аснабрук быў малюсенькім, яна магла дайсці з заезнага дома пешкі. Але вуліцы былі бруднымі нават па нямецкіх мерках, і апроч таго: як бы гэта выглядала?

Таму яна зноў дазволіла падняць сябе ў карэту і адкінулася на спінку, гледзячы, як за акенцам торгаліся франтоны вузкіх хат. Камерыстка моўчкі сядзела побач, прызвычаіўшыся ўжо, што Ліз яе ігнаруе і ніколі не загаворвае; паводзіць сябе як прадмет мэблі — гэта адзінае, чаму мусіць быць добра навучаная камерыстка. Было хладна, імжыў дожджык, але за хмарамі ўсё ж можна было ўбачыць бяклую пляму сонца. Дождж вымыў з паветра пахі завулкаў. Бегалі дзеці, праехаў на конях атрад гарадской варты, асёл цягнуў воз з мяхамі мукі. Нарэшце яны завярнулі на цэнтральны пляц. Там месцілася рэзідэнцыя імператарскага пасла, дзе яна была пазаўчора; у цэнтры пляца стаяла калода з чалавечы рост, з дзіркамі для галавы і рук. Яшчэ месяц таму, па словах гаспадыні заезнага дома, у ёй была ведзьма. Суддзя быў мяккім, ёй даравалі жыццё і пасля дзесяці дзён ля ганебнага слупа выгналі з горада.

Сабор быў няўключным і вельмі нямецкім, няўдалым страшыдлам, адна вежа таўсцейшая за другую. Побач стаяў выпягнуты дом з грувасткімі карнізамі і востраканцовым дахам. Пляц быў застаўлены карэтамі, Ліз не змагла пад'ехаць. Возніку давялося спыніцца крыху далей і несці яе аж да ўвахода. Давялося трымаць яго дрэнны пах, намоклую ад дажджу мантыю, але добра хоць тое, што яе данеслі да месца.

Ён трохі зарэзка паставіў яе на ногі; яна абаперлася на кій, каб не страціць раўнавагі. У такія моманты, як гэты,

яна напоўніцу адчувала свой узрост. Яна адкінула футровы каптур і падумала: мой апошні выхад. Яе напоўніла ўжо забытае пікантнае хваляванне. Вознік пайшоў назад, каб забраць камерыстку, але Ліз не стала чакаць і ўвайшла адна.

Ужо ад увахода яна пачула музыку. Спынілася і прыслухалася.

— Яго Імператарская Вялікасць даслаў нам найлепшых струннікаў.

Ламберг быў апрануты ў цёмны пурпур. На шыі вісеў ланцуг Ордэна Залатога Руна. Побач стаяў Волькенштайн. Абодва знялі капелюшы і схіліліся. Ліз кінула Волькенштайну, той ёй пасміхнуўся.

— Ваша Высокасць заўтра ад'язджае, — сказаў Ламберг.

Яе ўразіла, што гэта прагучала не як пытанне, а як загад.

— Шаноўны граф, як заўсёды, добра паінфармаваны.

— Не да такой ступені, як хацелася б. Але я гарантую Вашай Высокасці, што такую музыку, як тут, Вы мала дзе пачуеце. Вене хацелася выказаць кангрэсу сваю прыхільнасць.

— Таму што Вена прайграе на ратным полі?

Ён зрабіў выгляд, што не пачуў пытання.

— І таму двор даслаў сваіх найлепшых музыкантаў, прызнаных акцёраў і свайго найлепшага штукара. Ваша Высокасць былі ў Шведаў?

— Нічога не схаваеш.

— І цяпер Ваша Высокасць таксама ведае, што ў Шведаў разлад.

З вуліцы данесліся гукі трамбонаў. Лёкаі раснасцезылі дзверы, і ўвайшоў мужчына, увесь у бляску каштоўных камянёў, праваруч яго жанчына з доўгім шлейфам і ў дыядзема. Мімаходзь мужчына кінуў на Ламберга непрыязны

позірк, той нахіліў галаву роўна настолькі, што гэта можна было б і не палічыць схіленнем.

— Францыя? — спытала Ліз.

Ламберг кіўнуў.

— Наша прапанова дасланая ў Вену?

Ламберг не адказаў. Было незразумела, ці пачуў ён пытанне.

— Ці гэтага не трэба? Маюцца паўнамоцтвы вырашаць самастойна?

— Рашэнне імператара — гэта заўсёды рашэнне імператара і нікога больш. А цяпер я вымушаны развітацца з Вашай Высокасцю. Нават пад аховай фальшывага імені правілам прыстойнасці не адпавядае тое, што Ваш пакорны слуга перамаўляецца з Вашай Высокасцю.

— Таму што мы ў выгнанні з імперыі ці таму што пані сужэнка раўнуе?

Ламберг ціхенька засмяяўся.

— Калі Ваша Высокасць дазволіць, граф Волькенштайн будзе суправаджаць Вас у залу.

— Хіба яму можна?

— Ён вольная душа перад Богам. Яму дазволена ўсё, што прыстойна.

Волькенштайн сагнуў у локці руку, Ліз апусціла сваю далонь на тыльны бок ягонай, мерным крокам яны прайшлі ўнутр.

— Тут прысутнічаюць усе паслы? — спытала яна.

— Усе. Толькі не кожнаму кожнага можна вітаць і зусім забаронена кожнаму з кожным размаўляць. Усё строга рэгулюецца.

— Вам можна са мной размаўляць, Волькенштайн?

— Абсалютна не. Але мне можна з Вамі ісці. І пра гэта я раскажу сваім унукам. І напішу пра гэта. Каралева Багеміі, напішу я, легендарная Элізабэт, якую называлі...

- Зімовай каралевай?
- Я хацеў сказаць: *Fair phoenix bride*.
- Вы гаворыце па-англійску?
- Крыху.
- Вы чыталі Джона Дона?

— Няшмат. Але той прыгожы верш, у якім ён заклікае бацьку Вашай Каралеўскай Міласці нарэшце падтрымаць караля Багеміі, — так. *No man is an island*.

Яна падняла вочы. Столь гасцёўні была распісаная тан-дэтнымі фрэскамі, якія часта можна ўбачыць у нямецкіх землях, — як правіла, твор другараднага італьянскага мастака, які ў Фларэнцыі нічога б не дасягнуў. На карнізе месціліся статуі святых з сур'ёзнымі позіркамі. Двое трымалі пікі, двое — крыжы, адзін сціснуў кулак, на адным была карона. Пад карнізам запалілі свяцільні, а ў чатырох вялізных жырандолях гарэлі тузіны свечак, памножаныя люстэркамі. Ля аддаленай сцяны стаялі шэсць музыкантаў: чатыры скрыпачы, арфіст і яшчэ адзін, што граў на нейкім дзівосным ражку, якога Ліз ніколі не бачыла.

Яны прыслухаліся. Нават ва Уайтхале яна не чула нічога падобнага. Адна скрыпка нараджала ў глыбінях мелодыю, другая падхоплівала яе, надавала выразнасць і моц і перадавала далей трэцяй, тым часам як чацвёртая абыгрывала гэтую тэму іншай, лягчэйшай. Абедзве мелодыі незаўважна ядналіся, упадалі адна ў адну і падхопліваліся арфай, на якую цяпер пераходзіла ўся ўвага, а скрыпкі ў гэты час адшуквалі ў ціхай размове новую мелодыю; і акурат у гэты момант арфа вярнула ім ранейшую, і абедзве мелодыі зліліся разам, а над імі ўзняўся радасны покліч трэцяй, сталёвай і пульсіўнай, голасу рога.

І ўсё сціхла. П'еса была кароткай, але па адчуваннях здавалася куды даўжэйшай, як быццам у ёй унутры

хаваўся яе ўласны час. Некалькі слухачоў нясмела заапладзіравалі. Усе астатнія стаялі ціха, нібыта ўслухоўваючыся ў саміх сябе.

— Дорогай сюды яны гралі нам кожны вечар, — сказаў Волькенштайн. — Таго высокага зваць Ганс Кухнэр, ён родам з вёскі Хагенбрун, не хадзіў у школу і ледзь умее гаварыць, але яго Бог пацалаваў.

— Ваша Міласць!

Да іх наблізілася пара: мужчына з вуглаватым тварам і вялікай сківіцай, пад руку з жанчынай, якая выглядала так, быццам ёй холадна.

Ліз са шкадаваннем заўважыла, што Волькенштайн, якому відавочна было забаронена заўважаць прысутнасць гэтага мужчыны, адступіў на крок назад, скрыжываў рукі за спінай і адварнуўся. Мужчына схіліўся, жанчына прысела ў рэверансе.

— Вайзэнбек, — сказаў ён, настолькі цвёрда шчоўкнуўшы гукамі на канцы свайго імені, што гэта прагучала як маленькі выбух. — Другі пасол курфюрста Брандэнбургскага. Да паслуг Вашай Міласці.

— Цудоўна, — сказала Ліз.

— Запатрабаваць восьмага курфюрства. Мая павага.

— Мы нічога не патрабавалі. Я слабая жанчына. Жанчыны не вядуць перамоў і нічога не патрабуюць. А мой сын на сённяшні момант не мае тытула, які дазволіў бы яму нечага патрабаваць. Мы не можам дамагацца. Мы можам толькі адмовіцца. Менавіта гэта я і прапанавала. Больш жа ніхто не можа адмовіцца ад чэшскай кароны, толькі мы, а мы зробім гэта ў абмен на тытул курфюрства. А запатрабаваць для нас карону мусіць пратэстанцкая шляхта.

— То-бок мы.

Ліз усміхнулася.

— А калі мы гэтага не зробім, бо, дапусцім, не хочам, каб баварскія Вітэльсбахі захавалі курфюрства...

— Гэта было б памылкай, бо яны ж яго ўсё адно захаваюць, а ў такім разе пфальцкае курфюрства нам не дастанецца. Выразна і перад усім светам. І пасля вам ужо нічога не трэба будзе патрабаваць.

Пасол задуменна кіўнуў.

І раптам ёй да галавы прыйшла думка, на якую яна дагэтуль не наважвалася. Усё мусіць атрымацца! Калі ў яе з'явілася ідэя наняць карэту, паехаць у Аснабрук і ўмяшацца ў перамовы, спачатку гэта выглядала абсалютна абсурднай задумай. Ёй спатрэбіўся амаль год, каб паверыць самой сабе, і яшчэ адзін год, каб пачаць дзейнічаць. Але, калі па шчырасці, яна ўвесь час чакала, што яе высмеюць.

Толькі цяпер, стоячы насупраць гэтага чалавека з вялізнай сківіцай, яна разгублена зразумела, што ёй напраўду можа ўдасца атрымаць тытул курфюрста для сына. Я не была табе добрай маці, падумала яна, ды і не любіла я цябе так, як мусіла б, але я зрабіла для цябе прынамсі гэта: не вярнулася ў Англію, засталася ў маленькім доме, уяўляючы яго каралеўскім дваром у выгнанні, і адмовіла ўсім тым мужчынам, якія жадалі быць са мной пасля смерці твайго няшчаснага бацькі, нават вельмі маладым, бо я ж была легендай, а да таго ж яшчэ і прыгожай; але я ведала, што нельга дапусціць ніякага скандалу, праз нашы дамаганні, і не забывалася пра гэта ні на хвіліну.

— Мы разлічваем на Вас, — сказала яна. Ці знайшла яна патрэбную інтанацыю, альбо атрымалася занадта ўрачыста? Але ў яго была да таго вялізная сківіца і да таго зарослыя бровы, і, назваўшы сваё імя, ён ледзь не праслязіўся. Яму адпавядала ўзвышаная інтанацыя. — Мы разлічваем на Брандэнбург.

Ён схіліўся.

— Так, розлічвайце.

Яго жонка глядзела на Ліз ледзяным позіркам. Спадзяваючыся, што размова нарэшце скончылася, Ліз азірнулася ў пошуках Волькенштайна, але яго ўжо не было відаць; брандэнбуржцы таксама рушылі далей.

Яна стаяла адна. Музыканты зноў зайгралі. Ліз пачала лічыць такты і пазнала новы модны танец, менуэт. Сфармаваліся два шэрагі, кавалеры тут, дамы там. Шэрагі аддаліліся адзін ад аднаго, потым наблізіліся, партнёры ўзяліся за ўбраныя ў пальчаткі рукі. Пасля павароту яны зноў разышліся, і шэрагі аддаліліся, і ўсё паўтарылася зноў, а музыка лёгка і напеўна вар'іравала тэму: асобна, разам, абарот, асобна. У гуках лунала туга, яе адчувалі ўсе, не разумеючы, каму альбо чаму яна прысвячалася. Вось побач з графам Оксеншэрнам французскі пасол; не гледзячы адзін на аднаго, яны рухаліся сінхронна, скіраваныя рытмам. Вось Кантарыні з вельмі юнай дамай, чароўнай грацыёзнай прыгажуняй, а вунь Волькенштайн, які амаль заплюшчыў вочы, цалкам аддаўшыся музыцы, і, пэўна ж, больш пра яе не думаў.

Яна пашкадавала, што не можа далучыцца. Ёй заўсёды падабалася танцаваць, але адзіным, што ў яе яшчэ заставалася, быў яе статус, занадта высокі для таго, каб прымкнуць да аднаго з шэрагаў. Акрамя таго, ёй не так лёгка было рухацца, футровая мантыя была занадта тоўстай для нагрэтай такой колькасцю свяцільняў залы, але зняць мантыю было немагчыма, таму што сукенка пад ёй была занадта прастай. Ад колішняга гардэроба застаўся толькі гэты гарнастай, усё астатняе аддалі ў заклад альбо прадалі. Яна заўсёды запытвала саму сябе, чаму не прадае і мантыю. Цяпер яна ведала адказ.

Шэрагі зноў наблізіліся, але раптам нешта пайшло не так. Нехта стаяў пасярод залы і нават не збіраўся саступаць

дарогу танцорам. Па краях яны працягвалі рухацца ў такт музыцы — там можна было ўбачыць Сальвія, непадалёк — жонку Брандэнбургскага, але ў цэнтры шэрагі больш не маглі самкнуцца; танцоры сутыкаліся, страчвалі раўнавагу, спрабавалі неяк абмінуць таго, хто там стаяў. Ён быў вельмі худым, з запалымі шчокамі, вострым падбароддзем і шнарам праз увесь лоб. На ім быў пярэсты камзол, штаны з буфамі, тонкія скураныя чаравікі. І пярэсты блазанскі каўпак на галаве. Цяпер ён пачаў яшчэ і жангліраваць: у паветры лёталі нейкія блішчастыя рэчы, адна, потым дзве, потым тры, потым чатыры, потым пяць.

Праз нейкае імгненне ўсе адначасова зразумелі: гэта клінкі! Людзі адхінуліся назад, мужчыны сагнуліся, дамы ўскінулі рукі перад тварамі. Але скрыўленыя кінжалы штораду вярталіся ў яго рукі, штораду раўнютка ў іх, штораду дзяржальнам уніз, а ён у дадатак да ўсяго пачаў танцаваць — невялічкімі крокамі, уперад і назад, спачатку павольна, потым хутчэй, і музыка мянялася следам за яго рухамі, а не наадварот. Больш ніхто не танцаваў, пасярэдзіне вызвалілі месца, каб лепш бачыць яго, жывую віхуру, над якой усё вышэй віравалі блішчастыя клінкі. Гэта было не паважным элегантным танцам, а дзікім галавакружным галопам, рытм якога паскараўся і паскараўся.

Потым ён заспяваў. Яго голас быў высокі і нібыта бляшаны, але ён трапляў у ноты і не задыхаўся. Слоў нельга было зразумець. Гэта была вынайздзеная ім самім мова. Але здавалася, што і так ясна, пра што ён спявае: гэта можна было зразумець і не выказваючы словамі.

Колькасць клінкоў у паветры ўсё змяншалася. Ужо толькі чатыры, толькі тры, адзін за адным яны знікалі ў яго папрузе.

Раптам па зале разнёсся крык. Па злёнай спадніцы адной з дам, жонкі Кантарыні, разляцеліся чырвоныя пырскі. Пэўна ж адзін з клінкоў праехаўся жанглёру

па далоні, але з яго твару нельга нічога заўважыць — ён з усмешкай шпурнуў апошні кінжал так высока, што той праляцеў ажно паміж ражкамі жырандолі, не крануўшы ніводнага крышталіка, і звіраваў уніз, жанглёр злавіў яго і схаваў. Музыка змоўкла. Ён пакланіўся.

Выбухнулі апладысменты.

— Тыль! — крыкнуў нехта.

— Брава, Тыль! — іншы голас.

— Брава! Брава!

Музыканты зноў зайгралі. У Ліз закружылася галава. У зале так гарача праз усе гэтыя свечкі, ды яшчэ і занадта тоўстае футра. У холе справа былі адчыненыя нейкія дзверы, а за імі ўздымалася ўверх вітая лесвіца. Крыху павагаўшыся, яна скіравалася туды.

Лесвіца была настолькі стромкай, што яна ўжо другі раз спынілася, каб аддыхацца. Абаперлася на сцяну. У яе сцямнела ўваччу, калені падагнуліся, здавалася, яшчэ крыху — і яна асунецца на падлогу. Але сілы зноў вярнуліся, яна прымусіла сябе пайсці далей. І нарэшце дайшла да невялічкага балкона.

Яна накінула футровы каптур і абаперлася на каменныя парэнчы. Унізе ляжаў галоўны пляц, на правым баку якога вытыркаліся ў неба саборныя вежы. Сонца нядаўна зайшло. Паве́тра ўсё яшчэ поўнілася імжой.

У паўзмроку пляц перасякаў нейкі чалавек. Гэта быў Ламберг. Цяжка, ледзь перастаўляючы ногі, прыгнуўшыся, ён рухаўся да сваёй рэзідэнцыі. Пурпуровая мантыя трапятала на яго плячах. Ён нейкі час пастаяў перад дзвярыма, патанаючы ў сутонні. Потым зайшоў унутр.

Яна заплюшчыла вочы. На халодным паве́тры стала лягчэй.

— Як справы ў майго асла? — спытала яна.

— Піша кніжку. А ў цябе, маленькая Ліз?

Яна расплюшчыла вочы. Ён стаяў побач, абапёршыся на парэнчы. З перавязанай хусцінкай рукой.

— Ты нядрэнна пратрымалася, — сказаў ён. — Пастарэла, але не падурнела і яшчэ ўражваеш.

— Ты таксама. Толькі каўпак табе не пасуе.

Ён падняў непараненую руку і крануў званочак.

— Імператар хоча, каб я яго насіў, бо ў нейкай яго ўлюбёнай брашуры мяне так намалявалі. Я загадаў прывезці цябе ў Вену, кажа ён, і цяпер ты мусіш выглядаць так, якім цябе ведаюць.

Яна запытальна паказала на яго перавязаную руку.

— Перад вяльможнымі панамі я заўсёды даю маху. Тады яны даюць больш грошай.

— Які ён, імператар?

— Як і ўсе. Па начах спіць, а яшчэ любіць, калі з ім добра абыходзяцца.

— А дзе Нэле?

Ён трохі памаўчаў, нібыта прыгадваючы, пра каго яна пытаецца.

— Выйшла замуж, — сказаў ён урэшце. — Даўно ўжо.

— Хутка прыйдзе мір, Тыль. Я вярнуся дадому. За мора, у Англію. Хочаш са мной? Я пасялю цябе ў цёплым пакоі, ты не будзеш галадаць. Нават калі аднойчы больш не зможаш выступаць.

Ён не адказаў. З кроплямі дажджу пачалі змешвацца сняжынкі: ніякага сумневу — пайшоў снег.

— Дзеля старых часоў, — сказала яна. — Ты ж ведаеш гэтаксама добра, як і я, што імператар рана ці позна на цябе раззлועца. І ты зноў трапіш на вуліцу. Са мной табе будзе лепш.

— Хочаш даць мне міласціну, маленькая Ліз? Штодзённы суп, тоўстую коўдру і цёплыя пантофлі, пакуль я ціха-мірна не памру?

— Яно не так і дрэнна.

— А ведаеш, што лепш? Яшчэ лепш, чым ціхамірна памерці?

— Скажы.

— Не паміраць, маленькая Ліз. Гэта нашмат лепш.

Яна павярнулася да лесвіцы. Знізу, з залы, даносіліся крыкі, смех і музыка. Калі яна развярнулася назад, яго ўжо тут не было. Агаламшана яна нахілілася праз парэнчы, але пляц ляжаў у цемры, і Тыля не было відаць.

Калі снег не спыніцца, падумала яна, заўтра ўсё замяце, зваротны шлях у Гаагу будзе не з лёгкіх. А ці не зарана сёлета для снегу? Магчыма, нейкага вартага жалю чалавека паставяць за гэта там унізе да ганебнага слупа.

А ўся ж справа ўва мне, падумала яна. Гэта ж я зімовая каралева!

Яна адкінула галаву назад і адкрыла рот на ўсю шырыню. Яна даўно так не рабіла. Снег быў гэткім жа саладжавым і халодным, як раней, калі яна была дзяўчынкай. А потым, каб лепш яго расмакаваць і выключна таму, што магла застацца ў цемры незаўважнай, яна высунула язык.

ЗМЕСТ

Чаравікі	5
Уладар паветра	22
Цусмарсгаўзэн	127
Каралі ўзімку	159
Голад	226
Вялікае мастацтва святла і ценю	241
У шахце	276
Вестфалія	297

Літаратурна-мастацкае выданне

Кельман Даніэль

ТЫЛЬ

Раман

Адказны за выпуск Андрэй Янушкевіч
Рэдактар Сяргей Смятрычэнка
Карэктар Наста Анцімонік
Камп'ютарная вёрстка Андрэй Янушкевіч
Дызайн вокладкі Наталля Павалыева

Падпісана да друку 20.04.2020. Дата вырабу 05.2020.
Фармат 84x108/32. Папера Lux Creat. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 19,2. Ул.-выд. арк. 13,3.
Наклад 700 экз. Заказ 20120.

Індывідуальны прадпрымальнік
Янушкевіч Андрэй Мікалаевіч.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/218 ад 18.03.2015.
Вул. Шафарнянская, 3/135, 220125 г. Мінск.
<https://januskevic.by>

Друкарня «Пэтра афсетас».
вул. Наўёі Рывоню 25С, LT-03153 г. Вільнюс, Літоўская Рэспубліка.
<https://petroofsetas.lt>

«Тыль» — найлепшая кніга, напісаная дагэтуль Даніэлем Кельманам. Поўная жыцця, жорсткая, сучасная, рамантычная нямецкая эпопея, якая не пакідае абыякавым і трапляе ў самае сэрца.

«Der Spiegel»

Кельман — таленавіты і чулівы апавядальнік. Нягледзячы на жорсткасць апісанага ў кнізе свету і рашучыя ўдары гісторыі, тон рамана застаецца лёгкай, бадзёрым і дасціпным. У Кельмана неверагодным чынам спалучаюцца талент і амбітнасць — ён іранічны рэаліст; рацыяналіст, захоплены магічнымі гульнямі і майстэрскімі прадстаўленнямі; сучасны чалавек, які любіць азірацца назад...

«The New Yorker»

Кельман — майстар лаканічных і неверагодных апісанняў. У вытанчана створаным рамана пісьменнік спрытна вядзе чытача праз самыя жудасныя выпрабаванні, звезданыя людзьмі.

«The New York Times Book Review»

Гэта бліскучы і захапляльны раман. Кельман — сапраўдны спадкаемца нямецкай казачнай традыцыі, карані якой сягаюць эпохі братаў Грым і нават даўнейшых часоў.

Салман Рушдзі

ISBN 9789857210527

9 789857 210527

Ω ЯНУШКЕВІЧ
выдавецтва

ДАНИЭЛЪ КЕЛЪМАН

ТРИМЪ